સાચું સ્વપ્ન.

મહાકવિ ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક ઉપરથી

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,

અમદાવાદ.

भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

राजशेखरस्य ।

આવૃત્તિ ૧, પ્રત ૫૦૦.

વિ. સં. ૧૯૭૩. ઈ. સ. ૧૯૧૬.

મૂલ્ય ~~રૂપિયો દોઢ.~~

પહેલાં પૃષ્ઠ ૧–૪૪

છાપનાર મોતીલાલ સામળદાસ,

યુનિઅન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડ, ટંકશાળ, અમદાવાદ.

પછીનાં પૃષ્ઠ ૧–૧૦૪

છાપનાર ડાહ્યાભાઈ [illegible] સાઇ ગાંધી,

સત્યપ્રકાશ પ્રેસ, સારંગપર, અમદાવાદ.

शमयित्वास्य विषमयी-
भूतस्य भवस्य सत्तयैव विषम्।
सिञ्चन्त्यै सुखसुधये-
दमर्प्यते गौरि ते प्रीत्या ॥ १ ॥
त्वमसि शरीरं सुन्दरि
संसारे मे प्रिये यशोविद्ये ।
तस्माद्‌ थ ।शःशरीरं
यदिदं मम तत्तवास्तुतराम् ॥२॥

My life to me was but like poison.
'Twas sweetness thine that made it sweet.
So lay I, Love, with deep devotion,
This loving present at thy feet.

I live in thee, who art as dear
To me as learning and good name.
Soul of my soul! Do thou for e'er
Live in thy body of fair fame.

दुरूहोच्छिन्नदुष्टानामर्थानां सिद्धिरस्तु मे।
प्रक्षिप्तभ्रष्टनष्टानां शब्दानां शुद्धिरेव च॥

બે બોલ.

ભાસનાં નાટકો વિદ્વત્તા ભરેલા ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રસિદ્ધ થયાં, ત્યારથી મારા મનમાં એમ થયા કરતું હતું કે એમાંના એકાદનો અનુવાદ કર્યો હોય તો ઠીક. આથી કરીને ભાલણકૃત કાદંબરીનો પૂર્વભાગ તૈયાર કરતાં વચમાં વિનોદાર્થે મેં **स्वप्नवासवदत्त** ગયા જાન્યુઆરીમાં હાથમાં લીધું, અને ઘણા સમયથી મનમાં સ્ફુર્યા કરતું જાગૃતિનું સ્વપ્ન થોડા વખતમાં સાચૂં થયૂં. પ્રિય વાંચનાર! એ જ આ **સાચૂં સ્વપ્ન** છે.

કવિની અંતર્વૃત્તિ એની કૃતિની સંકલનામાં અનુભવવી હોય, તો એનો સમાગમ ઇષ્ટ છે. તે ન બને, તો એનૂં ચરિત્ર જાણવાથી પણ કાવ્યના ભાવ ઉપર કંઇક આનંદદાયક પ્રકાશ પડે છે. છેવટ કંઇ નહિ તો કવિ ક્યારે થયો એટલૂં એ જાણવૂં જરૂરનૂં છે, એટલા માટે કે ન્યાય આપવો તો કોરે રહ્યો પણ કવિના દેશકાળના અજ્ઞાને એને અન્યાય તો ન અપાય. નાટકની પૂર્વે પૂર્વરંગનૂં તાંડવ કર્યૂં છે તે આ સમજથી.

જેમના તરફથી આ ન્હાનૂં પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સહાયતા મળી છે, તે સૌનો આની ખ્યાતિમાં ભાગ છે. ડેકન કૉલેજના પ્રૉ. બેલવેલકરે **गर्गसंहिता**ના **युगपुराण**માંથી ઉતારો કરી મોકલ્યો હતો. મુનિમહારાજ મુનિ વિજયજીએ એમના મુદ્રાયંત્રસ્થ **प्राचीनजैनलेखसंग्रह**માંથી ભિક્ષુરાજ ખારવેલના લેખનાં પાનાં કાઢીને મોકલ્યાં હતાં. પ્રૉ. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવે, રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ અને રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં હતાં. તેમનો સર્વનો હું આભારી છૂં.

વધારે લંબાણ કરી અહીં હૂં કંટાળો નહિ આપૂં. હજુ તો પુરાતત્ત્વના અને પાઠભેદના કૂટપ્રશ્નોની ચર્ચાથી આગળ ઘણો એ કંટાળો આપવાનો બાકી છે.

અમદાવાદ; ડીસેમ્બર, ૧૯૧૫. **કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.**

મહાકવિ ભાસ.

પુરાતન ખ્યાતિ.

અતિ પ્રાચીન કાળમાં જે અનેક નાટકકારો થઈ ગયા કહેવાય છે, તેમાંનો એક ભાસ છે. **કુમારસંભવ**થી પ્રખ્યાતિ પામેલો કવિ કાલિદાસ નવા નાટકકાર તરીકે બહાર પડ્યો, ત્યારે ભાસ પ્રેક્ષક તેમ જ નટનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. એ સમર્થ નાટકકારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટકોનો સુકાળ કરી મૂક્યો હતો. જ્યાં ત્યાં એનાં નાટકો જ ભજવાતાં હતાં. મરણોત્તર પણ રંગભૂમિ ઉપરથી એ ખસ્યો નહતો. એનાં ઋજુ અને રસમય સંવિધાનને માટે સર્વનો એવો ભારે પક્ષપાત બંધાઈ ગયો હતો, કે નવૂં નાટક સારૂં હોય તોપણ કોઇ તે જોવાની દરકાર કરતા નહિ. એમનો એ એકતરફી મોહ **માલવિકાગ્નિમિત્ર**ના પ્રયોગમાં કાલિદાસને પણ આડે આવ્યો હતો. પ્રેક્ષકો લોકપ્રિય થઈ પડેલાં જૂનાં જ નાટકો જોવા માગતા. તેઓ જામેલી ખ્યાતિના ભાસ અને સોમિલને જ ઓળખતા હતા. એમના જેવાં નાટકો નવા લેખકથી લખાય નહિ, એવો લોકમત બંધાઈ ગયો હતો. આથી કરીને પોતાના નાટકના મંગળાચરણમાં કાલિદાસ શંકર ભગવાનને હાથ જોડીને વીનવે છે, કે પ્રભુ પ્રેક્ષકોના મનમાં વસી એમની **તામસી વૃત્તિ** દૂર કરો અને રૂડો પ્રયોગ જોવા એઓ દોરાઓ[1]. મહાન નાટકકારના આ પ્રથમ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં ભાસ અને સોમિલની લોકપ્રિયતાની વાત અનેક મુખે કહેવામાં આવી છે[2]. એ બે માન્ય કવિઓ પૈકી બીજાનાં નાટક કેવાં હતાં, તેની ખબર નથી. પરંતુ પહેલો તો બેશક નાટકકારોમાં માગ મૂકાવે એવો હતો.

કવિનાં તેર નાટક.

ઇસવી સાતમા શતકનો બાણ ગત કવિઓના ગુણ ગાતાં ભાસે અનેક નાટકો રચ્યાનૂં જણાવે છે[3]. એ વાતની પુષ્ટિ આપી નવમા શતકનો રાજ-

---

૧ सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ।

૨ पारिपार्श्विकः । × × प्रथितयशसां भाससोमिलकविमिश्राणां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः । सूत्रधारः । अये विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य । पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ૩ જુઓ **हर्षचरित**ના આરંભે सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥

શેખર વિશેષમાં કહે છે, કે એ અનેક નાટકો પૈકી એક **स्वप्नवासवदत्त**ને અગ્નિની આંચ ન હતી અડી[4]. બારમા શતકના જયાનકે **पृथ्वीराजचरित**માં આ આખ્યાયિકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે[5]. એ રીતે, જોકે **स्वप्नवासवदत्त**માં કોઈ પણ ઠેકાણે કર્તા તરીકે ભાસનૂં નામ છે નહિ, તથાપિ તે ભાસે જ રચ્યૂં છે એમ શંકા કે વિવાદના અવકાશ વગર સિદ્ધ થાય છે. એ નાટક ઉપરાંત બીજાં બાર નાટકો ભાસના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં કર્તાનૂં નામ છે નહિ; તેમ છતાં એ જે ઉચ્ચ ભાવ અને આર્દ્ર હૃદયનૂં એમાં દર્શન થાય છે તે ઉપરથી, અને સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના, સાદૂં સંવિધાન, પ્રસન્ન શૈલી, પંડિતાઈના ઓપ વગરની ભાષા, આડંબર વિનાની ટૂંકી ઉક્તિ, સૂચન વગર એકાએક પાત્રપ્રવેશ, રાજભક્તિએ ઊભરાતાં મંગળાચરણ અને [6]ભરતવાક્ય વગેરે વિશિષ્ટતા ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે, કે એ પણ **स्वप्नवासवदत्त**ના કર્તાએ જ રચેલાં છે. **अविमारक**માં મેઘનાદના પ્રભાવે નાયક પોતે બચી બીજાં એને બચાવે છે; અહીં પણ રાજશેખરના પ્રતાપે **स्वप्नवासवदत्त** નાટક પોતે બચી બીજાં બારને બચાવે છે.

---

૪ જુઓ મુખપૃષ્ઠમાં આપેલો શ્લોક. ૫ જુઓ **पृ. च. ।१।३। सत्काव्यसंहारविधौ खलानां दीप्तानि वह्नेरपि मानसानि । भासस्य काव्यं खलु कृष्णवर्त्मा सोऽप्याननात् पारतवन्मुमोच ॥**. ત્રીજા ચરણમાં છાપેલી પ્રતમાં મૂળ અને ટીકાનો પાઠ **विष्णुधर्मान्** છે, તે અસંગત છે. આથી પ્રકરણ જોઈ **कृष्णवर्त्मा** પાઠ મેં કલ્પ્યો છે. ૬ ગણપતિ શાસ્ત્રી એમ સમજાવવા મથે છે કે ભાસનાં ભરતવાક્યમાં કંઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ છે નહિ. જ્યારે જ્યારે જ્યાં જ્યાં નાટક ભજવાય ત્યારે ત્યારે તે તે દેશના રાજાને માટે સર્વસામાન્ય આશીર્વાદ ભાસે ઘડી રાખ્યા છે, એટલે કે ભરતવાક્યો સાર્વદેશિક અને સાર્વકાલિક છે. એમનૂં આ કહેવૂં કોઈ પણ પ્રકારે સ્વીકારાય એવૂં નથી. બહુધા ભરતવાક્યમાં સર્વસામાન્ય આશીર્વાદ હોય છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ ભાસનાં ભરતવાક્યની રચના નોખી છે. એમાં ચોક્કસ બાબતોનો નિર્દેશ છે, જેને લીધે એ સાર્વદેશિક અને સાર્વકાલિક થઈ શકે જ નહિ. **परचक्रं प्रशाम्यतु** એ વચનથી પરચક્રની ઈતિ અર્થાપન્ન છે. વિના ઈતિએ ઈતિ શમવાનો આશીર્વાદ અરોગ પુરુષને રાજયક્ષ્મા મટી જવાના આશીર્વાદ જેવો અર્થ વગરનો બને છે. ગયેલી ભોંય પાછી વળવાનૂં આશીર્વચન જેણે તસુ એ ભોંય ગુમાવી ન હોય તેને કેવૂં લાગૂ પડે ? આખા આર્યાવર્તમાં તમારી આણ વર્તો એ આશિષ નબળાપોચા પાંચ પચીસ ગામના ધણીને ઉપહાસરૂપ છે. ચોક્કસ બનાવો ચોક્કસ દેશકાળ અને વ્યક્તિના બોધક છે. એમાં સમાયલા ઐતિહાસિક તત્ત્વનો અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. ભાસ કવિ ભરતવાક્યમાં જ નહિ પણ મંગળશ્લોકમાં પણ આવી ઐતિહાસિક માહીતી પૂરી પાડે છે.

તેમાંથી મળતી માહીતી.

આ નાટકોનો કર્તા ક્યારે થયો તે બાબતમાં ભારે મતભેદ છે. એ બધાંને પ્રકાશમાં લાવનાર ત. ગણપતિ શાસ્ત્રી ભાસને બુદ્ધ અને પાણિનિના એ ઉપર ચડાવી દે છે. પ્રૉફેસર એચ. બી. ભટે એને શૈશુનાગ ઉદયાશ્વના સમયમાં લાવી મૂકે છે. કે. પી. જયસ્વાલ અને પી. ચૌધરી એને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના અને નારાયણ કાણ્વાયનના દરબારમાં સ્થાન આપે છે. પ્રૉફેસર પાંડેય એને ત્યાંથી એ ઊતારી પાડી ઇસવી દસમા શતકમાં કેરલના ત્રીજા રાજસિંહનો આશ્રિત બનાવે છે. ગાળો માત્ર પંદરસત્તર સદીનો એટલે દોઢ-બે હઝાર વરસનો છે. આ મૂઝાવનારો વિરોધ ટાળવા, સમયનિર્ણયનાં જે જે સાધન નાટકોમાંથી મળી આવે છે, તેનો વિચાર કરિયે. **अविमारक** અને **ऊरुभङ्ग**નાં મંગળચરણમાં સભાધ્યક્ષને સ્થાને બિરાજતા રાજાને આશીર્વાદ છે. **प्रतिमादशरथ**ના ભરતવાક્યમાં એ રાજાએ ગુમાવેલી રાજલક્ષ્મી ફરી મેળવ્યાનો નિર્દેશ છે. એ નાટકનૂં અને [7]**रामाभिषेक**નૂં ભરતવાક્ય એના ઉપર પરચક્રની આપત્તિ આવી પડયાનૂં જણાવે છે. એ ઈતિઓ શમે છે અને ન્હાનાં ન્હાનાં રાજકુલ નાશના મ્હોમાંથી બચી જઈ રાજાધિરાજની છાયા નીચે આબાદી ભોગવે છે, એવો ભાવ **पञ्चरात्र**ના ભરતવાક્યમાં સ્ફુરે છે. એ રાજા પૂર્વપશ્ચિમ સમુદ્રની અને વિંધ્યહિમાલયની વચ્ચેના સમગ્ર પ્રદેશમાં એકચ્છત્રે રાજ્ય કરતો હતો, એવૂં **स्वप्नवासवदत्त**, **कृष्णबालचरित**[8] અને **दूतवाक्य**ના ભરતવાક્યમાં કહેલૂં છે. વળી એને જબરા શત્રુઓ સામે કેટલીક વાર બાથ ભીડવી પડી હતી, તે વિશેની કીમતી માહીતી **ऊरुभङ्ग**નૂં મંગળાચરણ પૂરી પાડે છે. તેની મતલબ એવી છે કે તે એકબે વાર નહિ પણ બહુ વાર શત્રુસમુદ્રની જુંવાળમાં સપડાયો હતો, જેમાંથી વિષ્ણુ ભગવાને તેને ઊગાર્યો હતો. આ રાજદ્વારી હકીકત ઉપરાંત [9]**दरिद्रचारुदत्त**માં બૌદ્ધ ધર્મના સડાની એક ચમકાવનારી બીના મળી આવે છે. એમાં કોઈ વિહારદાસી સાથે રાત્રિસંકેત કરી એક શાક્ય શ્રમણક જાગી મુઆનો દૃષ્ટાંત યોજ્યો છે[10], તે ઉપરથી ભાસની હયાતીમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની નીતિ શિથિલ થવા માંડી હતી એવૂં સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

૭-૯ શાસ્ત્રીજી **अभिषेकनाटक**, **बालचरित** અને **चारुदत्त** એવાં નામ આપે છે. પહેલાં બે એ ઉપર આપેલાં પૂરાં નામનાં ટૂંકાં રૂપ જણાય છે. ત્રીજૂં અભિનવગુપ્તપાદે આપેલા **दरिद्रचारुदत्त** નામનૂં ટૂંકૂં રૂપ છે. ૧૦ अहं खु दाव कत्तव्वकरीकिदसंकेदो विअ सक्किअसमणओ णिद्दं ण लभामि ।

તેના મુદ્દા અને અન્ય મતનૂં ખંડન.

અહીં જે બીના તારવવામાં આવી છે, તે ઉપરથી જેના રાજ્યમાં ભાસ કવિ થયો હતો તે રાજાના સંબંધમાં નીચેના મુદ્દાઓ નીકળે છેઃ—(૧) એ રાજા બેથી વધારે વાર શત્રુઓ સાથે ભયંકર વિગ્રહમાં સંડોવાયો હતો, જેમાં એનૂં રાજ્ય અને એનો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડયાં હતાં; (૨) એક વખત એ રાજલક્ષ્મી પણ ખોઈ બેઠો હતો; (૩) એનૂં રાજ્ય હિમાલયથી વિંધ્યાચળ સુધી અને પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી પસર્યૂં હતું; અને (૪) એના સમયમાં શાક્ય શ્રમણની નીતિમાં બગાડ થવા માંડયો હતો. આ રાજા કોણ? કેરલના ત્રીજા રાજસિંહના કબજામાં ઉત્તરાપથ કદી હતો જ નહિ. કાણ્વાયન નારાયણના ઇતિહાસની વહીનૂં પાનૂં તો કોરૂંકટ છે[૧૧]. જેમાં બનાવ જ સમ ખાવાને છે નહિ, તે અનેક રાષ્ટ્રિય ક્ષોભનો સમય હોઈ શકે નહિ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનૂં રાજ્ય વિંધ્ય અને સિંધુના પેલા પારના દેશોમાં ફેલાયૂં હતું[૧૨]. એના પરમ ઉજ્જવળ પ્રતાપને પરચક્રના વાદળની ઝાંખ પણ લાગી નથી, ત્યાં પછી એના મંડળનો ગ્રાસ થયાની તો વાત જ શી? ઉદયાશ્વ બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી સત્તાવીસ વરસે ગાદીએ આવે છે અને તેત્રીસ વરસ રાજ્ય કરે છે[૧૩]. એ સમય બૌદ્ધ ધર્મની મૌલિક વિશુદ્ધિનો છે, તેમાં ભાસે ભાખેલી ભ્રષ્ટતાનો અવકાશ નથી. ભગવાન પાણિનિ **अष्टाध्यायी**માં નાટયનાં **शिलालिसूत्र** અને **कृशाश्वसूत्र**નો નિર્દેશ કરે છે[૧૪]. વાઙ્મયના કોઈ પણ પ્રદેશના ઇતિહાસમાં ગદ્યાત્મક સૂત્રસાહિત્ય સામાન્ય રીતે પદ્યાત્મક શાસ્ત્રસાહિત્યથી પ્રાચીનતા ધરાવે છે. આથી **नाट्यशास्त्र**નો ઉલ્લેખ[૧૫] કરનારો કવિ **नाट्यसूत्र**નો પરિચય ધરાવનારા વૈયાકરણની પૂર્વે થયો સંભવતો જ નથી.

મુદ્દાને આધારે ભાસનો સમય.

મારૂં માનવૂં એવૂં છે કે ભાસ જે કિરીટધારી યજમાનને માટે શાંતિપાઠ જપે છે, તે શુંગવંશનો આદિનરેશ પુષ્યમિત્ર છે. કલિંગ દેશના મહામેઘવાહન ખારવેલે એના ઉપર ત્રણ વાર ચડાઈ કરી હતી. એના સુભટો

૧૧–૧૩ જુઓ Smith's Early History of India. ૧૪ જુઓ **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः** । ४ । ३ । ११० । અને **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः** । ४।३।१११ ।. ૧૫ જુઓ **अविमारक**માં **अत्थि × × णट्टसत्थं** । એ વાક્ય.

તેમાંથી મળતી માહીતી.

આ નાટકોનો કર્તા ક્યારે થયો તે બાબતમાં ભારે મતભેદ છે. એ બધાંને પ્રકાશમાં લાવનાર ત. ગણપતિ શાસ્ત્રી ભાસને બુદ્ધ અને પાણિનિના એ ઉપર ચડાવી દે છે. પ્રૉફેસર એચ. બી. ભડે એને શૈશુનાગ ઉદયાશ્વના સમયમાં લાવી મૂકે છે. કે. પી. જયસ્વાલ અને પી. ચૌધરી એને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના અને નારાયણ કાણ્વાયનના દરબારમાં સ્થાન આપે છે. પ્રૉફેસર પાંડેય એને ત્યાંથી એ ઊતારી પાડી ઈસવી દસમા શતકમાં કેરલના ત્રીજા રાજસિંહનો આશ્રિત બનાવે છે. ગાળો માત્ર પંદરસત્તર સદીનો એટલે દોઢ-બે હઝાર વરસનો છે. આ મૂઝાવનારો વિરોધ ટાળવા, સમયનિર્ણયનાં જે જે સાધન નાટકોમાંથી મળી આવે છે, તેનો વિચાર કરિયે. **अविमारक** અને **ऊरुभङ्ग**નાં મંગળચરણમાં સભાધ્યક્ષને સ્થાને બિરાજતા રાજાને આશીર્વાદ છે. **प्रतिमादशरथ**ના ભરતવાક્યમાં એ રાજાએ ગુમાવેલી રાજલક્ષ્મી ફરી મેળવ્યાનો નિર્દેશ છે. એ નાટકનું અને [7]**रामाभिषेक**નું ભરતવાક્ય એના ઉપર પરચક્રની આપત્તિ આવી પડ્યાનું જણાવે છે. એ ઈતિઓ શમે છે અને ન્હાનાં ન્હાનાં રાજકુલ નાશના મ્હોમાંથી બચી જઈ રાજાધિરાજની છાયા નીચે આબાદી ભોગવે છે, એવો ભાવ **पञ्चरात्र**ના ભરતવાક્યમાં સ્ફુરે છે. એ રાજા પૂર્વપશ્ચિમ સમુદ્રની અને વિંધ્યહિમાલયની વચ્ચેના સમગ્ર પ્રદેશમાં એકચ્છત્રે રાજ્ય કરતો હતો, એવું **स्वप्नवासवदत्त**, **कृष्णबालचरित**[8] અને **दूतवाक्य**ના ભરતવાક્યમાં કહેલું છે. વળી એને જબરા શત્રુઓ સામે કેટલીક વાર બાથ ભીડવી પડી હતી, તે વિશેની કીમતી માહીતી **ऊरुभङ्ग**નું મંગળાચરણ પૂરી પાડે છે. તેની મતલબ એવી છે કે તે એકબે વાર નહિ પણ બહુ વાર શત્રુસમુદ્રની જુંવાળમાં સપડાયો હતો, જેમાંથી વિષ્ણુ ભગવાને તેને ઊગાર્યો હતો. આ રાજદ્વારી હકીકત ઉપરાંત [9]**दरिद्रचारुदत्त**માં બૌદ્ધ ધર્મના સડાની એક ચમકાવનારી બીના મળી આવે છે. એમાં કોઈ વિહારદાસી સાથે રાત્રિસંકેત કરી એક શાક્ય શ્રમણક જાગી મુઆનો દૃષ્ટાંત યોજ્યો છે[10], તે ઉપરથી ભાસની હયાતીમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની નીતિ શિથિલ થવા માંડી હતી એવું સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

૭-૯ શાસ્ત્રીજી **अभिषेकनाटक**, **बालचरित** અને **चारुदत्त** એવાં નામ આપે છે. પહેલાં બે મેં ઉપર આપેલાં પૂરાં નામનાં ટૂંકાં રૂપ જણાય છે. ત્રીજું અભિનવગુપ્તપાદે આપેલા **दरिद्रचारुदत्त** નામનું ટૂંકું રૂપ છે. ૧૦ **अहं खु दाव कत्तव्वकरीकिदसंकेदो विअ सक्किअसमणओ णिद्दं ण लभामि ।**

તેના મુદ્દા અને અન્ય મતનું ખંડન.

અહીં જે બીના તારવવામાં આવી છે, તે ઉપરથી જેના રાજ્યમાં ભાસ કવિ થયો હતો તે રાજાના સંબંધમાં નીચેના મુદ્દાઓ નીકળે છેઃ— (૧) એ રાજા બેથી વધારે વાર શત્રુઓ સાથે ભયંકર વિગ્રહમાં સંડોવાયો હતો, જેમાં એનું રાજ્ય અને એનો જીવ પણ જોખમમાં આવી પડ્યાં હતાં; (૨) એક વખત એ રાજલક્ષ્મી પણ ખોઈ બેઠો હતો; (૩) એનું રાજ્ય હિમાલયથી વિંધ્યાચળ સુધી અને પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી પસર્યું હતું; અને (૪) એના સમયમાં શાક્ય શ્રમણની નીતિમાં બગાડ થવા માંડ્યો હતો. આ રાજા કોણ? કેરલના ત્રીજા રાજસિંહના કબજામાં ઉત્તરાપથ કદી હતો જ નહિ. કાણ્વાયન નારાયણના ઇતિહાસની વહીનું પાનું તો કોરૂંકટ છે[૧૧]. જેમાં બનાવ જ સમ ખાવાને છે નહિ, તે અનેક રાષ્ટ્રિય ક્ષોભનો સમય હોઈ શકે નહિ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું રાજ્ય વિંધ્ય અને સિંધુના પેલા પારના દેશોમાં ફેલાયું હતું[૧૨]. એના પરમ ઉજ્જ્વળ પ્રતાપને પરચક્રના વાદળની ઝાંખ પણ લાગી નથી, ત્યાં પછી એના મંડળનો ગ્રાસ થયાની તો વાત જ શી? ઉદયાશ્વ બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી સત્તાવીસ વરસે ગાદીએ આવે છે અને તેત્રીસ વરસ રાજ્ય કરે છે[૧૩]. એ સમય બૌદ્ધ ધર્મની મૌલિક વિશુદ્ધિનો છે, તેમાં ભાસે ભાખેલી ભ્રષ્ટતાનો અવકાશ નથી. ભગવાન પાણિનિ **अष्टाध्यायी**માં નાટ્યનાં **शिलालिसूत्र** અને **कृशाश्वसूत्र**નો નિર્દેશ કરે છે[૧૪]. વાઙ્મયના કોઈ પણ પ્રદેશના ઇતિહાસમાં ગદ્યાત્મક સૂત્રસાહિત્ય સામાન્ય રીતે પદ્યાત્મક શાસ્ત્રસાહિત્યથી પ્રાચીનતા ધરાવે છે. આથી **नाट्यशास्त्र**નો ઉલ્લેખ[૧૫] કરનારો કવિ **नाट्यसूत्र**નો પરિચય ધરાવનારા વૈયાકરણની પૂર્વે થયો સંભવતો જ નથી.

મુદ્દાને આધારે ભાસનો સમય.

મારૂં માનવું એવું છે કે ભાસ જે કિરીટધારી યજમાનને માટે શાંતિપાઠ જપે છે, તે શુંગવંશનો આદિનરેશ પુષ્યમિત્ર છે. કલિંગ દેશના મહામેઘવાહન ખારવેલે એના ઉપર ત્રણ વાર ચડાઈ કરી હતી. એના સુભટો

૧૧–૧૩ જુઓ Smith's Early History of India. ૧૪ જુઓ **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० ।** અને **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ४।३।१११ ।**. ૧૫ જુઓ **अविमारक**માં **अत्थि × × णट्टसत्थं ।** એ વાક્ય.

સામે ટક્કર ન ઝીલાયાથી એક વાર તો લડાઈનો બધો અસબાબ પાછળ પડતો મૂકી છડી સવારીએ એને જીવસટ્ટે મથુરા ભાગી જવું પડ્યું હતું. ત્યારપછી શાકલનો યવનવીર મીનેંડર વાવાઝોડાની માફક એના ઉપર ચડી આવ્યો હતો અને સારો મગધ દેશ ઘોડાની ખરીએ ખૂંદી વળ્યો હતો. અનેક યુદ્ધના અખાડામાં કસાયલા પુષ્યમિત્રે વિદેશી યવનોને હાંકી કાઢ્યા એટલું જ નહિ, પણ તેણે યવનરાજ્ય જીતી લીધું. સિંધુ અને વરદાના બંને કાંઠે શુંગોની હાક વાગી. છૂટો મૂકેલો અશ્વમેધનો ઘોડો સમસ્ત આર્યાવર્તમાં ફરી પાટલિપુત્ર પાછો આવ્યો અને ચક્રવર્તી પુષ્યમિત્રે મોટા સમારંભથી યજ્ઞ ઊજવ્યો[૧૬]. શુંગો અને કાણ્વાયનો વૈદિક ધર્મના અનુયાયી હતા. તેમના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પરિબળ ઘટવા માંડ્યું હતું. મત અને આચારમાં ફેરથી એ ધર્મના અનેક ફાંટા પડી ગયા હતા; અને એની શીલસંપત્તિનો હ્રાસ થયો હતો. આ રીતે કાલનિર્ણયની ચારે કોટિ મેં ચાર વરસ ઉપર દર્શાવેલા નિર્ણયનું સમર્થન કરે છે.

કવિનાં વર્ણ અને ગોત્ર.

આ કવિ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. વાસ્તવિક રીતે ભાસ તેનું વિશેષનામ નથી, પણ ગોત્રસંજ્ઞા છે. આગસ્ત્ય ગોત્રના હૈમોદક વિભાગમાં ભાષ નામ આવે છે, તેનું ભાસ રૂપાંતર છે. પ્રાચીન કાળમાં પોતાનું નામ ન લેતાં ગોત્રનામ લેવાનો સંપ્રદાય હતો. આથી વ્યક્તિનાં વિશેષનામ લુપ્ત થઈ પતંજલિ, કાત્યાયન, પાણિનિ, યાસ્ક વગેરે ગોત્રનામ પાછળ રહી ગયાં છે. નાટકકારના સંબંધમાં પણ એમ જ બન્યું છે. એનું જન્મનામ સૂત્રધાર સભાને વિજ્ઞાપના કરતાં લેતો હશે. એ વિજ્ઞાપનાના શબ્દ જો નાટકકારે પ્રસ્તાવનામાં ઊતાર્યા હોત, તો તે બચવા પામત. અત્યારે તો આપણે કવિને ગોત્રસંજ્ઞાથી ઓળખિયે છિયે[૧૭].

ધર્મ.

નાટકોનાં મંગળાચરણ જોતાં ભાસ ભાગવત હોય એમ જણાય છે. એણે **अविमारक**માં વરાહનું, **कर्णभार**માં નરસિંહનું, **मध्यमक** અને

---

૧૬ જુઓ 'આદિશુંગ પુષ્યમિત્ર.' ૧૭ **भाष, पतञ्जलि, कात्यायन, पाणिनि** અને **यास्क** એ ગોત્રસંજ્ઞાઓ બાબત **गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बक**માં **प्रवरमञ्जरी** અને **प्रवरदर्पण** જુઓ.

दूतवाक्यમાં વામનનૂં, **रामाभिषेक** અને **प्रतिमादशरथ**માં રામનૂં તથા **कृष्णबालचरित** અને **ऊरुभङ्ग**માં કૃષ્ણનૂં સંકીર્તન કર્યૂં છે. **पञ्चरात्र** અને **दूतघटोत्कच**માં પણ વિષ્ણુ ભગવાનનૂં મંગળાચરણ છે. માત્ર **स्वप्नवासवदत्त** અને **प्रतिज्ञायौगन्धरायण**ના મંગળમાં પાત્રમુદ્રાના અર્થે બળરામ અને કુમારનો નિર્દેશ છે. વળી **रामाभिषेक** અને **प्रतिमादशरथ** નાટકમાં રામચંદ્રજીનૂં અને **कृष्णबालचरित**માં શ્રીકૃષ્ણનૂં ચરિત્ર કવિએ ગાયૂં છે; તથા **दूतवाक्य**માં વિશ્વરૂપદર્શનનો યોગ પણ સાધ્યો છે. એ બધૂં ધ્યાનમાં લેતાં ભાસ વિષ્ણુભક્ત જ ઠરે છે.

સહચાયી પતંજલિ.

ભગવાન ભાષ્યકાર આ રાજકવિના સહચાયી છે. પુષ્યમિત્રના દ્રવ્ય-યજ્ઞના આચાર્ય પતંજલિ[૧૮] અને ચાક્ષુષયજ્ઞના ભાસ મુનિ[૧૯]. **कृष्णबालचरित** ભજવાયાની **महाभाष्य**માં નોંધ પણ છે. એના ત્રીજા અધ્યાયના પહેલા પાદના બીજા આહ્નિકને છેડે એના પ્રયોગને અનુલક્ષીને પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો છે, કે **कंसं घातयति** એમાં વર્તમાનકાળ શા માટે? કંસ મરાયાને તો ઘણો એ કાળ વીતી ગયો છે. આના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર કહે છે, કે નટોના ઉસ્તાદો તાલીમ આપી પ્રયોગ દ્વારા કંસનો વધ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે તેટલા માટે. કેટલાક નટ કંસના અને કેટલાક કૃષ્ણના પક્ષના બને છે; તથા પોતાનાં મ્હો કાળાં ને રાતાં ચિતરે છે. નાટક ભજવાતાં લોકો કહે છે–જાઓ, જાઓ, કંસ હણાય છે. વાર હોય તો જણાવે છે કે જઈ પ્હોચો, કંસ હણાશે. ખેલ થઈ રહ્યો હોય તો ‘ જવૂં નકામૂં છે, કંસ તો હણાયો,’ એમ કહી બીજાને પાછા વાળે છે[૨૦].

---

૧૮ જુઓ **महाभाष्य**નૂં **इह पुष्यमित्रं याजयामः।** એ વચન. ૧૯ **पृ. च. ।१।३।** ની ટીકામાં જોનરાજ ભાસને મુનિ ઉપપદ લગાડે છે. ૨૦ **इह तु कथं वर्तमानकालता कंसं घातयति ×× इति चिरहते × कंसे ×××। अत्रापि युक्ता। कथम्। ये तावदत्र शौभिका नाम एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति ×××× इति।...........केचित् कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेवभक्ताः। वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति। केचित् कालमुखा भवन्ति केचिद् रक्तमुखाः। त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते। गच्छ, हन्यते कंसः। गच्छ, घानिष्यते कंसः। किं गतेन, हतः कंसः। इति हेतुमति च।**

પુરાણા પ્રયોગ.

પતંજલિના આ સહચાયીનાં નાટકોમાં કેટલાક પાછળથી વપરાટમાં ન રહેલા પુરાણા પ્રયોગો[21] મળી આવે છે. એમાં એક આર્ષ, દસ દેશકાળ-રૂઢ અને તેર પ્રાકૃતગંધિ છે. **गृह्य** એ પાણિનિએ તજી દીધેલું પણ બોલીમાં રહી ગયેલું સંબંધક કૃદંતનું એક રૂપ છે. તે આર્ષ સંસ્કૃત અને શિષ્ટ સંસ્કૃતનું સળંગપણું જણાવે છે. **सपत्नीकाय, सर्वराज्ञः, व्यूढोराः,** ચરણના આરંભમાં **मे, उन्नामय, वीजन्ति, रुदन्तीम्** અને **जपापुष्पमिव रक्तलोचनः** એ સ્થાનિક વિશિષ્ટ પ્રયોગના દૃષ્ટાંત છે. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા અને ચોથા શતકના આપસ્તંબ અને કૌટિલ્ય પણ આવી રીતે કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગ વાપરે છે[22]. છેલ્લો દૃષ્ટાંત વાંચતાં સહજે **आपस्तम्बधर्मसूत्र ।२।१०।२६।२०।** સમાન હોઈ યાદ આવે છે. સમાસ કરતાં બંનેમાં સાપેક્ષતાનો હીસાબ ગણ્યો નથી. વળી **चेत्** અવ્યય અને **सति सप्तमी** સાથે ભાસ શક્યતાના અર્થમાં **यदि**નો ઉપયોગ કરે છે અને વૃત્તનાં ચરણો નોંખાં ગણી સંધિ ન કરવાની અને અંત્ય લઘુ જરૂર પડે ત્યાં ગુરુ ગણવાની પરિપાટી સ્વીકારે છે, તે પણ આ વિશિષ્ટ પ્રયોગની કોટિમાં આવે છે. મોટો ભાગ જે પ્રાકૃતગંધિ રૂપોનો, તેમાંનાં બારમાં આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદ પ્રત્યય એક બીજાને ઠેકાણે વાપર્યા છે. આનું કારણ હું પ્રાકૃત સમજું છું. એમાં ધાતુ વિકલ્પે બંને પ્રકારના પ્રત્યય લે છે. **समाश्वासितुम्** પ્રયોગમાં પણ પ્રાકૃતની અસર છે. અવૈદિક ધર્મોએ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કર્યો, ત્યારથી સંસ્કૃતને તેનો પાસ બેસવા માંડી ચૂક્યો હતો. **आपस्तम्बधर्मसूत्र**માંના **सांवृति, प्लेङ्ख, व्युपजाव, अनुलेपण, अपश्शयीत** આદિ પ્રયોગ એ સ્થિતિની ઝાંખી આપે છે. આ પ્રયોગ મોટે ભાગે અપાણિનીય છે. પરંતુ તેટલા માટે ભાસ પાણિનિના પહેલાં થયો અથવા તો તેણે અશુદ્ધ લખ્યું એમ કહેવું તે ખોટું છે. 'પાણિનિના

---

૨૧ જુઓ **'प्रतिमानाटक'**ને છેડે ગણપતિ શાસ્ત્રીએ આપેલું Appendix I. એમાં ગણાવેલા પિસ્તાળીસ પ્રયોગ પૈકી નવ પ્રાકૃત છે, તેમને સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાથે સંબંધ નથી. **अवन्त्याधिपतेः** અને **छिद्यते** એ બે અપપાઠ છે. **रुह्यते** સમજ ફેરથી પરિગણિત છે. સિવાય એકનો એક બોલ ફરી ગણાયો હોય એવા નવ છે. શાસ્ત્રીજીના પિસ્તાળીસમાંથી આ બધા બાતલ કરી બાકીના ચોવીસની ઉપર વિગત આપી છે. ૨૨ જુઓ Sacred Laws of the Aryans Vol. I. અને Kautilya's Arthaśāstra ના ઈંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત.

સમયમાં પ્રાકૃત સ્વતંત્ર ભાષારૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતૂં ન હતૂં, તો એના પહેલાં પ્રાકૃતગંધિ રૂપોનો સંભવ કેવો? ભાસના સમયમાં પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃત જીવતી વ્યવહારની ભાષારૂપે બોલાતૂં અને લખાતૂં હતૂં. તેમાં अष्टाध्यायी-માં ન નોંધાયલા એવા અનેક પ્રયોગો રૂઢ હતા; અને નોંધાયલા લુપ્ત થયા હતા. ભાષાની શબ્દસંપત્તિ અને રૂપસંપત્તિ સર્વસ્થળ અને સર્વકાળ એકની એક નથી રહેતી. જીવતી ભાષામાં વધઘટ ઇષ્ટ જ છે. પાણિનિ અને ભાસનો દેશકાળકૃત ભેદ છે, તે બોલતા લખાતા સંસ્કૃતમાં પ્રયોગભેદ માગી લે છે. એક પશ્ચિમનો અને બીજો પૂર્વનો વતની હતો. એક ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા શતકમાં અને બીજો બીજામાં થયો હતો. એકનૂં દૃષ્ટિબિંદુ શબ્દ-શુદ્ધિ છે; બીજાનૂં લોકવ્યવહાર છે. ટૂંકામાં કહિયે તો

यामुज्जहार निःसीम्नो भासो भाषामहोदधेः ।
कुतः प्रयोगसंपत् सा मिते व्याकरणह्रदे ॥

નાટક સંજ્ઞાનો બ્હોળો અર્થ.

ભાસના સમયમાં नाटक એ પ્રયોગગ્રંથની સામાન્ય સંજ્ઞા હતી, એમ એણે नट નો नाटकीय[23] પર્યાય વાપર્યો છે તે ઉપરથી સમજાય છે. બાણ અને રાજશેખર એના પ્રયોગગ્રંથનો नाटक શબ્દે નિર્દ્દેશ કરે છે. ભાસ તેમનાં નામ નપુંસકલિંગે આપે છે, તે नाटक સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને હોય એમ લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ प्रतिज्ञानाटिका અને मध्यमव्यायोग સંજ્ઞાઓ કવિકૃત નહિ પણ અન્યકલ્પિત ઠરે છે. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં રચાયલા પ્રયોગગ્રંથોનૂં ઇ. સ. પછી ચોથા શતકના भरतनाट्यशास्त्र પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવૂં અનિષ્ટ છે.

ખંડિત નાટકો.

પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેર નાટકો પૈકી दरिद्रचारुदत्त ખંડિત છે. એમાં આરંભનૂં મંગળ નથી અને પાછળના અંકો નથી. એના ઉપરથી લોકરુચિને વધારે અનુસરતૂં मृच्छकटिक રચાયૂં, તે પછી એનો પ્રચાર ધીમે

૨૩ જુઓ प्रतिमादशरथ, અંક ૧, सारसिए सारसिए संगीदसालं गच्छिअ णाडईआणं विण्णवेहि कालसंवादिणा णाडएण सज्जा होहत्ति।

ધીમે લુપ્ત થયો ને અસલ નાટક ખંડિત થયું. વામનકૃત **काव्यालंकारसूत्रवृत्ति ।४।३।२३।**માં **द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।** એ પંક્તિ ઊતારી છે, તે **मृच्छकटिक**ના બીજા અંકમાં છે, **दरिद्रचारुदत्त**માં નથી. ઇસ્વી આઠમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં વામન થયો મનાય છે. તેથી **मृच्छकटिक**ને સાતમા શતકથી મોડું મૂકી શકાય નહિ. એ બહુ લોકપ્રિય છતાં પણ **दरिद्रचारुदत्त** કેટલાંક સૈકાં ટકી રહ્યું.' **सरस्वतीकण्ठाभरण**માં નીચેનો શ્લોક આપ્યો છેઃ—**शकार किं प्रार्थनया प्रावारेणाभिषेण वा । अकार्यवर्ज्ज मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥** આ **दरिद्रचारुदत्त**ના આઠમા અંકનો જણાય છે. તેને સ્થાને **मृच्छकटिक**માં તો **बाढम् । करोमि वर्जयित्वा त्वकार्यम् ।** એવું ગદ્ય જ છે. શૂદ્રકનામધારીને હાથે **दरिद्रचारुदत्त**નો **मृच्छकटिक**ના નામે સમુદ્ધાર થાય છે, તે **मृच्छकटिक** પાછળથી નીલકંઠને હાથે નવો સંસ્કાર પામે છે. બીજાં ખંડિત નાટકો [24]**मध्यमक, दूतघटोत्कच** અને **कर्णभार** છે. એમનો છેવટનો ભાગ કંઇક ત્રુટિત હોય એમ લાગે છે.

નાટકોનો કાલક્રમ.

પુષ્યમિત્રના ઇતિહાસ ઉપરથી, ભાસે ક્યારે કયું નાટક રચ્યું, તે થોડે ઘણે દરજ્જે વધતી ઓછી ખાતરીથી કહી શકાય છે. [25]**प्रतिमादशरथ**ના ભરતવાક્યમાં ગુમાવેલી રાજલક્ષ્મી ફરી મળવાનો ઉદ્ગાર છે, તે કલિંગ દેશના રાજા ખારવેલના ભયથી પુષ્યમિત્ર મથુરા નાસી ગયો હતો તેને અનુલક્ષીને છે. આદિશુંગના વૃત્તાંતમાં એ સિવાય બીજો કોઇ પ્રસંગ રાજલક્ષ્મી ખોયાનો છે નહિ. સબબ **प्रतिमादशरथ** ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ માં રચાયું હોવું જોઇયે. **ऊरुभङ्ग** અને **रामाभिषेक** ખારવેલની ત્રીજી સવારી વખતે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૧ માં ભાસે રચ્યાં જણાય છે. પહેલાના મંગળાચરણમાં વારંવાર સવારી કરનાર શત્રુઓનો જે નિર્દેશ છે, તેણે કરીને કલિંગો જ લક્ષિત છે. છેલ્લી સવારીમાં તેમણે મગધરાજને તોબા તોબા પોકારાવી હતી, તેથી બીજા નાટકના ભરતવાક્યમાં એનો પરચક્ર-

---

૨૪ ગણપતિ શાસ્ત્રી **मध्यमव्यायोग** નામ આપે છે. વ્યાયોગ સંજ્ઞા ભાસકૃત ન હોવાથી **मध्यमक** નામ મેં આપ્યું છે. ૨૫ ગણપતિ શાસ્ત્રી **प्रतिमानाटक** નામ આપે છે. **प्रतिज्ञायौगन्धरायण** અને **स्वप्नवासवदत्त** ટૂંકાઈને **प्रतिज्ञानाटिका** અને **स्वप्ननाटक** બન્યાં, તેમ **प्रतिमादशरथ** ટૂંકાઈને **प्रतिमानाटक** સંજ્ઞા ઊભી થઈ છે.

ત્મક ઈતિરૂપે ઉલ્લેખ છે. તે પછી **प्रतिज्ञायौगन्धरायण**, **स्वप्नवासवदत्त**, **कृष्णबालचरित** અને **दूतवाक्य** રચાયાં છે. છેલ્લાં ત્રણ નાટકોના ભરતવાક્યમાં સાર્વભૌમત્વ પામવાનો નિર્દેશ છે. તેનૂં બલવત્તર કલિંગરાજ જીવતાં સ્વપ્ન પણ આવવૂં અશક્ય હતૂં. આ કારણથી એ ત્રણને હૂં ખારવેલના મરણ પછી મૂકૂં છૂં. **स्वप्नवासवदत्त** નાટક **प्रतिज्ञायौगन्धरायण**નૂં સાંધણ છે. પહેલામાં બીજાના વસ્તુનૂં સ્પષ્ટ સૂચન છે. એ જોડકૂં માત્ર પરચક્રની આડથી જુદૂં પડે છે. સાર્વભૌમપદમાં પરિણામ પામનારી આ આપત્તિ તે મીનેંડરની ચડાઇ, એમ હૂં સમજૂં છૂં. બીજો એવો ઉત્પાત પુષ્યમિત્રના સમયમાં જાણવામાં નથી. આથી **प्रतिज्ञायौगन्धरायण** મીનેંડરની ચડાઇ વખતે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૮ ના આગલા ભાગમાં, **स्वप्नवासवदत्त** મધ્ય ભાગમાં, **कृष्णबालचरित** છેવટમાં અને **दूतवाक्य** ૧૫૭ ના આરંભમાં રચાયાં ઠરે છે. બાકીનાં ૭ નાટકોનો નિર્માણકાળ જાણવાનાં જોઇયે તેવાં સાધન નથી. **प्रतिमादशरथ**માં પ્રસંગવશાત્ કહેલૂં કાલસંવાદિતાનૂં તત્ત્વ સ્વીકારિયે, તો તેમાંનાં ત્રણ વિશે માત્ર અટકળ થઈ શકે છે. **दरिद्रचारुदत्त**નૂં વર્ધિત રૂપ જે **मृच्छकटिक**, તેમાં નબળા પાલકનો વધ કરી આર્યક ગાદીએ આવે છે. એ અવંતિનો રાજ્યપરિવર્ત પાટલિપુત્રની રાજ્યક્રાંતિના પડછે આપ્યો હોય, તો ભાસે **दरिद्रचारुदत्त** ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૭ માં રચ્યૂં હોય. વળી શાપભ્રષ્ટ અવિમારકના કુટુંબના વૃત્તાંતમાં રાજ્યભ્રષ્ટ મૈમ્બિકોનો વૃત્તાંત પ્રતિબિંબિત હોય, તો પુષ્યમિત્રે વિજય કરી પ્રતિષ્ઠા જમાવી તે અરસામાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ માં **अविमारक** રચાયૂં હોય[२६]. ઉપરાંત કુરુરાજના અવભૃથસ્નાનથી જેનો ઉપક્રમ થાય છે એવૂં **पञ्चरात्र** નાટક, તે કદાચ પુષ્યમિત્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ ઊજવ્યો તે પ્રસંગે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ માં રચાયૂં હશે.

---

૨૬ **अविमारक**ને પરચક્રની આપત્તિ સાથે કંઇ લેવાદેવા છે નહિ. મુદ્રિત પ્રતમાં એને છેડે **रामाभिषेक** અને **प्रतिज्ञायौगन्धरायण**વાળૂ ભરતવાક્ય જોવામાં આવે છે, તે અસ્થાને છે. અને **गोब्राह्मणानां हितमस्तु नित्यं सर्वप्रजानां सुखमस्तु लोके। इमामुदीर्णार्णवनीलवस्त्रां नरेश्वरो नः पृथिवीं प्रशास्तु॥** એ આખ્યાનકી જ વાસ્તવિક ભરતવાક્ય છે. **कुन्तिभोज सौवीरराज किमन्यत् प्रियमुपहरामि** એવૂં નારદ પૂછતાં તે બે રાજા **यदि मे भगवान् प्रसन्नः किमतः परमहमिच्छामि।** એમ એકકાળે કહે છે, તેના અનુસંધાનમાં એ છે.

स्वप्नवासवदत्त એક ઐતિહાસિક નાટક.

ભાસનાં નાટકો પૈકી **प्रतिज्ञायौगन्धरायण** અને **स्वप्नवासवदत्त**નું જોડકું ઐતિહાસિક છે. વત્સદેશનો ઉદયન, અવંતિનો પ્રદ્યોત અને મગધનો દર્શક એ રાજાઓ ઈ. સ. પૂરવે પાંચમી સદીમાં થયા હતા[૨૭]. વત્સરાજનું ચરિત્ર એક વખત વિક્રમચરિત્રના જેવું લોકપ્રિય હતું. ઈ. સ. પૂરવે ચોથા સૈકાની લોકકથામાં અવિમારક અને ઉદયનની કથાઓ અગ્રસ્થાન ભોગવતી જોવામાં આવે છે. એકનો **कामसूत्र**માં અને બીજીનો **अर्थशास्त्र**માં ચાણક્ય નિર્દેશ કરે છે[૨૮]. ગુણાઢ્ય, હર્ષ વગેરે કવિએ પણ વત્સરાજનું ચરિત્ર વખાણ્યું છે.

તેની ઉત્તમતા અને ન્યૂનતા.

स्वप्नवासवदत्त ભાસનાં નાટકોમાં ઉત્તમ મનાય છે[૨૯]. એનાં પાત્રની ઉચ્ચતા અને ભાવની શુદ્ધતા નાટકસાહિત્યમાં બેશક ચઢિયાતા પ્રકારની છે. તોપણ કહેવું જોઇયે કે ભાસે આપેલી હકીકતમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અપૂર્ણતા અને અસ્પષ્ટતા જોવામાં આવે છે. યૌગંધરાયણ વાસવદત્તાને આવંતિકાના વેષમાં પદ્માવતી પાસે મૂકે છે. રાજકુમારી ન્યાસ સ્વીકારે છે. પણ તે નથી યૌગન્ધરાયણનું કે વાસવદત્તાનું નામ પૂછતી, તેમ નથી ન્યાસનો અવધિ પૂછતી. લાવાણકની લાહ્ય પછી બ્રહ્મચારી એને વતન રાજગૃહ જાય છે કે અન્યત્ર અધૂરી વિદ્યા પૂરી ભણવા, તે કોણ કહેશે? એ તપોવનમાં બપોરે સહેજ વીસામો ખાય છે ને પછી રસ્તે પડે છે. તે વખતે સંધ્યાકાળ કહ્યો છે તે શી રીતે? વત્સરાજનો શત્રુ આરુણિ ક્યાંનો રાજા હતો? શા કારણથી તેમને એને વિગ્રહ થયો? તેમાં કોની ક્યાં ક્યાં કેવી રીતે હારજીત થઈ? એનાંનું કશું એ નાટકમાં સૂચવ્યું નથી. પદ્માવતીનું માથું દૂખતું સાંભળી એક તરફથી રાજા અને બીજી તરફથી વાસવદત્તા પહેલી રાતે સમુદ્રગૃહમાં મળવા આવે છે ને પદ્માવતી તો ત્યાં છે નહિ. એનો કહીં

---

૨૭ જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali Age અને Smith's Early History of India. ૨૮ જુઓ का. सू. ।५।६।१४। श्रृण्वत्यां वासवदत्ताविमारकशाकुन्तलादीन्यन्यान्यपि लौकिकानि च कथयेत्तद्युक्तानि । અને कौ. अ. शा. । १।७। दृष्टा हि 'जीवतः पुनरावृत्तिः' यथा सुयात्रोदयनाभ्याम् ।. ૨૯ જુઓ મુખપૃષ્ઠમાં આપેલો શ્લોક.

એ ખુલાસો નથી, તે પણ ખામી કહેવાય. બાકી ચાલતે અંકે વગરસૂચને પાત્રનો પ્રવેશ, સ્થળનું બદલાવું, રંગભૂમિ ઉપર મરણ વગેરે બાબત તો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં વિહિત હતી.

ભાસ અને કાલિદાસ.

ભાસ અને કાલિદાસ ઋજુ માર્ગના કવિ છે. સમાસ ન્હાના, ઉક્તિઓ મુદ્દાસર અને ટૂંકી, ગદ્યપદ્યની વિવેકયુક્ત અને મનોહર ગૂંથણી, ભાષા સરળ રૂઢ અને પ્રસન્ન, એ એમની કૃતિઓના આગળ પડતા ગુણો છે. એમનાં સંવિધાન રસમય અને સાદાં છે. કાલિદાસ ઉજ્જ્વલ પ્રતિભાથી શૃંગારમાં લીન કરી દે છે, ભાસ તેની વિવિધતાથી અનેક રસની જમાવટ કરી આનંદ આપે છે. એકનાં નાટકોમાં કાર્યનો વિકાસ ચડિયાતો છે, બીજાનાંમાં પાત્રનો આદર્શ ઉચ્ચ છે. એક વિનયશાળી છે, બીજો વિનોદી છે. કાલિદાસ ઝીણી તેમ જ મોટી બાબતો ઉપર એકસરખું ધ્યાન આપે છે, જેથી કરીને તેની કૃતિમાં સુઘડપણું જોવામાં આવે છે. ભાસનું ઝીણી બાબત ઉપર લક્ષ રહેતું નથી, જેથી એની કૃતિમાં ન્યૂનતા રહી જાય છે. એનું સ્થાન મહાકવિ કાલિદાસની પછી પણ બીજા સર્વ નાટકકારની પૂર્વે છે.

આદિશુંગ પુષ્યમિત્ર.

રાજ્યક્રાંતિ.

શુંગવંશ મૌર્યવંશ પછી મગધની ગાદીએ આવ્યો. મૌર્યોનો પૂર્ણ પ્રતાપ ચંદ્રગુપ્ત અશોક અને બિંદુસાર એ ત્રણ પેઢી જ તપ્યો. તે પછી સાત આઠ વરસ રાજ્ય કરનારા કુણાલ દશરથ ને સંપ્રતિ બૌદ્ધ આજીવકને જૈન ધર્મના શ્રદ્ધાળુ સંગી તરીકે માત્ર જાણીતા છે. તેમના ઉત્તરાધિકારી શાલિશૂકે તેર વરસ રાજ્ય કર્યું કહેવાય છે. પરંતુ **बृद्धगर्गसंहिता**માં તેના નામનિર્દેશ ઉપરાંત તેના વિશે કંઈ જાણવામાં નથી. છેલ્લા ચાર મૌર્ય રાજાઓનો રાજ્યકાળે ટૂંકો છે ને ખ્યાતિએ શૂન્ય છે. જીરણ થઈ ડાળાં પાંખડાં ખોઈ બેસી પુરાણા અડાબીડ વૃક્ષનું બોડૂંરોડૂં બોદાઈ ગયેલૂં સૂકૂં ઠૂંઠૂં જ રહેવા પામે, તેવી અવદશા એક વાર કલિંગ, કુંતલ, મહિષમંડળ, ગોસ્થાન, હેરાત અને મકરાણ સૂધી પસરેલા મૌર્યસામ્રાજ્યની થઈ. દેવધર્મા શતધન્વા અને બૃહદ્રથના સમયનૂં મગધરાજ્ય તે અક્ષરશઃ મગધરાજ્ય જ હતૂં. તેની નાણા સંબંધી હાલત પણ બહુ નબળી હતી. રાજ્યનૂં ઉત્પન્ન છેક ઘટી જવાથી મૌર્ય રાજાઓનો શિવ અને સ્કંદની મહાપૂજા દ્વારા વાટે ને ઘાટે પૈસા ઊઘરાવવાનો વારો આવ્યો હતો[1]. છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથમાં ઊંડી પ્હોચ ન હતી. તેની સેનાનો ઉપરી પુષ્યમિત્ર કરીને એક શૂરો અને સાહસિક સરદાર હતો. એના મનમાં પ્રજ્ઞાદુર્બળ રાજાનો ઘાટ ઘડી જાતે રાજા થવાની ઇચ્છા પ્રગટી. એક સમયે કવાયદ બતાવવાના બ્હાને શસ્ત્રાસ્ત્ર અને કવચટોપ સજીને આવેલી સેનાથી ઘેરી લેઈ રાજ્યલોભી સેનાપતિએ નબળા રાજાનૂં

---

૧ જુઓ પાણિનિના **जीविकार्थे चापण्ये ।५।३।९९।** સૂત્ર ઉપર પતંજલિનૂં ભાષ્ય–**अपण्य इत्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दो विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः । तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रतिपूजार्थास्तासु भविष्यति ।**. ભાષ્યકાર પુષ્યમિત્રના સમયમાં થયા હતા. તેથી **मौर्यैः** પદથી હૂં મૌર્યવંશના છેલ્લા ત્રણ રાજા સમજૂં છૂં. ત્યમ વળી **हिरण्यार्थिभिः** પદ હૂં નાણાની ભીડના અર્થમાં લેઉં છૂં. સંસ્કૃત વિદ્વાન ગોલ્ડસ્ટકર વગેરે એ બે પદોનો લોભી ચંદ્રગુપ્ત વગેરે અર્થ કરે છે; જુઓ Goldstucker's Pānini. રૂડા રાજ્યકર્તા ચંદ્રગુપ્ત ઉપર ધનલોભનો આરોપ કેવળ અસ્થાને છે.

વ્યાયામભૂમિમાં ખૂન કર્યું[2] અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૮માં પ્રતાપી મૌર્યોના [3]દસ પેઢી પ્હોચેલા વંશનો અંત આણ્યો.

નવોરાજા. પુષ્યમિત્ર.

ન્હાના રાજ્યમાં થયેલી આ ઊથલપાથલ તરફ કોઈ રાજ્યે લક્ષ આપ્યું નહિ. પરંતુ એક સ્થાનિક ફેરફાર ગણી મગધની રાજક્રાંતિની ઉપેક્ષા કરવા જેવી ન હતી. પુષ્યમિત્ર શુંગ ચક્રવર્તીની કીર્તિનો ભૂખ્યો વીર નર હતો. તે મગધના ન્હાનકડા રાજ્યથી ધરાઈને બેસી રહેનારો ન હતો. રાજા થઈને સંતોષી હોય તે નષ્ટ છે, એ વચનને તે પ્રમાણ માનતો હતો. રાજા થયા છતાં વીરત્વની ખ્યાતિ આપનારૂં સેનાપતિ[4] પદ એને પ્રિય હતું. સેનાની સહાયતાથી બહાદુર શુંગે પરાક્રમનાં પગરણ માંડયાં. એક પછી એક ઉત્તરનાં રાજ્યો જીતી તેણે ખાલસા કર્યાં અને જાલંધર સુધી રાજ્યની સરહદ વધારી.

વાયવ્ય દિશાનૂં ગ્રીક રાજ્ય.

નવા પ્રાપ્ત કરેલા મુલકને વાયવ્ય દિશાએ ગ્રીકોનો ભય હતો. સીરિયાના શહાનશાહ ત્રીજા એંટિઓકસે હિંદુકુશ ઓળંગી સુભગસેનને

---

૨ જુઓ **हर्षचरित ।६। प्रज्ञादुर्बलं च बलदर्शनव्यपदेशदंशिताशेषसैन्यः सेनापतिरनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेष पुष्यमित्रः स्वामिनम् ।** Indian Antiquary II, 368 માં **प्रतिज्ञादुर्बलं** પાઠ છે. Cowell અને Thomas પણ એ ડૉ. બુલ્હરનો પાઠ કબૂલ રાખે છે. પરંતુ તે સાકાંક્ષ છે. તે કારણથી હૂં **संकेत**કાર શંકરનો **प्रज्ञादुर्बलं** પાઠ સ્વીકારૂં છૂં. વળી ઉપલબ્ધ **दर्शिताशेष** પાઠ પુનરુક્તિ ઉપ્રજાવનારો છે અને સ્વારસ્ય રહિત છે. આથી **दंशिताशेष** પાઠ કલ્પ્યો છે.

૩ દસે મૌર્યો બાબત જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali Age.

૪ રાજા થયા પછી પણ પુષ્યમિત્ર પોતે **सेनापति** કહેવાતો હતો, તે બાબત જુઓ **मालविकाग्निमित्र**નાં નીચેનાં વાક્યોઃ—**देवेण सेणावइणा जण्णतुरअरक्खणे णिउत्तो भट्टिदारओ वसुमित्तो ।, अयं पुनरिदानीं देवस्य सेनापतेः पुष्यमित्रस्य यज्ञशरणात् सप्राभृतको लेखः प्राप्तः ।,** અને **यज्ञशरणात् सेनापतिः पुष्यमित्रं वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात् परिष्वज्यानुदर्शयति ।**

હરાવી સિંધુના કાંઠા સૂધીનો મુલક જીતી લેઈ બાહ્લીક કિંવા બાક્ત્રિયાના પહેલા યૂથિડેમોસને તે સ્વાધીન કર્યો હતો, ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૬. તે પછી યૂથિડેમોસનો પુત્ર ડેમેટ્રિઅસ જે મહાન ઍંટિઓકસનો જમાઈ થતો હતો, તેણે પંજાબ અને સિંધ પણ જીતી લીધાં; અને વિપાશાની શાખા જે અપગા નદી, તેને તીરે આવેલા શાકલ શહેરને પિતાની યાદગીરીમાં યૂથિડેમિયા નામ આપી, હિંદની સુબાગીરીનું મુખ્ય શહેર બનાવ્યૂં, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦[5]. એ રીતે સ્થપાયલા બળવાન ગ્રીક રાજ્ય સામે શુંગરાજ્યના બચાવ સારૂં પુષ્યમિત્રે અંતર્વેદિમાં મથુરા પાટનગર ઠરાવ્યૂં. શુંગ રાજાની સુવ્યવસ્થાથી ભરતખંડના નદીમાતૃક વિશાળ મેદાનમાં આશરે અર્ધી સદીએ એક વાર ફરીને સમાધાની પસરી[6].

આગ્નેય દિશાનૂં કલિંગ રાજ્ય.

એ એકધારી વરસોનાં વરસ વ્યાપી રહેલી સુખશાંતિમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ માં એકાએક ભંગ થયો. એ સાલમાં કલિંગના રાજા માહામેઘવાહન ખારવેલે[7] મગધ ઉપર સવારી કરી. હાલ જેને ઓઢિયા પ્રાંત કહે છે તે પ્રાચીન ઉત્કલ દેશની દક્ષિણે કલિંગ આવ્યો હતો. એ પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠે

---

૫ જુઓ Smith's Early History of India અને Rawlinson's Bactria.

૬ બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં પુષ્યમિત્રે મગધથી જાલંધર સૂધી બૌદ્ધ શ્રમણોને શોધી શોધીને મારી નાંખ્યાની અને વિહારો બાળી મૂક્યાની વાત છે. તે ઉપરથી શુંગરાજ્યની આ મર્યાદા આંકી છે. બૌદ્ધો ઉપર પુષ્યમિત્રે જુલમ કર્યાનૂં જેમ તારાનાથ લખે છે, તેમ બ્રાહ્મણોનૂં માથૂં કાપી લાવનારને અશોકે ઈનામ ઠરાવ્યાનૂં **दिव्यावदान**માં કહ્યૂં છે. બેમાંથી એકે વાત માનવા લાયક નથી.

૭ **माहामेघवाहन** એ ઈસવીસન પૂર્વેના કલિંગરાજાઓનૂં બિરુદ હતૂં. **मेघवाहन** ઇંદ્રનો પર્યાય છે, જુઓ ભાથી અમરકોશ. **महामेघवाहन** અને મહેંદ્ર એક અર્થના શબ્દો થયા. કલિંગમાં આવેલા પૂર્વ ઘાટના ભાગનૂં નામ મહેંદ્ર છે. એની કુલપર્વતમાં ગણના છે મહેંદ્ર કિંવા મહામેઘવાહનના ધણી તે **माहामेघवाहन**, એવા કંઈક સંકેતથી આ બિરુદ ઉત્પન્ન થયૂં જણાય છે. પ્રાકૃતમાં વૃદ્ધિ ન કરવાથી **महामेघवाहन** રૂપ રૂઢ થયૂં. ખારવેલને લગતી હકીકત ઉદયગિરિની હસ્તિગુફાના લેખમાંથી તારવી છે. એ લેખ સુવાચ્ય કર્યાનો ખરા સફળ પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીને છે. મેં તો તેને સુગ્રાહ્ય બનાવવા યત્ન કર્યો છે.

ગોદાવરીના મુખ સુધી પસર્યો હતો. ત્યાંના લોક સાહસિક કહેવાતા હતા[૮]. પ્રજામાં બ્રાહ્મ, બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણે ધર્મનો પ્રસાર હતો; પરંતુ પરિબળ જૈનોનૂં હતૂં[૯]. પૂર્વે કલિંગ નંદરાજાના બ્હોળા સામ્રાજ્યનો ભાગ હતો[૧૦]. એના પછી થનાર મહાપ્રતાપી ચંદ્રગુપ્તે સમસ્ત દક્ષિણાપથ પાટલિપુત્રની છાયા નીચે આણ્યો હતો[૧૧], ત્યારથી આશરે સો વરસ તે મૌર્યોના તાબામાં રહ્યો હતો. દરમ્યાન ઈ સ. પૂર્વે ૨૬૪ માં તેણે છૂટા થવાનો એક નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેના બદલામાં અશોકને હાથે ભારે ખુવારી ભોગવી હતી[૧૨]. છેવટે મૌર્યો જ્યારે નબળા પડ્યા, ત્યારે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના છેલ્લા ચરણમાં **चेत** [સં. **चैत्र**] વંશના રાજા ક્ષેમરાજે[૧૩] પરતંત્રતાની ઘસાઈ ગયેલી બેડી તોડી નાંખી[૧૪]. તે જ અરસામાં અંધ્રદેશનો રાજા સિમુક પણ સ્વતંત્ર થયો[૧૫]. ત્યારબાદ કલિંગના રાજાએ ઉત્તરમાં ઉત્કલ, પશ્ચિમમાં કોશલ અને દક્ષિણમાં વેંગીમંડળનો પ્રદેશ જીતી

---

૮ **कलिङ्गः साहसिकः ।**

૯ ઈસવી સનની સાતમી સદીમાં મહાચીનનો પ્રવાસી સાધુ યવનચંગ આવ્યો, ત્યાં લગી પણ કલિંગમાં નિર્ગ્રંથોની સંખ્યા વધારે હતી ; જુઓ Watters' Yuan Chwang II, 198.

૧૦ જુઓ ટિપ્પણી ૪૪.

૧૧ અશોકના લેખ દક્ષિણમાં મહિષમંડળ પર્યંત જોવામાં આવે છે. પરંતુ અશોકે તો માત્ર કલિંગ ઉપર સવારી કર્યાનૂં જણવામાં છે. એ દેશ વસ્તુતઃ નંદ રાજાના સમયથી મગધરાજ્યનો એક ભાગ હતો. એ જોતાં દક્ષિણાપથ અશોક પહેલાં પાટલિપુત્રની સત્તા નીચે આવેલો સમજાય છે. નંદ મહાસમૃદ્ધિમાન ચક્રવર્તી હતો; પરંતુ તેની સત્તા કલિંગ સિવાય દક્ષિણના અન્ય દેશ ઉપર હોય એમ જણાતૂં નથી. કેમકે કૌટિલ્યે **अर्थशास्त्र** રચ્યૂં ત્યાંલગી આર્યાવર્તની જ ચક્રવર્તિક્ષેત્ર તરીકે ગણના થતી હતી. એ રચાયા પછી ચંદ્રગુપ્તે દક્ષિણાપથના દેશો જીતી મૌર્યસામ્રાજ્યની છાયા નીચે આણ્યા, એમ હૂં માનૂં છું.

૧૨ જુઓ Aśoka's Kalinga Edicts.

૧૩–૧૪ હસ્તિગુફાના લેખમાં ખારવેલ પોતાને **चेतराजवंसवधन** [સં. **चैत्रराजवंशवर्धन**] કહે છે; તથાપિ પૂર્વજોમાં તો ક્ષેમરાજ અને બુધરાજ, બેને જ ગણાવે છે. તે ઉપરથી ક્ષેમરાજના સમયમાં કલિંગ સ્વતંત્ર થયો એમ અહીં કહેવામાં આવ્યૂં છે. ભિક્ષુરાજની પેઠે ક્ષેમરાજ અને બુધરાજ ઉપનામ જણાય છે.

૧૫ જુઓ Smith's Early History of India.

લેઈ રાજ્યમાં વધારો કર્યો[૧૬]. પશ્ચિમમાં આંધ્ર[૧૭] રાજાએ પણ નાસીક પર્યંત મુલક ઉત્તરના રાષ્ટ્રિકો પાસેથી જીતી લીધો[૧૮]. મહાનદીથી કૃષ્ણાના મુખ સુધી વિસ્તાર પામેલા પૂર્વરાજ્યમાં જ્યારે ક્ષેમરાજનો પૌત્ર ભિક્ષુરાજ ખારવેલ રાજા થયો; ત્યારે અર્ધી સદીની સ્વતંત્રતા અને સુવ્યવસ્થાના પ્રતાપે કલિંગની આર્થિક સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની હતી[૧૯]. રૈયત આબાદ અને ખજાનો તર હતાં. નવો રાજા પણ પ્રજાના સુખમાં, રાજ્યના અભ્યુદયમાં અને કુળની કીર્તિમાં વધારો કરે એવો હતો. એનાં પ્રશસ્ત લક્ષણથી સંતોષ પામી પ્રજાએ એને રાજપદ આપ્યું હતું[૨૦]. ખારવેલ અને એના પૂર્વજો જૈન હતા[૨૧]. એનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૭ માં થયો હતો[૨૨]. એને બાળપણમાં વિજિગીષુને છાજે એવી ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી મળી હતી.

---

૧૬ ખારવેલ ઉત્કલ જીત્યાનો દાવો કરતો નથી. છતાં તેનો લેખ ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર કોતરેલો છે. તેથી એ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં હું ઉત્કલ કલિંગે જીતી લીધો સમજું છું. પ્રસ્તુત લેખમાં શાતકર્ણિના રક્ષણ અર્થે પશ્ચિમમાં ખારવેલે લશ્કર મોકલ્યું કહ્યું છે, તેથી ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના મુખ વચ્ચેનો પ્રદેશ તે કાળે આંધ્રોના કબજામાં ન હતો પણ કલિંગની સત્તા નીચે હતો, એવી અટકળ કરી છે.

૧૭ પુરાણોમાં સિમુક અને તેના વંશજોને **आन्ध्र** કહ્યા છે. આંધ્ર વંશના ત્રીસ રાજા તેમાં ગણાવ્યા છે. એ ત્રીસ આંધ્રો પછી સાત શ્રીપર્વતીય આંધ્ર થયા છે, તેમને પુરાણો **आन्ध्रभृत्य** નામે ઓળખાવે છે. આથી હું સિમુક અને તેના વંશના રાજાઓને **आन्ध्र** કહું છું. ડૉ. ભાંડારકર તેમને **आन्ध्रभृत्य** કહે છે, તે સરતચૂક જણાય છે.

૧૮ જુઓ Smith's Early History of India.

૧૯ જુઓ હસ્તિગુફાના લેખમાં ખારવેલનાં દાન, ઉત્સવ અને બાંધકામની નોંધ.

૨૦ જુઓ હસ્તિગુફાના લેખમાં ખારવેલને **पसथसुभलखन** વિશેષણ લગાડ્યું છે તે. એના અભિષેકના સંબંધમાં **दानधमेन......महाराजाभिसेचनं पापुनाति ।** એમ કહ્યું છે, તે પણ ધ્યાનમાં લેવું.

૨૧ જુઓ લેખ મજકૂરમાં **कलिंगपुवराजनमंसितं** વગેરે.

૨૨ પુષ્યમિત્ર સંબંધી આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં તે તે બનાવનાં વરસ જે આપ્યાં છે, તેની ગણત્રીનું ધોરણ નીચે મુજબ છે. મહાન સિકંદર જ્યારે પંજાબમાં હતો, ત્યારે પૂર્વમાં ગંગાતટે Xandrames નામે મહાબળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો, એમ Diodorus Siculus લખે છે અને Quintus Curtius તેને અનુસરે છે. Xandrames **चन्द्रमस्**નું ગ્રીક રૂપાંતર છે. આ **चन्द्रमस्** મહાપ્રતાપી

ગણિત, સાહિત્ય, વ્યવહાર અને ચિત્રવિદ્યામાં તે કુશળ હતો[૨૩]. જૈન આગમોનું તે સારૂં જ્ઞાન ધરાવતો હતો[૨૪]. અભ્યાસકાળ પૂરો થતાં પંદર વરસની ન્હાની ઉમ્મરે. તેને યુવરાજ બનાવવામાં આવ્યો; અને પચીસમા વરસમાં તેના પિતા બુધરાજ દેવલોક પામતાં તે રાજા થયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૩[૨૫]. પૂર્વજની વિજયપ્રવૃત્તિ જારી રાખવા અભિષેકજળથી જ તેણે સંકલ્પ કર્યો[૨૬]. ગાદીએ આવ્યાને બીજે વરસે એ સંકલ્પને પુષ્ટિ આપનારો પ્રસંગ પણ તેને આવી મળ્યો. અંધ્રરાજ્યના નૈસર્ગિક શત્રુ રાષ્ટ્રિકોએ ભોજકોની સહાયતાથી શ્રીમલ્લ શાતકર્ણિને ભારે સંકડામણમાં લીધો હતો; તેમાંથી છૂટવા તેણે ખારવેલની મદદ માગી[૨૬]. કલિંગરાજે મોટૂં

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનાં અનેક નામમાંનૂં એક છે; જુઓ **मुद्राराक्षस**. આથી કરીને ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં આર્યાવર્તના પશ્ચિમ છેડાના પ્રાંતો સિકંદરે જીત્યા, ત્યારે પાટલિપુત્રમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય કરતો હોવો જોઇયે. આ લેખે એલેક્ઝાંડરની છાવણીમાં ચંદ્રગુપ્ત બહારવટિયારૂપે રખડતો આવ્યાની વાત એવી બીજી વાતોની પેઠે નિર્મૂલ અને અશ્રદ્ધેય ઠરે છે. ઈ. સ પૂર્વે ૩૨૫ માં ચંદ્રગુપ્ત પાટલિપુત્રનો રાજા હતો, તે બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે. તે બુદ્ધ ભગવાન પછી ૧૬૨ વરસે ગાદીએ આવ્યો કહેવાય છે; અને મિ. સ્મિથ નિર્વાણની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૭–૮૬ નક્કી કરે છે, જુઓ Smith's Early History of India. હવે હસ્તિગુફાનો લેખ મૌર્યસંવત ૧૬૫ માં કોતરવામાં આવ્યો હતો. એ સંવત ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ગણાય છે. આથી પ્રસ્તુત લેખની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ ઠરે છે. તે વખતે ખારવેલ સાડત્રીસ વરસનો હતો; અર્થાત્ તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૭ માં જનમ્યો હતો. મૌર્યવંશનો સમગ્ર રાજ્યકાળ ૧૩૭ વરસ આપવામાં આવે છે. તેથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૮ માં પુષ્યમિત્રને રાજા થયો ગણ્યો છે. બીજાં વરસોની ગણત્રી પણ આ જ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. Smith's Early Histry of Indiaની અને આ લેખની સાલોમાં ઉપરના કારણને લીધે જરૂજ ફેર પડે છે.

૨૩–૨૪ હસ્તિગુફાના લેખમાં બોળ ખારવેલને **लेखरूपगणनाववहारविधिविसारद** અને **सवविजावदात** એવાં બે વિશેષણ લગાડયાં છે. તેમાં લેખ, રૂપ, ગણના અને વ્યવહારથી ભિન્ન શબ્દાર્થના વિદ્યાશબ્દે હું આગમ અર્થાત્ જૈન આગમ સમજૂ છું. જૈન ભિક્ષુની વિદ્યા તે જ છે ભિક્ષુરાજ ખારવેલના સંબંધમાં પણ તે જ લેવી ઉચિત છે.

૨૫–૨૬ જુઓ લેખની નીચેની પંક્તિઓ– **पनरवसानि......कीडिता कुमारकीडका। ततो..........नववसानि योवराजं पसासितं। संपुणचतुवीसतिवसो च दानधमेन सेसयोवनेभिविजयपोवत्तिये......महाराजाभिसेचनं पापुनाति।** અહીં અસલ પાઠ **सेसयोवनाभिविजयपोवत्तिये** છે.

ચતુરંગ દળ અંધ્રરાજની વ્હારે મોકલ્યું. આ જબરૂં સૈન્ય કુમ્ભકે આવી પ્હોંચતાં શત્રુએ પાછાં પગલાં કર્યાં. તેમની પૂંઠે લાગી કલિંગવીરોએ કૌશાંબ ક્ષત્રિયોની સામેલગીરીથી દુશ્મનના હાથમાં ગયેલૂં નાસીક નગર પાછૂં મેળવ્યૂં[૨૭]. શૂરા રાષ્ટ્રિક અને ભોજકના હાથ હેઠા પડ્યા અને તેમણે ખારવેલ સાથે મેળ કર્યો[૨૮]. એ રીતે અંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને વિદર્ભ દેશ કલિંગની છાયા નીચે આવ્યા; અને કલિંગનરેશનો પ્રતાપ રાજ્યકાળના બીજા જ વર્ષમાં નર્મદા અને મહાનદીથી કૃષ્ણા સૂધી પસર્યો.

ખારવેલની પહેલી સવારી.

તરુણ કલિંગનરેશે હવે વર્ધમાન ભગવાનના ચરણારવિંદે પવિત્ર થયેલી ભૂમિ ભણી નજર ફેરવી. શત્રુ ચેતી જવા ન પામે એવી રીતે આભ્યુદયિક ધાર્મિક અને સાર્વજનિક સમારંભોમાં પાંચ છ વર્ષ ગાળી[૨૯] અભિષેકથી આઠમા વરસમાં તેણે પ્રચંડ સેના સાથે ઉત્કલની સીમા ઓળંગી મગધ રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરી, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૫. પુષ્યમિત્ર તેના સામો થયો, પણ ફાવ્યો નહિ. તેના બહુ સુભટો માર્યા ગયા. પગના ધમકારાથી ધરણી ધ્રૂજાવતા કલિંગસૈનિકો રખેને મને ઘેરી લે, એ ભયથી તે છડી સવારીએ

૨૭–૨૮ જુઓ લેખમાંથી નીચેનો ઉતારો–**दितिये च वसे अभितायंतो सातकणिं पछिमदिसं हयगजनररथबहुलं दंडं पठापयति। कुसंबानं खतियानं च साहायवता पत्तं नसिक्कनगरं।** આ વાક્યો ડૉ. ભગવાનલાલની વાચનામાં અર્થ વગરના રૂપમાં જોવામાં આવે છે. એમાં **अभितयिता सातकणि** અને **खतियं च सहायवता पत्तं मसिकनगरं** છે. એમાંના પહેલા ભાગે મિ. સ્મિથને ગોથૂં ખવરાવી દીધૂં છે. **अभितयिता**ને કર્તૃવાચક રૂપ ગણી ક્રમભંગનો દોષ ન લેખવી, પશ્ચિમના અભિત્રાતા સાતકર્ણિએ ખારવેલને મદદ મોકલી, એવો ઉલટો અર્થ એઓ કરે છે; જુઓ Smith's Early History of India. ડૉ. ભગવાનલાલ પદ મજકૂરને સંબંધક કૃદંત લે છે, તેથી પણ સારો અર્થ થતો નથી. વાસ્તવિક રીતે પાઠ જ દૂષિત છે. તે પછીના **मसिकनगरं** પદે તો સૌને મૂઝવ્યા છે. આંધ્ર રાજા કૃષ્ણે નાસીક [સં. **नासिक्य**, પ્રા. **नस्सिक्क**] જીતી લીધૂં હતૂં. તે પાછૂં મેળવવા માટેનો આ વિગ્રહ સમજી **नसिक** પાઠ મેં કલ્પ્યો છે. નાસીક ધી સંબંવિગ્રહમાં રાષ્ટ્રિકો સાથે પડોશી તરીકે ભોજકો જોડાયા માન્યા છે. એ રીતે રાષ્ટ્રિકો ને ભોજકો કલિંગના સંબંધમાં આવ્યા બાદ તેમને જૈન ધર્મમાં આસ્થા ઉપજાવવાના ખારવેલે ઉપાયો લીધાનૂં પ્રસ્તુત લેખમાં આગળ વાંચિયે છિયે.

૨૯ જુઓ ખારવેલ ગાદીએ આવ્યા પછીના ત્રીજાથી છઠ્ઠા વરસ સૂધી લેખ મજકૂરમાં આપેલી હકીકત.

મથુરા નાસી ગયો[૩૦]. ખારવેલે તેની છાવણી લૂંટી. અસંખ્યાત હાથી ઘોડા રથ વગેરે વાહનો અને પુષ્કળ ખજાનો તેના હાથમાં આવ્યાં. ભાગી ગયેલા ઢીલા શત્રુની વાંસે જવાનૂં માંડી વાળી વિજયી કલિંગરાજ મેળવેલી ભારે લૂંટ સાથે કલિંગ પાછો ફર્યો.

તેની બીજી ને ત્રીજી સવારીઓ.

એક વરસ પછી ખારવેલે ભારતવર્ષનાં ઉત્તરનાં રાજ્યો ઉપર ફરી સવારી કરી. એની વિગત કંઇ જાણવામાં નથી[૩૧]. પરંતુ પહેલી સવારીની પેઠે આ બીજી કેવળ અભિદ્રવરૂપ હશે, એમ જણાય છે. જો એનૂં કંઇ પણ સંગીન ફળ નીપજ્યૂં હોય, તો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૧ માં એને ત્રીજી વારની સવારી કરવી પડે નહિ. આ છેલ્લી સવારીમાં દક્ષિણાપથની પેઠે ઉત્તરાપથમાં પણ પોતાની આણ વર્તાવવાનો એનો સંકલ્પ હતો. સાહસિક સુભટોના અને મહાબળવાન હાથીઓના સૈન્યના સ્વામીને એ અશક્ય ન હતૂં. તેને આવતો સાંભળી મગધની પ્રજામાં ત્રાસ ફેલાયો. એ સમોવડિયા સમર્થ રાજાઓ વચ્ચે જે દારુણ વિગ્રહ જામ્યો, તેમાં પુષ્યમિત્રે ચડી આવનાર રાજાના હાથે સખત માર ખાધો. છેવટે તે હારીને ખારવેલને તાબે થયો. મગધરાજને નમાવ્યા પછી તેણે ઉત્તરાપથના બીજા રાજાઓને પણ વશ કર્યા. આદિતીર્થંકર ઋષભદેવની મૂર્તિ નંદ રાજા ઉપાડી ગયો હતો, તે આ સવારીમાં પાટલિપુત્રથી રાજગૃહ પાછી આણી જૈન વિજેતાએ નવા ભવ્ય પ્રાસાદમાં ભારે ઉત્સવસમારંભથી તેની સ્થાપના કરી[૩૨].

---

૩૦ જુઓ નીચેનો ઉતારો-**अठमे च वसे............घातापयिता राजगहनपं पीडापयति। पतिनं च कमपदानपनादेन सवत सेनवाहने विपमुचितु मधुरं अपयातो।**. અહીં લેખમાં **पतिनं** છે, તેને બદલે મેં **पत्तिनं** [સં. **पत्तीनाम्**] પાઠ કલ્પ્યો છે.

૩૧ લેખ ખંડિત છે.

૩૨-૩૩ જુઓ નીચેનો ઉતારો-**बारसमं च वसं........सहस..... .....हि वितासयंतो उतरापथराजानो......मगधानं च विपुलं भयं जनेंतो हथिसथं गंगायं पाययति। मागधं च राजानं बहु पटिसासिता पादे वंदापयति। नंदराजनितस अगजिनस................ राजगहे रतनपडिहारेहि अ मगधे वसितु नयरिं................ विजाधरुलेखिअंबरानि सिहरानि निवेसयति। सतवसदानपरिहारेन**

તેનું ભર જવાનીમાં મરણ.

ઉત્તરાપથના વિજય પછી ખારવેલે એકએક વરસ જ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. જો એ વધારે જીવ્યો હોત, તો મીનેંડરને હાથે મગધને ખમવું પડત નહિ, કલિંગની છાયા નીચેના વિદર્ભ રાજ્યમાં અગ્નિમિત્ર હાથ ઘાલત નહિ અને અશ્વમેધ ઊજવી પુષ્યમિત્ર સાર્વભૌમ રાજા બનત નહિ. ચૌદ વરસ રાજ્ય કરી ભર જવાનીમાં એ વીર ચાલ્યો ગયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૯.

ખારવેલનાં વિશેષલક્ષણ.

ખારવેલ યુદ્ધવીરની સાથે દાનવીર અને ધર્મવીર પણ હતો. તેણે અદ્‌ભુત અપૂર્વ હસ્તિદાનથી રાજગૃહમાં ઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ ઊજવ્યો હતો[૩૩]. ગાદીએ આવ્યાને બીજે વરસે તેણે વિદર્ભ અને મહારાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મના પ્રસારના ઉપાય લીધા હતા[૩૪]; અને તેરમે વરસે સર્વ દિશાના જ્ઞાનવૃદ્ધ ને તપોવૃદ્ધ નિર્ગ્રંથ શ્રમણોને કુમારીપર્વતે નોંતર્યા હતા[૩૫]. તે ત્રિવિધ સમ્યક્ત્વથી **भिखुराज**નું, સ્વધર્મના રક્ષણથી **गुतचक**નું

अभूतमकरियं हथिनं दानपडिहारं..........आहारापयति । इध सतस........उतरापथवासिनो वसिकरोति । અહીં ડૉ. ભગવનલાલના પાઠ **जनेतो, हथिस, मगधं, वदापयंति, परिहारहि, वसितु, विजाधरुलेखिलंबरानि** અને **आहरापयति** છે.

૩૪ જુઓ નીચેનો ઊતારો—**तथा चतुथे वसे विजाधराधिवासअहूतं पुत्रकलिंगराजनमंसितं......मगधमकूटस......पूजितं च निखितछतभिंगारेहि तिरतनस पतयो सवराठिकभोजकेसु सादेवं दसयति ।** અહીં ડૉ ભગવાનલાલના પાઠ **चतुथे, विजाधराधिवासंअहत, ...धमकूटस** અને **भोजके** છે.

૩૫ જુઓ નીચેનો ઊતારો—**तेरसमे च वसे सुपवतविजयिचको कुमारीपवते अरहतो उपोसथे वाहिकायं निसिदियायं पपूजके.....,..................काले निखिता.........कतसमायो सुविहितानं च सवदिसानं यानिनं तापसानं.....संहतानं अरहतनिसिदियासमीपे पभारे वरकारुसमथपतिहि अनेकयोजनाहि...... ....पटालके चेतके च वेडुरियगभे थंभे पतिठापयति ।** અહીં મુદ્રિત પાઠ **अरहतोप(निवासे), यपजके, रिखिता** અને **थमे** છે.

અને સત્ત્વસિદ્ધિથી **महाविजय**નું બિરુદ ધરાવતો હતો[૩૬]. કુશળ શિલ્પીઓને હાથે તેણે અનેક જિનાલયો બંધાવ્યાં હતાં[૩૭]. પંડે હડહડતો જૈન છતાં, તેના પછી થયેલા સ્થાણ્વીશ્વરના ચક્રવર્તી હર્ષની પેઠે, તે અન્ય ધર્મનો પણ પ્રપૂજક હતો[૩૮]. તેણે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ રિદ્ધીથી સંતોષ્યા હતા; અને હેમાદ્રિના **दानखण्ड**ના પાંચમા અધ્યાયમાં સોનાના કલ્પવૃક્ષનું જે દાન કહ્યું છે, તે પણ તેણે આપ્યું હતું[૩૯]. કલિંગનગરીને પાણી પૂરૂં પાડવા તેણે નહેર ખોદાવી હતી[૪૦]; પુરવાસીની સગવડ સારૂં, શીતલસર નામે તળાવ હતું તેની ચારે કોર તેણે પાળ બંધાવી હતી[૪૧]; અને તેમના સુખ માટે જાહેર બાગ પણ કરાવ્યો હતો[૪૨]. નંદ રાજાના બંધાવેલા ત્રણ વરસ પાણી પ્હોંચે એવા નંદસરની પાળમાં ઝાંપાવાળાં ધડનાળાં મૂકી તેણે તેને ખેતીના કામમાં વપરાતું કર્યું હતું[૪૩]. તેની ઉદારતા અને હિતબુદ્ધિનો લાભ એકલા રાજનગરને જ નહિ, પણ સારા કલિંગ દેશને તેણે અનેક રીતે આપ્યો હતો[૪૪]. તેના રક્ષણ નીચે સુખે વસતી પ્રજા સ્વચક્ર અને પર-

---

૩૬ જુઓ હસ્તિગુફાના લેખના અંતભાગમાં આપેલાં બિરુદો.

૩૭ જુઓ ખારવેલના રાજ્યકાળના નવમા બારમા અને તેરમા વરસની હકીકત.

૩૮ જુઓ **सवपासंडपूजक** બિરુદ.

૩૯ જુઓ નીચેનો ઉતારો—**नवमे च वसे………………पवरको कपरुखो हयगजरथेहि सह यत सवं घरावसधं……..यस वा गहनं च कारयितु बमणानं जम्हि रढिसारं ददाति।**

૪૦ જુઓ નીચેનો ઉતારો—**तनसुलीयवाहा पनाडिं नगरं पवेसयति।** અહીં મુદ્રિત પાઠ **वाटा** અને **पवेस…**છે.

૪૧–૪૨ જુઓ નીચેનો ઉતારો—**सितलतडागपाडियो च बंधापयति। सवुयानपतिसंठापनं च कारयति।**

૪૩ જુઓ નીચેનો ઉતારો—**पंचमे च दानि वसे नंदराजतिवससतं ओघाटितं।** અહીં **सत्र**નો અર્થ સરોવર છે; જુઓ **मेदिनी.** ખેતીવાડીના કામમાં વપરાતું કરવાના અર્થમાં **उद्घाटित**ના પ્રયોગ સાથે **कौटिलीय अर्थशास्त्र ।२।२४।** માં ચોથા પ્રકારના પાણીના વેરા [**उदकभाग**]ના સંબંધમાં **उद्घाट**નો ઉપયોગ સરખાવો.

૪૪ જુઓ નીચેનો ઉતારો—**पधमे वसे……पंनतीसेहि सतसहसेहि पकतियो रंजयति।, ततिये च पुन वसे गंधववेदबुधोदंप (?)**

ચક્રની ઈતિ શું તે જાણતી ન હતી[૪૫].

વાયવ્ય દિશાના ગ્રીકરાજ્યનો નાશ; અને શાકલનો મીનેંડર.

પરાક્રમી ખારવેલના મરણથી મનુષ્યમાત્રને અકારી પરતંત્રતામાંથી પુષ્યમિત્ર સ્હેજે મુક્ત થયો. તે પહેલાં થોડાક સમય ઉપર મધ્ય એશિયામાં ત્યાંની જંગલી પણ બહાદુર પ્રજાઓના નિવાસસ્થાનની મોટી ફેરફારી થઈ હતી. વાવંટોળમાં રેતીના પર્વતો ચંચળ થઈ પાંખો કરે, તે પ્રમાણે ત્યાંના વતની પશુપાળ હૂણો એકાએક ખળભળી ઊઠયા. એ ઊછાળા મારતો પ્રજાસમુદ્ર મહાચીનના ખડક સામે અથડાયો. ત્યાંથી જે એકદમ ઓટ માર્યો, તેને લીધે બેવડા જોસથી પશ્ચિમમાં વધતાં તેનો એક ભાગ શકદ્વીપ કિંવા શકસ્થાનમાં ઠલવાયો. આથી કરીને ત્યાંના અસલ વતનીઓને ઘરબાર છોડવાં પડયાં. આમૂ ઓળંગી શકોએ સામા કાંઠાના વિદેશી ગ્રીક રાજ્યકર્તાઓને હરાવી તેમની પાસેથી બાહ્લીકનો વિશાળ પ્રદેશ પડાવી લીધો. એ રીતે મહાન એલેકઝાંડરે સ્થાપેલૂં ઉત્તર ગ્રીકરાજ્ય ઊંધૂં વાળ્યા બાદ શકોનાં કેટલાંક ટોળાં નીચે ઊતરી દક્ષિણ ગ્રીકરાજ્યના મધપુડામાં પેસી ગયાં અને તેમની વચમાં નવાં થાણાં નાંખ્યાં[૪૬]. એ સંધિમાં એક ગ્રીક વીર પ્રગટયો, જેણે બાક્ત્રિયાના યુક્રટાઇડિસનો અને પાર્થિયાના મિથ્રડેટિસનો માર ખાઈ અચેત બનેલા હિંદ તરફના ગ્રીકોમાં નવૂં ચેતન પ્રેર્યૂં, અને એલેકઝાંડરે પ્રગટાવેલો પ્રતાપાગ્નિ ઓલવાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો તેને દીપાવ્યો. એ વીર તે અલસંદ દ્વીપના કલશી ગ્રામમાં જનમનાર[૪૭] મીનેંડર હતો. ગ્રીકોની ઢાલ અને સમશેરરૂપ

नतगीतवादितसंदंसनाहि उसवसमाजकारापनाहि च कीडापयति नगरिं।, અને **छठे च वसे......इथिहिलोच (?) राजसियो संदंसणं उसवकरावणं अनुगहअनेकानि सतसहसानि विसजति पोरजानपदे।**. અહીં મુદ્રિત પાઠ **पनतीसाहि सतसहसहि पकातिये रजयति**, અને **राजसेयसंदंसणतोसवकरावणं** છે.

૪૫ જુઓ લેખના અંતભાગમાં **पसंतचको** બિરુદ.

૪૬ જુઓ Smith's Early History of India અને Rawlinson's Bactria.

૪૭ જુઓ **मिलिन्दप्रश्न ।३।७।४-५।**. અહીં અલસંદ અને કલશીનૂં શાકલથી બસેં યોજન અંતર કહ્યૂં છે. શકદ્વીપ સુવર્ણદ્વીપ વગેરેની પેઠે અલસંદદ્વીપ શબ્દમાં દ્વીપ દેશવાચક છે. Rhys Davids એનો island અર્થ કરે છે, તે ભૂલ

આ લડવૈયો ન થયો હોત, તો તે સમયનું મગધરાજ્ય સિંધુ અને સમુદ્રના કાંઠા સૂધી ક્યારનૂં એ પ્હોચ્યૂં હોત. એ બાહુશાળી વીરે ન્હાનાં ગ્રીકરાજ્યો જીતી લેઈ મોટૂં ગ્રીકરાજ્ય સ્થાપ્યૂં; અને કપિશના સ્વતંત્ર શકોને પણ તાબે થવાની ફરજ પાડી. સૌરાષ્ટ્ર દેશ કબજે કરી દક્ષિણમાં છેક શકપદ્ર પર્યંત તેણે પોતાની આણ વર્તાવી[૪૮].

શુંગરાજ્યનો અવંતિ પર્યંત વિસ્તાર.

જે ગ્રીકોનો પગપસારો રોકવા અંતર્વેદિમાં મથુરા મથક રાખવૂં પડયૂં હતૂં, તેમનાં પગલાં પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર પાર વધતાં પુષ્યમિત્ર ચમકયો. યવનો કદમ આગળ લંબાવે તે પહેલાં વચગાળાનો પ્રદેશ જીતી લેવા તેણે યુવરાજ અગ્નિમિત્રને સમર્થ સેના આપી મોકલ્યો. પદ્માવતી, દશાર્ણ વગેરે કબજે કરી શુંગ કુમાર અવંતિ ઉપર ધસ્યો. એ દેશમાં તે વખતે મૌર્યવંશની અવાંતર

છે. અલસંદદ્વીપ નૌપ્રાપ્ય હોવો જોઇયે; કેમકે मि. प्र. ।६।२१। માં મહાસમુદ્ર ખેડી સાંયાત્રિકો વહાણમાં અલસંદ જાય છે એમ કહ્યું છે. આ વાત Rhys Davids અને Cunninghamના લક્ષ બહાર રહી ગઈ જણાય છે; કેમકે Questions of King Milindaના ઉપોદ્ઘાતમાં અલસંદ ને કલશીને બાક્ત્રિયામાં મૂક્યાં છે અને Ancient Geography of Indiaમાં અફગાનિસ્તાનમાં કહ્યાં છે. मि प्र. । ४। ८।८८।માં શકદ્વીપ અને યોનદેશનૂં, ચીન અને વિલાત કે મિલાતનૂં, અલસંદ અને નિકુંબનૂં, કાશી અને કોશલનૂં તથા કાશ્મીર અને ગાંધારનૂં, એવાં જોડકાં આપ્યાં છે.

૪૮ જુઓ Rawlinson's Bactria. સ્ટ્રેબોના લખવા પ્રમાણે મીનેંડરે Patalene, Saraostos અને Sigerdis જીતી લીધાં હતાં. એ પૈકી પહેલા બે દેશ સિંધ અને સૌરાષ્ટ્ર છે એમ નક્કી થઈ ચૂક્યૂં છે. પરંતુ Sigerdis તે કયો દેશ તે વિશે કંઈ નિર્ણય બાંધવામાં આવ્યો નથી. એને સૌરાષ્ટ્ર પછી મૂક્યો છે અને પશ્ચિમ કિનારે આવેલો કહ્યો છે, તે ઉપરથી શકપદ્રની આસપાસના પ્રદેશને હૂં Sigerdis માનૂં છૂં. કોંકણની ગુફાઓના લેખમાં શકપદ્રનૂં નામ છે. તે, એ પ્રાંતમાં તુલસી પાસે સાકી ગામ છે, તેની પડોશમાં હતૂં, જુઓ Bombay Gazetteer, Vol. I, Part II, p. 11. ઈસવી પહેલી સદીમાં Barygaza (भृगुकच्छ) માં મીનેંડરના સિક્કા ચલણી નાણા તરીકે વપરાટમાં હતા.

શાખાનો પુષ્યમિત્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો[૪૯]. તે શુંગસેના સાથે લડતાં હાર્યો ને કેદ પકડાયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૯. રાજયસ્થાનના જીતાયલા મુલકની નવી સુબાગીરી સ્થાપી પુષ્યમિત્રે તેનો વહીવટ રાજાની પદવિ સાથે વિજયી અગ્નિમિત્રને સોંપ્યો. તેણે વિદિશામાં રાજધાની રાખી[૫૦].

---

૪૯ આ હકીકત મેં **मालविकाग्निमित्र**ના પહેલા અંકમાં આપેલા યજ્ઞસેનના પ્રતિસંદેશની ગાથામાંથી તારવી છે. એ શ્લોક હું નીચે મુજબ વાંચું છું. **मौर्यं नृपं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम् । मोक्ता माधवसेनं ततोऽहमपि बन्धनात् सद्यः ॥**. મૌર્યોના સમયમાં ઉજ્જયિની પણ તેમની એક રાજધાની હતી ત્યાં મૌર્ય વંશનો છઠ્ઠો રાજા સંપ્રતિ રાજ્ય કરતો હતો એવું જૈન પુસ્તકો ઉપરથી આપણે જાણિયે છિયે. મિ. સ્મિથનું એવું અનુમાન છે કે અશોકના મૃત્યુ પછી મૌર્યરાજ્યના બે ભાગ પડી ગયા. પૂર્વ ભાગનો દશરથ અને પશ્ચિમનો સંપ્રતિ રાજા થયો. જુઓ Smith's Early History of India **दिव्यावदान**માંના **अशोकावदान**માં સંપ્રતિના ચાર ઉત્તરાધિકારી ગણાવ્યા છે; બૃહસ્પતિ, વૃષસેન, પુષ્યધર્મન્ અને પુષ્યમિત્ર. જ્યારે શાલિશૂક, દેવધર્મન્, શતધન્વન્ અને બૃહદ્રથ પાટલિપુત્રમાં રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે આ ચાર અવંતિમાં રાજ્ય કરતા હોવા જોઈયે. એ ગણત્રી પ્રમાણે ઉપર આપેલી ગાથાનો મૌર્ય નૃપ હું અગ્નિમિત્રના પિતાના નામે નામનો પુષ્યમિત્ર સમજું છું. એ ગાથામાં **मौर्यं नृपं विमुञ्चति** જેને હું અસલ પાઠ ગણું છું, તે ખંડિત થઈ **मौ——वमुंचति**, **–र्यं——विमुंचति** અને **मौर्यं——विमुंचति** એવાં રૂપમાં રહ્યો હશે. તે ઉપરથી **मौद्गलसचिवं मुंचति, आर्यसचिवं विमुंचति** અને **मौर्यसचिवं विमुंचति** અપપાઠ ગોઠવાયા જણાય છે. કાટયવેમ છેલ્લો પાઠ સ્વીકારી **मौर्यसचिवनामानम्** એવી વ્યાખ્યા આપે છે. પરંતુ **मौर्यसचिव** વિશેષનામ નથી. નીલકંઠ પહેલો પાઠ સ્વીકારી તેની **मौर्यसचिवम्** વ્યાખ્યા આપે છે. પણ વંશનાં નામ તરીકે, **मौद्गल** અને **मौर्य** ભિન્ન છે. **सचिव** શબ્દ અધિકારવાચક લેઇયે, તો બીજો વાંધો નડે છે. વિદર્ભરાજાનો સચિવ મૌર્ય વંશનો હતો એમ કદાચ સમજિયે, તોપણ નવો રાજા યજ્ઞસેન અગ્નિમિત્ર સાથે કોઈ પણ પ્રકારના રાજદ્વારી સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં એનો સચિવ અગ્નિમિત્રને હાથે કેદ પકડાયલો શી રીતે હોઈ શકે ? આવાં કારણને લીધે અસલ પાઠ મેં **मौर्यं नृपं** કલ્પ્યો છે.

૫૦ પુરાણો પુષ્યમિત્રના પછી અગ્નિમિત્રને મૂકે છે. તથાપિ પિતાની હયાતીમાં અગ્નિમિત્ર સ્વતઃ રાજવૈભવ ભોગવતો જણાય છે. કાલિદાસ એને રાજા કહે છે. એને એની જુદી અમાત્યપરિષદ્ છે; એનું જુદું સૈન્ય એના સેનાપતિની સરદારી નીચે છે; અને એના જુદા અંતપાળ છે. પડોશના રાજા સાથે સંધિ કે વિગ્રહમાં એને પુષ્યમિત્રને પૂછવાપણું પણ છે નહિ. જુઓ **मालविकाग्निमित्र**.

મીનૅંડરની ચડાઈ.

પ્રતાપમાં અન્ય ભાગ પડાવે, તે તેજસ્વી પુરુષ ખમી શકતા નથી. કરોડો મનુષ્યને માટે મોકળી પૃથ્વી વીર નરને સાંકડી પડે છે. અહંકારમાં હું હૂં કહેનાર માત્સર્યથી ઉંહ ઉંહ કહેતો થાય છે. યવનવીર મીનૅંડરને પણ એમ જ બન્યૂં. બાહુબળે સંપાદન કરેલા વિશાળ રાજ્યથી તેનૂં મન માન્યૂં નહિ. મોટો સિકંદર જે પાટલિપુત્ર જીતી શક્યો ન હતો, તે જીતવાની લાલસા આ છોટા સિકંદરના મનમાં વસી. 'આંહ, એક અર્ધજંગલી દેશના રાજાના હાથનો આણે ત્રણ ત્રણ વાર માર ખાધો છે!' એવા ખ્યાલમાં તેનાથી પુષ્યમિત્રનૂં બળ વાજબી રીતે અંકાયૂં નહિ. સામા પૂરે તરનારા અને ગજદળને ઊમરડીઘૂમરડી ઘાલનારા વેગવાન ઘોડેસવારો ઉપર મુસ્તાક રહી તેણે મગધરાજ્ય ઉપર ચડાઈની તૈયારી કરી. એક સવારીમાં બે સવારીનો ખેત સાધવા તેણે સિંધ અને પંજાબમાં બે નોંખી ફોજોનો જમાવ કર્યો. અપગા અને સિંધુના કિનારા ટોળે મળેલા યવન અને શકોની રણહાકથી ગાજી ઊઠયા. ગ્રીક માંડળિક રાજાઓ પણ પોતપોતાના લશ્કર સાથે મીનૅંડરને આવી મળ્યા[૫૧]. 'સિંધુદેશની સેનાએ રાજ્યસ્થાન જીતી અંતર્વેદિને નીચલે છેડે પંચનદની સેના સાથે જોડાવૂં', એવી ગુપ્ત આજ્ઞા આપી ગ્રીક નરેશે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૮માં પહેલાં ન જીતાયલા મગધરાજ્યને જીતવા મુકામ ઊપાડયો. શાકલની નીકળેલી સેનાએ વગર અટકાવે વિપાશા પસાર કરી[૫૨]. શત્રુના મુલકમાં પગ મૂકતાં મીનૅંડરે સરહદ ઉપરનૂં સાકેત શહેર ઘેરો ઘાલી લીધૂં અને દેશ લૂંટયો[૫૩]. ત્યાંના ઊપડયા ગ્રીક ઘોડેસવારો એકસપાટે

---

૫૧ આ હકીકત **वृद्धगर्गसंहिता**ના **युगपुराण**માંથી લીધી છે; જુઓ પરિશિષ્ટ.

૫૨ જુઓ Smith's Early History of India VIII, Appendix.

૫૩ જુઓ પરિશિષ્ટ. ભગવાન્ પતંજલિ પણ **महाभाष्य**માં **अरुणद् 'यवनः साकेतम्** । એ વાક્યમાં સાકેતના ઘેરાનો નિર્દેશ કરે છે. સંસ્કૃતકોશકારો સાકેતને અયોધ્યાનો પર્યાય લેખે છે; જુઓ **अभिधानचिन्तामणि, त्रिकाण्डशेष** વગેરે. હાલના શોધકો એને અયોધ્યાપ્રાંતમાંનૂ એક શહેર કહે છે. પરંતુ પરિશિષ્ટમાં આપેલા ઊતારા ઉપરથી એમ જણાય છે, કે વિપાશા ઓળંગી પાંચાલ જતાં રસ્તામાં સાકેત આવ્યૂં હતૂં. વરાહમિહિરની **बृहत्संहिता । १४। ७-८ ।** માં બે કોશલ દેશ ગણાવ્યા છે. તેમાંનો એક ભરતખંડના પૌરસ્ત્ય વિભાગમાં અને બીજો આગ્નેય વિભાગમાં મૂકયો છે. પહેલો હાલનો અયોધ્યાપ્રાંત છે, જે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો છે. બીજો જૂના સમયનો મહાકોશલ છે, જે દક્ષિણમાં આવ્યો હતો. આ

પાંચાલ અને શૂરસેન ખૂંદી વળ્યા[૫૪]. સહેલથી મળેલી ફતેહને લીધે યવન વીર એટલો ઉત્સાહમાં આવી ગયો, કે મથુરા સર કરવા અથવા સિંધની સેના સાથે જોડાવા થોભ્યો નહિ; પણ એકદમ પાટલિપુત્ર ઉપર ધસ્યો. આ ઊતાવળનું પગલું ભરવામાં તેણે બેવડી ભૂલ કરી. એક તો સંકડામણમાં આશરો લેવાય અને શત્રુ સામે ટકાવ કરાય એવું મથક તેણે કરી રાખ્યું નહિ તે. બીજી એ કે સિંધની સેનાના જોડાણની વાટ જોવા ન રહી તેણે હાથે કરીને અર્ધું બળ ગુમાવી દીધું અને જબરા પહેલવાન સામે કુસ્તીના અખાડામાં ઊતરતાં પોતાનો એક હાથ કાપી નાંખવા જેવું કર્યું. દોડધામ કરતું તેનું લશ્કર ગંગાના ઊન્હાળુ પૂરની પેઠે જોસ ભેર આગળ વધ્યું. અંતર્વેદિ વટાવી, તે પહેલાં તો પાખરિયા ઘોડાવાળા બખ્તરી યવનોની હાક પાટલિપુત્રના મોરચાએ પ્હોચી. 'આવે છે, આવે છે, દુર્દમ યવનો આવે છે' એવી બૂમ પાયતખ્તમાં પુષ્યમિત્રના કાને આવી. તેથી લગાર પણ ન ગભરાઈ, 'યવનોનું બળ કેટલું છે તે પ્રથમ જાણી લેવું ને પછી સામા થવું' એવો તેણે મનથી ઠરાવ કર્યો. એટલામાં તો મીનેંડર આવી પ્હોચ્યો, અને તેના વિશાળ સૈન્યે પુષ્પપુરને ઘેરો ઘાલ્યો[૫૫]. પણ પાટલિપુત્ર કંઈ સાકેત ન હતું. એના બચાવને માટે ચોગરદમ પ્રચંડ કાષ્ઠકોટ હતો. તેમાં આશરે પોણા છસેં મોટી વજીરીઓ હતી. કોટ અને વજીરીની ફડેતાળમાં તીર મારવાને બાકાં મૂક્યાં હતાં. એ કોટને માટીના પુસ્તાથી મજબૂત બનાવ્યો હતો. એ શહેર આશરે નવ માઇલ લાંબું ને બે માઇલ પ્હોળું હતું. ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ગંગા અને શોણની કુદરતી દુસ્તર પરિખાને લીધે એ તરફથી તેના ઉપર શત્રુના હુમલાનો ભય ન હતો. ઊઘાડી બાજુએ શત્રુને રોકી રાખનારી જબરી ખાઈ હતી, તે ચારસેં હાથ પ્હોળી અને ત્રીસ હાથ ઊંડી

એથી ભિન્ન મધ્યદેશ વિભાગમાં **साकेत** અથવા **साकेतदेश** પરિગણિત છે; જુઓ **बृ. सं. । १४ । ४ ।** અને તે ઉપર ભટ્ટોત્પલની ટીકા. આ **साकेत** ભગવાન પતંજલિ અને ગર્ગને ઇષ્ટ છે. Cunningham's Ancient Geography of Indiaના પૃષ્ઠ ૧૪૩માં જેને Sukhet કહેલ છે અને નકસામાં જેનું Sooket [અ. ૩૧ ક. ૨૭, રે. ૭૭ ક. ૩] નામ આપે છે, તે કદાચ આ સાકેત હોય. પરિશિષ્ટમાંના ઊતારાની છેલ્લી પંક્તિમાં સાકેતના સાત બળવાન રાજાઓ કહ્યા છે, તે Moues કિંવા **मोग** વગેરે હોય.

૫૪-૫૫ જુઓ પરિશિષ્ટ.

હતી[૫૬]. અહીં પડાવ નાંખી મીનેંડરે લશ્કરના એક ભાગને મગધ જીતવા મોકલ્યો[૫૭]. એ તૂટથી નબળી પડેલી વિદેશી સેના સામે શુંગ નરેશ અવસર જોઈ દાવ સાધવા મેદાન પડ્યો. મીનેંડરને હવે પોતાની ભૂલ માલૂમ પડી. આડીઅવળી મોકલેલી ફોજો તો તેણે જેમતેમ એકઠી કરી. પરંતુ તે કુશળ લડવૈયાએ જોયું, કે મગધસેના વધારે જોરાવર છે તેની સાથે સંગ્રામમાં ઊતરવૂં સલામતી ભરેલૂં નથી. આથી સિંધની સેના સાથે જોડાવા યવન વીર વ્યવસ્થા સર વ્યૂહબદ્ધ સૈન્યથી પાછો ફર્યો. પુષ્યમિત્ર તેની પૂંઠે ને પૂંઠે ધસ્યો આવતો હતો. તેણે મીનેંડરને પકડી પાડી અંતર્વેદિમાં યુદ્ધ આપવાની ફરજ પાડી. ગ્રીક સુભટો એમની ખ્યાતિ પ્રમાણે બડી બહાદુરીથી લડ્યા. મગધસૈનિકોએ પણ તેમના ઉપર અચ્છી રીતે હાથ ચલાવ્યો. એ લડાઈમાં મીનેંડર મરાયો[૫૮] અને હારેલા છિન્નભિન્ન ગ્રીકો વરાહ તરફ નાઠા[૫૯]. અહીં કોઈ કારણથી માંડળિક યવન રાજાઓમાં અંદરઅંદર ભારે બખેડો થયો, અને તેઓ લડી મુઆ. એ કારમા આંતર વિગ્રહમાં દ્વારકાના યાદવોની પેઠે યવનોનો સંહાર થયો[૬૦]. રાજા વગરનૂં દક્ષિણ ગ્રીકરાજ્ય શુંગનરેશે સિંધુ પર્યંત જીતી લેઈ ખાલસા કર્યૂં[૬૧].

મધ્યમિકાનો ઘેરો.

આ વિગ્રહમાં સિંધની સેના પંજાબની સેના સાથે જોડાવા ન પામી

---

૫૬ પાટલિપુત્રનૂં વર્ણન Megasthenesના હેવાલ ઉપરથી આપ્યૂં છે.

૫૭ જુઓ પરિશિષ્ટ 'मगधे मथितेऽहिते:'

૫૮ Rhys Davids પ્લુટાર્કને આધારે [જુઓ De Repub. Ger. p. 281] Questions of King Milindaના ઉપોદ્ઘાતમાં મીનેંડર સંબંધે લખે છે કે, 'He died in camp, in a campaign against the Indians in the valley of the Ganges'. તે ઉપરથી આ હકીકત ગોઠવી છે.

૫૯ જુઓ પરિશિષ્ટ મથુરા અને બરેલી વચ્ચેના ધોરી રસ્તા ઉપર ગંગાના પશ્ચિમ કિનારે સોરોન નામે મોટૂં શહેર છે તે વરાહ, એમ મારૂં ધારવૂં છે. એનૂં જૂનૂં નામ સૂકરક્ષેત્ર છે. વરાહ સૂકરનો પર્યાય છે. યવનચંગનૂં Piloshana પહેલા નામ સાથે અને હાલનૂં સોરોન બીજા સાથે યૌગિક સંબંધ ધરાવે છે.

૬૦ જુઓ પરિશિષ્ટ.

૬૧ સિંધુની જમણી બાજુએ એટલે નદના સામા કાંઠે અશ્વમેધનો ઘોડો પ્હોચ્યો, ત્યારે તેનૂં હરણ થયાનૂં मालविकाग्निमित्रમાં કહ્યૂં છે. આ તરફની બાજુએ કોઇએ તેને બાંધ્યો જાણવામાં નથી. તે ઉપરથી અહીં પંચનદ, સિંધ, સૌરાષ્ટ્ર ને લાટ દેશ શુંગોએ જીતી લીધાનૂં અનુમાન કર્યૂં છે.

તે અગ્નિમિત્રને લીધે. તેને ખબર મળી હતી કે ગ્રીકસેના મધ્યમિકા આગળ છે ને તેણે તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો છે[૬૨]. તેને આંતરવાને અને વેરણછેરણ કરવાને તે વિદિશાથી લશ્કર લેઈ ચડ્યો. તેના તાપથી યવનોને ઘેરો ઊઠાવવો પડ્યો. અગ્નિમિત્ર આડે આગળ વધાય એવું ન હોવાથી તેઓ પાછા પડ્યા. વિદિશાની સેના તેમની પૂંઠે થઈ અને તેમને એવા હેરાન કર્યા કે જેનાથી જેમ નસાયું તેમ તે નાસી ગયું. એ રીતે શિંધની સેનાને અસ્તવ્યસ્ત કરી, જે વખતે પુષ્યમિત્રે પંચનદનો મુલક જીતી લીધો, તે વખતે તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રે લાટ સૌરાષ્ટ્ર ને સિંધુદેશ કબજે કર્યા.

સિંધુ પારના યવનોને વસુમિત્ર હરાવે છે.

આઠ વરસે હવે પુષ્યમિત્રને તરવાર મ્યાન કરવાવારો આવ્યો. પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્ર પર્યંત્ત ઉત્તર દક્ષિણ પર્વતાવળીની વચ્ચે તેનું નિષ્કંટક રાજ્ય થયું. એ અભ્યુદય પાંડવોની પેઠે અશ્વમેધથી ઊજવવા તેના મનમાં સંકલ્પ થયો. યજ્ઞને માટે સર્વ સંભાર એકઠા કરવામાં આવ્યા. બાદ અશ્વમેધનો ઘોડો વિજયયાત્રાએ નીકળ્યો. એની રક્ષા શુંગનરેશે અગ્નિમિત્રના વડા પુત્ર રાજકુમાર વસુમિત્રને સોંપી. એ ઘોડો ફરતો ફરતો વરસના છેવટના ભાગમાં સિંધુના સામા કાંઠાના પ્રદેશમાં જઈ પ્હોચ્યો. ત્યાં જેમના હૃદયમાં અંતર્વેદિના પરાભવનો ઘા તાજો હતો એવા ગાંધારના યવનોએ આવેશમાં આવી હયદળથી મેધ્ય અશ્વનું હરણ કર્યું. પરંતુ કુમાર વસુમિત્ર દુર્મદનો મદ ઊતારે એવો પરાક્રમી વીર હતો. તેણે તેમના ઉપર હલ્લો કરી ગ્રીક અશ્વસૈન્યને હરાવ્યું; અને તુષારશૈલ પર્યંત પિતામહની આણ વર્તાવી તે ઘોડો લેઈ ફરફરતે વાવટે અને ગડગડતી નોબતે પાટલીપુત્ર પાછો આવ્યો. પૌત્રના આ પરાક્રમથી દીક્ષિત સેનાપતિ બહુ પ્રસન્ન થયો[૬૩].

---

૬૨ પતંજલિ મુનિના **महाभाष्य**ના **अरुणद् यवनो मध्यमिकाम् ।** એ વચનને આધારે મધ્યમિકાનો ઘેરો અહીં નોંધ્યો છે. **वृद्धगर्गसंहिता**માં સાકેત પાંચાલ ને શૂરસેનના આક્રમણની અને મગધના મથનની વાત છે; તે ઉપરાંત અન્ય દિશામાં યવનો ફાવ્યાનૂં તેમાં જણાવ્યૂં નથી. આથી મધ્યમિકાને ઘેરનારી ગ્રીકસેના અસ્તવ્યસ્ત થયાનૂં મેં અહીં લખ્યૂં છે. ચીતોડ પાસે નગરી છે ત્યાં પૂર્વે મધ્યમિકા શહેર હતૂં.

૬૩ જુઓ **मालविकाग्निमित्र**. અહીં સિંધુશબ્દે જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે Indus નહિ, પણ રજપૂતસ્થાનની પૂર્વ હદ ઉપરની Sindh નદી છે, એમ મિ.

નર્મદા પારના વિદર્ભરાજને અગ્નિમિત્ર દંડે છે.

આ અરસામાં અગ્નિમિત્રે પણ વિદર્ભ ઉપર ફતેહ મેળવી વરદાના બંને કાંઠે શુંગોની કીર્તિ ફેલાવી હતી. ત્યાંનો રાજા યજ્ઞસેન વિદિશાના કારાગૃહમાં પાતાલવાસ ભોગવતા મૌર્ય રાજાનો બન્હેવી થતો હતો. એ નવો જ ગાદીએ આવ્યો હતો. એના કાકાનો દીકરો માધવસેન અગ્નિમિત્ર સાથે સંબંધ જોડવા ઇચ્છતો હતો. આ કારણ સર બહેનને લેઈને તે વિદિશા જવા નીકળ્યો. સાળાના બંધને ધૂંધવાઈ રહેલા વિદર્ભનરેશને આ રુચ્યૂં નહિ. તેણે અંતપાળ દ્વારા માધવસેનને પકડી કુંડિનપુરના કેદખાનામાં પૂરી દીધો. તેને છોડવવા અને સ્વભાવવૈરી યજ્ઞસેનને શાસન આપવા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ના વસંતના આરંભમાં અગ્નિમિત્રના સૈન્યે વિદર્ભ ઉપર ચડાઈ કરી. વિગ્રહમાં યજ્ઞસેનનો પરાભવ થયો. તેને અગ્નિમિત્રનૂં ઉપરીપણૂં સ્વીકારવૂં પડયૂં એટલૂં જ નહિ, પણ અર્ધૂં રાજ્ય આપી દેવૂં પડયૂં. યજ્ઞસેન દબતો રહે એટલા માટે તેને ઉત્તર વિદર્ભનો રાજા રાખી અગ્નિમિત્રે માધવસેનને દક્ષિણ વિદર્ભનો રાજા બનાવ્યો. એ રીતે પિતાપુત્રે એક જ વરસમાં નર્મદા અને સિંધુ પારના દેશોમાં શુંગોનો પ્રતાપ વિસ્તાર્યો[૬૪].

અશ્વમેધ.

વિદર્ભનો વિગ્રહ પૂરો થતાં દીક્ષિત પિતાનો પત્ર આવ્યાથી અગ્નિમિત્ર અશ્વમેધના સમારંભમાં ભાગ લેવા પાટલિપુત્ર ગયો. ભગવાન પતંજલિ યજ્ઞ કરાવનાર[૬૫] અને ધર્મિષ્ઠ નરેશ્વર યજ્ઞ કરનાર, તેમાં શી વાતની ન્યૂનતા

સ્મિથ માને છે; જુઓ Smith's Early History of India VIII. પરંતુ રજપૂતસ્થાનના પૂર્વ ભાગમાં સંગ્રામ થયો હોય ને અગ્નિમિત્ર સમીપમાં છતાં છેટેના પાટલિપુત્રથી પુત્રના વિજયના સમાચાર આવે ત્યા સૂધી જાણે નહિ, એ સંભવિત નથી. આ જ કારણથી રજપૂતસ્થાનમાંની કાલી સિંધ નદી પણ **मालविकाग्निमित्र**-ની સિંધુ હોઈ શકે નહિ. સબબ કાશ્મીર પંજાબ અને સિંધમાં વહેતી સિંધુ નદીનો જ હૂં **सिन्धु** શબ્દે નિર્દેશ સમજૂં છૂં. પાટલિપુત્રને ધોરી રાજમાર્ગેથી સિંધુકાંઠા સાથે સીધો સંબંધ હતો; જુઓ Law's Hindu Polity I, 70-71. તેવો સબંધ વિદિશાને ન હતો. આથી વાયવ્ય સરહદની ખબર પાટલિપુત્ર દ્વારા મળી કહી છે.

૬૪ જુઓ **मालविकाग्निमित्र.**

૬૫ જુઓ પતંજલિ ભગવાનના **महाभाष्य**માંનં વચન **इह पुष्यमित्रं याजयामः ।**

હોય ? પ્રાચીન શ્રૌત ભાવના અનુસાર પરમ વૈભવથી આરંભેલો એ અશ્વમેધ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫માં સાંગોપાંગ વિધિપુરઃસર પૂર્ણ થયો અને યજમાને ચક્રવર્તીની અતિ ઉજ્જવળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. રાજ્યમાં સર્વત્ર સુખશાંતિ પસરી. જીવનનૂં સાફલ્ય અનુભવતો યશસ્વી પુષ્યમિત્ર ધર્મચિંતનમાં શેષ આયુષ ગાળી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૨માં દેવલોક પામ્યો.

પુષ્યમિત્ર અને ભારદ્વાજો.

પુષ્યમિત્ર શુંગવંશનો આદિપુરુષ છે. શુંગ એ ભારદ્વાજ ગોત્રનૂં પેટાગોત્ર છે[૬૬]. એ સંજ્ઞા રાજપુરોહિતના ગોત્ર ઉપરથી ઉદ્ભવી જણાય છે. શુંગ રાજાઓના સમયમાં ભારદ્વાજ વિપ્રોનૂં બહુ માન હતૂં. પુરોહિત ભારદ્વાજ, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવનાર પતંજલિ મુનિ ભારદ્વાજ[૬૭], અને પાછળથી શુંગોના અમાત્યપદે પ્હોચનારા–છેવટે રાજા થઈ પડનારા–પુરાણા પેશવા કાણ્વાયન પણ ભારદ્વાજ[૬૮] હતો. એ ધર્મસંરક્ષકોના ચલણમાં શ્રૌત ધર્મ નવા તેજથી પ્રકાશ્યો.

પુષ્યમિત્ર અને બિમ્બિસાર.

ઇતિહાસમાં ગોત્રનામથી જાણીતા શુંગવંશનૂં પ્રાચીન ક્ષાત્ર નામ બૈમ્બિક છે. મહાકવિ કાલિદાસના **मालविकाग्निमित्र**માં રાજા અગ્નિમિત્ર શુંગોનો એ પૈતૃક સંજ્ઞાથી નિર્દેશ કરે છે[૬૯]. બિમ્બિકના વંશમાં થનાર તે બૈમ્બિક, એ વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં વંશકર પુરુષ બિમ્બિક ઠરે છે. **भीमो भीमसेनः** એ રૂઢિના આશ્રયે બિમ્બિસાર તે જ બિમ્બી કે બિમ્બિક એમ સમજાય છે. શૈશુનાગ વંશના બિમ્બિસારને બૌદ્ધો પુષ્યમિત્રનો પૂર્વજ કહે છે[૭૦]. એ ખ્યાતિને આધારે પ્રસ્તુત શૈશુનાગથી શુંગોને બૈમ્બિક સંજ્ઞા મળેલી સિદ્ધ થાય છે.

૬૬–૬૮ જુઓ **गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बक** એમાંના **प्रवरदर्पण**માં ભારદ્વાજોના ચાર મોટા વિભાગ ગણાવ્યા છે, ભારદ્વાજ, ગર્ગ, રૌક્ષાયણ અને કપિ. તે પૈકી પહેલા વિભાગમાં શુંગ, ચોથામાં પતંજલિ અને બીજામાં કાણ્વાયન મૂકયા છે. **प्रवरदर्पण**નો **शृङ्ग**, અને **प्रवरमञ्जरी**ના **शुंग** ને **शुङ्ग** પાઠ છે. કાણ્વાયન અને શુંગની પેઠે પતંજલિ પણ ગોત્રસંજ્ઞા છે.

૬૯ જુઓ **मालविकाग्निमित्र । अङ्क ४ । श्लोक १४ ।** જુઓ વળી તે ઉપર કાટયવેમનૂં વ્યાખ્યાન, **बैम्बिकास्तत्कुलया राजानः ।**

૭૦ જુઓ Watters' Yuan Chwang II, 107.

જૈનો બિમ્બિસારને શ્રેણિક અને ભંભાસાર નામથી ઓળખે છે. એની રાજધાની ગિરિવ્રજ હતી[૭૧]. એ શહેર મગધમાં પાંચ ડુંગર વચ્ચેની સાંકડી ખીણમાં મહાભારતના સમયથી વસ્યું હતું[૭૨]. બૌદ્ધ કથામાં[૭૩] વાંચિયે છિયે કે એ રાજધાનીમાં ઘરો બહુ પાસેપાસે બાંધેલાં હોવાથી અને તેમાં મોટે ભાગે કાટનો ઉપયોગ કરેલો હોવાથી વારંવાર લાહ્ય લાગતી અને ભારે નુકસાન થતું. તે ઉપરથી બિમ્બિસારે ઠરાવ્યું કે હવે પછી જેના ઘરમાં પહેલી લાહ્ય લાગશે તેને શહેર બહાર સીતાવનમાં જઈને રહેવું પડશે. ઇશ્વરનું કરવું તે રાજમહેલમાં જ પ્રથમ આગે દેખા દીધા. તે વખતે પોતાનું વચન પાળી રાજા સીતાવનમાં નવો રાજમહેલ બંધાવીને રહ્યો. બચાવકામ વગરના આ રાજમહેલ ઉપર વૈશાલી કિંવા વિશાલાના લિચ્છવિ નરેશે ચડાઇ કરવાનો મનસૂબો કર્યો તેની ખબર પડતાં બિમ્બિસારે હાલહાલ લશ્કરી છાવણી સાથે અનેક જળાશયોવાળો મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો. જૂની રાજધાનીની વસ્તી આ નવા શહેરમાં આવીને રહી. રાજમહેલ કિંવા રાજગૃહના નામથી એ નવી રાજધાની રાજગૃહ કહેવાઈ; અને બિમ્બિસાર ને તેના વંશજને રાજગૃહનૃપ બિરુદ મળ્યું. આ કારણથી હસ્તિગુફાના લેખમાં પુષ્યમિત્રનો **राजगहनप** [સં. **राजगृहनृप**] પદથી નિર્દેશ છે. આવી જ રીતે શંભરના ચોહાણના વંશજો પાછળથી ઝાલોરમાં રાજ્ય કરતા છતાં 'શંભરના ધણી' એ બિરુદથી ઓળખાયા જોવામાં આવે છે[૭૪].

પુષ્યમિત્ર વિશે એક જ બોલ અને છેલ્લો બોલ.

પુષ્યમિત્ર એક મહત્ત્વાકાંક્ષી વીર હતો. રાજ્યલોભથી તેણે સ્વામિદ્રોહ કર્યો; હઈયું કપટથી અને હાથ લોહીથી ખરડી તે સિંહાસને ચડયો. આ તેણે ખોટૂં કર્યૂં. પરંતુ તેના સમયમાં એ અકૃત્ય કુકૃત્ય ગણાતૂં ન હતૂં. પ્રદ્યોત મહાસેનના પિતાએ અમાત્ય થઈ બાર્હદ્રથ વંશના રાજા રિપુંજયને

---

૭૧ બે ગિરિવ્રજ જાણવામાં છે, **रामायण**નું અને **महाभारत**નું. પહેલૂં કેકય દેશમાં અને બીજૂં મગધ દેશમાં આવ્યૂં હતૂં. અહીં બીજૂં ગિરિવ્રજ અભિપ્રેત છે.

૭૨ જુઓ **महाभारत** । २।

૭૩ જુઓ Modern Review III, Rājagriha, Its History and Shrines.

૭૪ જુઓ **कान्हडदेप्रबन्ध।१।३८।** ઉપરનૂં ટિપ્પણ.

મારી નાંખી પ્રદ્યોતને એ જ રીતે અવંતિનું રાજ્ય અપાવ્યું હતું[૭૫]. મહાપ્રતાપી ચંદ્રગુપ્ત પણ પિતાને ગળે પગ દેઈ મગધના અને ભરતખંડના સિંહાસને ચડયો હતો[૭૬]. શુંગોની ગાદી શુંગભૃત્યો પણ આગળ ઉપર આવા જ અત્યાચારથી હાથ કરે છે[૭૭]. વાસુદેવીનો વેષ લેવરાવી અમાત્ય વસુદેવ દાસીને હાથે લંપટ દેવભૂતિનો ઘાટ ઘડી રાજા બને છે[૭૮]. રાજ્યક્રાંતિ બહુધા રાજાનો ભોગ શોધી જ લે છે. વળી મૌર્યવંશ પડવાના આળસે જ ઊભો હતો[૭૯]. નબળા મનનો છેલ્લો મૌર્ય રાજપદને નાલાયક હતો[૮૦]. શૈશુનાગ વંશનો હોવાથી પુષ્યમિત્ર એક રીતે મગધરાજ્ય ઉપર પોતાનો હક સમજતો હતો. તેથી તેણે જમાનાની નીતિ કે અનીતિના વહેણમાં તણાઈ એક

---

૭૫ જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali age માં **वायुपुराण**માંથી આપેલો નીચેનો ફકરો-**योऽयं रिपुंजयो नाम बार्हद्रथोऽन्त्यस्तस्य शुनिको नामामात्यो भविष्यति । स चैनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानमभिषेक्ष्यति ।** આ અમાત્યનું નામ અન્યત્ર શુનક, સનક, પુલક ને પુલિક આપ્યું છે.

૭૬ જુઓ '**મેળની મુદ્રિકા**'નો ઉપોદ્ઘાત.

૭૭ જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali age.

૭૮ જુઓ **हर्षचरित । ६ । अतिस्त्रीसङ्गरतमनङ्गपरवशं शुङ्गममात्यो वसुदेवो देवभूतिं दासीदुहित्रा वासुदेवीव्यञ्जनया वीतजीवितमकारयत् ।** અહીં ઉપલબ્ધ પાઠ **देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया** છે. એક પ્રતમાં **देवभूति** બદલ **देवभूमि** પાઠ મળી આવે છે. **संकेत**કાર શંકરનો પણ **देवीव्यञ्जनया** પાઠ છે, જેનો એ **महिषीव्यञ्जनया** પર્યાય આપે છે. પરંતુ પુરાણોમાં **देवभूति** છેલ્લા શુંગ રાજાનું નામ છે અને તેને તેમાં **कामी** ને **व्यसनी** કહ્યો છે; જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali age. **हर्षचरित**માંના ઉતારામાં છેલ્લા શુંગ રાજાનું નામ અપેક્ષિત છે, જ્યારે દાસીના નામની જરૂર નથી. પ્રક્રમ પણ શુંગનું નામ માગી લે છે. આથી મેં **देवभूति** પાઠ કલ્પ્યો છે. રાજાને પોતાની રાણી [**देवी**]નો મોહ લાગે, તેટલા માટે તેનું ખૂન થયું હોય નહિ. લંપટ દેવભૂતિએ અમાત્ય વસુદેવની પુત્રી [**वासुदेवी**] ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી હોવી જોઈયે, જે કારણથી અમાત્યે કોઈ જવાન દાસીને વાસુદેવીનો વેષ લેવરાવી તેને હાથે એકાંતમાં રાજાનું ખૂન કરાવ્યું હોય. આવી સમજથી **देवीव्यञ्जनया** બદલ મેં **वासुदेवीव्यञ्जनया** પાઠ કલ્પ્યો છે.

૭૯-૮૦ જુઓ આ લઘુ લેખનો આરંભનો ભાગ.

અકૃત્ય કર્યૂં ખરૂં. પણ તે એનૂં છેલ્લૂં જ અકૃત્ય હતૂં. તે પછી નિંદાની દૃષ્ટિએ જોવાય એવૂં કાંઈ કામ એનૂં જાણવામાં નથી. દ્વીપાંતરમાં કાલાંતરે થયેલા બૌદ્ધો એને જુલમી લખે છે[૮૧]. પરંતુ સત્કાર કરનાર હર્ષ રાજાને બૌદ્ધ કહેવો તે જેવૂં ખોટૂં છે, તેવૂં જ સત્કાર ન કરનાર પુષ્યમિત્રને જુલમી કહેવો તે ખોટૂં છે. પરધર્મીને તેણે કનડયા હોત, તો હસ્તિગુફાના લેખમાં તેનૂં સહેજ પણ સૂચન હોત. નંદ રાજા રાજગૃહમાંથી ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ ઉપાડી લાવ્યાનૂં એ લેખમાં લખ્યૂં છે, પણ પુષ્યમિત્રે એવો કાંઈ અત્યાચાર કર્યાનો એક શબ્દ સરખો તેમાં છે નહિ. જૈન ભિક્ખુરાજ અને બૌદ્ધ[૮૨] અરહંતની ચડાઈઓમાં ધર્મવિગ્રહનો ગંધ પણ ફોરતો જોવામાં આવતો નથી. પુષ્યમિત્રને સનાતન ધર્મ ઉપર મમત્વ હતું. તેની સંસ્કૃત-

---

૮૧ જુઓ **अशोकावदान**.

૮૨ પૂર્વે કહેલો ગ્રીક રાજા મીનેંડર. એને બૌદ્ધ પુસ્તકમાં યોનરાજ મિલિંદ કહ્યો છે. મીનેંડર અને મિલિંદની એકતા Rhys Davids કબૂલ રાખે છે. **मिलिन्दप्रश्न**ની સમાપ્તિએ મિલિંદે અરહંતપદ પ્રાપ્ત કર્યાનૂં લખ્યૂં છે. Questions of Milindaના ઉપોદ્ઘાતમાં Rhys Davids મીનેંડરને બૌદ્ધ કહેવા ના પાડે છે. પરંતુ મીનેંડર અંતર્વેદિમાં યુદ્ધ કરતાં મરાયો અને પછી તેને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો, ત્યારે તેના ભસ્મરાશિની અનેક શહેરોએ માગણી કરી હતી, જે ઉપરથી સ્તૂપ બાંધવાની સરતે તેના સરખા ભાગમાંથી એકેક ભાગ એકેકને આપવામાં આવ્યો હતો; એમ પ્લુટાર્ક લખે છે. આ હકીકત **महापरिनिब्बाणसुत्त**માં બુદ્ધ ભગવાનના ભસ્મરાશિની હકીકતને અદ્ભુત રીતે મળતી આવે છે. જે માન બુદ્ધની ભસ્મને આપવામાં આવ્યૂં હતૂં, તે મીનેંડરની ભસ્મને અપાય છે ઉપરાંત મીનેંડરના એક સિક્કામાં ધર્મચક્ર કાઢેલૂં છે તે ખ્રિસ્તી ધર્મના Crossની પેઠે બૌદ્ધ ધર્મનૂં ચિહ્ન છે. બીજામાં પાલી લિપિમાં Maharajasa Tradatasa Menendrasa એવા બોલ કોતરેલા છે, જેમાંના બીજા બોલનો અર્થ હૂં **त्रातात्मनः** એટલે 'જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે એવો' કરૂં છૂં. બીજા એક વિરલ સિક્કામાં Maharajasa Dhramakasa Menendrasa એવો પાલીમાં લેખ છે. પ્લુટાર્ક મીનેંડરને Just વિશેષણ લગાડે છે, તે માત્ર આમાંના બીજા પદનો અનુવાદ છે. જેમ ઇયેત્ર Faithful

સાહિત્ય ઉપર પ્રીતિ હતી. ભાષ્યકાર પતંજલિ અને નાટકકાર ભાસ તેના આશ્રિત હતા. એ અભ્યુદયમાં ઉદાર અને સંકટમાં પરમ ધૈર્યવાન નર હતો; અને રાજનીતિમાં પૂરો પ્રવીણ હતો. શુંગવંશના સારા રાજા બે જ, પિતા-પુત્ર પુષ્યમિત્ર ને અગ્નિમિત્ર.

ને ગુજરાતી વિશ્વાસી શબ્દથી ખ્રિસ્તી સમન્વય છે, તેમ **त्रातात्मन्** કિંવા **त्रात** અને **धार्मिक** પદથી બૌદ્ધનો બોધ થાય છે. આ બધા ઉપરથી મીનેંડર બૌદ્ધ હતો તે અર્થાપત્ર છે. પ્રૉ. રૌલિન્સન પણ એમના Bactria નામે સ્વતંત્ર લેખમાં એ જ નિર્ણય ઉપર આવે છે. સ્થવિર નાગસેનના ઉપદેશથી મીનેંડરે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો; જુઓ **मिलिन्दप्रश्न**.

પરિશિષ્ટ.

વૃદ્ધગર્ગસંહિતાના યુગપુરાણમાંથી ઊતારો.

........................શાલિશૂકો भविष्यति ।

अनार्याश्चाप्यधर्माश्च भविष्यन्ति नराधमाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव युगक्षये ।
समवेषाः समाचारा भविष्यन्ति न संशयः ।
पाषण्डैश्च समायुक्ता नरास्तस्मिन् युगक्षये ।
स्त्रीनिमित्तं च मित्राणि करिष्यन्ति न संशयः ।
धर्मभीतलमान् वृद्धान् जना[1] भोक्ष्यन्ति निर्भयाः ।*

स [2]राजोतिदमसुतो धृष्टात्मा प्रियविग्रहः ।
स्वराष्ट्रमर्दने घोरोऽधर्मवादी [3]ह्यधार्मिकः ।
स ज्येष्ठं भ्रातरं [4]सालुकेतीति प्रथितं गुणैः ।
स्थापयिष्यति [5]मोहात्माल्युक्तियं नाम धार्मिकम् ।
ततः साकेतमाक्रम्य पाञ्चालान् माथुरांस्तथा ।
यवना युद्धविक्रान्ताः प्राप्स्यन्ति कुसुमध्वजम् ।
ततः पुष्पपुरे प्राप्ते [6]मगधे मथितेऽहितैः ।
आकुला विषयाः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।
[7]तत्रोद्दामं महायुद्धमुद्भविष्यति पश्चिमम् ।
यवना [8]अपयास्यन्ति वराहं पञ्च पार्थिवाः ।
मध्यदेशे न स्थास्यन्ति यवना युद्धदुर्मदाः ।
तेषामन्योन्यसंमर्दि[9] भविष्यति न संशयः ।
आत्मचक्रोत्थितं घोरं युद्धं परमदारुणम् ।

---

१ धर्मभीततमा वृद्धा जनं, २ राजा कर्ममसुतो, ३ अधार्मिकः, ४ साधुकेतीति, ५ मोहात्मा विजयं, ६ कर्दमे प्रथिते हि तैः, ७ शस्त्रद्रुममहायुद्धं तद्भविष्यति, ८ यवना ज्ञापयिष्यन्ति, ९ अन्योन्य-

ततो [10]युद्धवशात् तेषां यवनानां परिक्षये ।
साकेते सप्त राजानो भविष्यन्ति महाबलाः ।

संभावा भाविष्यन्ति અને ૧૦ **युगवशात्**, એવા ડૅકન કૉલેજની પ્રતના પાઠ છે. ઉપર મેં આપેલા પાઠ કલ્પિત છે.

* પંક્તિ ૨–૭ ડેકન કૉલેજની પ્રતમાં પંક્તિ ૮–૧૬ પછી છે.

† **ऊतिद्मस्तुत** તે પહેલા યૂથિડેમોસના વંશનો મીનેંડર. ગ્રીક ઐતિહાસકો મીનેંડરને પહેલા યૂથિડેમોસના પુત્ર ડેમેટ્રિઅસ સાથે સંબંધ ધરાવતો કહે છે.

§ **सालुफोति अल्युक्री** તે સીરિયાના મહાન ઍંટિઓક્સના વંશને કહાવતો સેલ્યુકિડ હેલિઓક્લિસ [Seleucid Heliocles].

સાચું સ્વપ્ન.

પાત્ર.

રાજા ઉદયન કિંવા વત્સરાજ.	...વત્સ દેશનો રાજા; રાજધાની કૌશાંબી.
યૌગંધરાયણ... ...	...વત્સરાજનો અમાત્ય, જે ભમતા ભિક્ષુકનો વેષ લે છે.
વિદૂષક વસંતક... ...	...વત્સરાજનો નર્મસચિવ.
કંચુકી રૈભ્ય.... ...	...અવંતિરાજ પ્રદ્યોત મહાસેનનો કંચુકી.
વાસવદત્તા..... ...	...વત્સરાજની પહેલી રાણી, અવંતિના રાજા પ્રદ્યોત મહાસેનની પુત્રી, જે લાવાણકમાં બળી ગઈ કહેવાઈ આવંતિકા નામથી પદ્માવતી પાસે ગુપ્ત રહે છે.
પદ્માવતી...... ...	...મગધના રાજા દર્શકની બહેન, જેની પાસે વાસવદત્તાને યૌગંધરાણ મૂકી જાય છે અને જે પાછળથી વત્સરાજને પરણે છે.
મધુકરિકા. / પદ્મિનિકા.	પદ્માવતીની દાસીઓ.
ધાવ વસુંધરા.	વાસવદત્તાની ધાવ.

ઉપરાંત મગધરાજ દર્શકનો કંચુકી, પદ્માવતીની ધાવ, દાસી, પ્રતીહારી, ભટ, તપોવનની તાપસી, વટેમાર્ગુ બ્રહ્મચારી વગેરે.

સ્થળ.

પહેલા અંકમાં રાજગૃહ પાસેનું તપોવન; બીજા, ત્રીજા, ચોથા ને પાંચમામાં રાજગૃહ; અને છઠ્ઠામાં કૌશાંબી.

[**સૂત્ર૦**] અરે ! હું પ્રેક્ષકોને વીનતી કરતો હતો, તેટલામાં કોઈ બોલ્યૂં ! કોણ હશે એ ? જોઇયે.

[પડદા પાછળ] માગ મૂકો, તપસીઓ, માગ મૂકો.

[**સૂત્ર૦**] હાં, સમજ્યો.

[અનુષ્ટુભ.]

ભાવઘેલા, ભૂલી ભાન, ભટો મગધનાથના
આ તપોવનમાં સૌને હાંકે, કુંવરી સાથના. ૨

હું પણ ત્યારે ખસી જાઉં[1].

[જાય છે.]

---

૧ મૂળમાં નિષ્ક્રમણરૂપ આંગિક અભિનય ઉપરથી આ અર્થ સમજી લેવાનો રાખ્યો છે. અહીં પ્રસ્તુત વાક્ય ઉમેરી તે વ્યક્ત કર્યો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૧.

[ભટ[1] પ્રવેશ કરી] માગ મૂકો, તપસીઓ, માગ મૂકો.

[પછી [2]ભમતા ભિક્ષુકના વેષમાં યૌગંધરાયણ અને આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.]

[યૌગં૦] આ શૂં? અહીં પણ 'માગ મૂકો, માગ મૂકો' ?

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

વીંટી વલ્કલ, કંદ મૂળ ફળથી સંતોષ માની મને,
બાંધી પર્ણકુટી વસે મુનિવરો; કાં ત્રાસ આ તેમને ?
[3]મર્યાદા તજી માણસાઇ વીસરી સત્તાતણા જોમમાં
હાંકે હાકથી ને તપોવનતણું કો હા કરે ગ્રામ આ ? ૧

---

૧ મૂળમાં આ સ્થળે અને આગળ ઉપર **साधारणौ** કિંવા **भटौ** એવા પ્રયોગથી ઉત્સારણા કરનાર બે જણાવ્યા છે. પરંતુ **संभवक न खलु न खलूत्सारणा कार्या ।** ઇત્યાદિ ઉપરથી એકનો જ ભાસ થાય છે. બે જણ સાથે બોલી ઉત્સારણા કરતા હોત, તો બેનૂં સૂચન ઉદાહૃત ઉક્તિમાં કર્યૂં હોત. રંગભૂમિગત સમીપચર ભટ તો એક જ છે. અલબત બીજા પુરશ્ચર ભટો ઉત્સારણા કરનારા **स्थापना** [પ્રસ્તાવના]ના અંતભાગમાં **भृत्यैः** પદથી કહ્યા છે; પરંતુ તે પુરશ્ચર ભટો, સમીપચર રંગભૂમિગત ભટો નહિ. આવી સમજથી મેં એકવચન વાપર્યૂં છે.

૨ મૂળમાં **परिव्राजक** શબ્દ છે. તેનો **संन्यासिन्** અર્થ કરવામાં આવે છે. પરંતુ નવા ધારણ કરેલા વેષમાં યૌગંધરાયણે કંઇ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. આ કારણથી 'ભમતો ભિક્ષુક' એવો અર્થ અહીં કર્યો છે.

૩ મૂળમાં **विनयाद्पेतपुरुषो** એવો ભ્રષ્ટ પાઠ છે. તેને ઠેકાણે હૂં **विनयव्यपेतपरुषो** એવો કલ્પિત પાઠ લેઉં છૂં. તેના સમર્થનમાં **न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।** એ પંક્તિ વિચારવા વીનતી છે. **व्यपेत** ક્રિયાવાચક નામ હોઇ **व्यपाय**ને સ્થાને છે.

[વાસ૦] આર્ય ! કોણ આ 'માગ મૂકો, માગ મૂકો' કરે છે?

[યૌગં૦] હશે કોઈ ધર્મનો માર્ગ મૂકનારો.

[વાસ૦] અહો હૂં માગ મૂકાવનારી, તેને પણ માગ મૂકવાનો !

[યૌગં૦] હોય. બાસાહેબ ! અજાણ્યો ને આંધળો[1] દેવને પણ ઠેબે ચડાવે.

[વાસ૦] એમાં[2] પરિશ્રમ કાંઈ નથી, આર્ય, ને એનો ખેદ નથી. જો કહિયે, તો આ ન્હાનમભર્યાં વચન જ ખેદ ઉપજાવે છે.

[યૌગં૦] છતો વૈભવ પોતે જ પોતાનો તજ્યો છે. તો બાસાહેબને આ વાતે લગારે ઓછૂં આણવા જેવૂં નથી. જુઓ.

[વસંતતિલકા.]

એવો જ વૈભવ હતો પૂરવે તમારો,
ને નાથના ઉદયથી ફરી છે થનારો.
જેવી અરાવલિ[3] ફરે રથ ચક્રકેરી,
તેવી દશીવીશીતણી પણ હેરફેરી. ૨

[ભટ] માગ મૂકો, માગ મૂકો.

[એવે કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] બસ કર, સંભવક, માગ મૂકાવવો બસ કર. જો, ભાઈ,

[પુષ્પિતાગ્રા.]

દૂભવ ન મુનિને કઠોર કહેણે;
શિર નૃપનો ઠપકો ન વ્હોર વેણે.
પરિભવ[4] પુરવાસના મનસ્વી
પરહરવા વન એ વસે તપસ્વી. ૩

[ભટ] જી, બહુ સારૂં, તેમ કરૂં છૂં. [ખસી જાય છે.]

---

૧ 'અજાણ્યો ને આંધળો, બે બરાબર' એ લોકોક્તિની પુષ્ટિ ર્હાઈ 'ને આંધળો' પદ વધારાનાં ઉમેર્યાં છે.

૨ એમાં એટલે માગ મૂકવામાં.

૩ આંરાની હાર.

૪ દૂભવણી, અપમાન.

[યૌગં૦] અહો, આ કોઈ સુજ્ઞ પુરુષ જણાય છે. એમને, બાસાહેબ, પૂછિયે કે આ શું છે?

[વાસ૦] હા, એમ કરિયે.

[યૌગં૦ પાસે જઈ] કહો, ભાઈ, શું છે તે આ 'માગ મૂકો, માગ મૂકો' કરે છે?

[કંચુકી] તપોધન! સાંભળિયે.

[યૌગં૦ સ્વગત] તપોધન સંબોધન બહુ માન ભરેલું છે. પરંતુ ટેવાયાના અભાવે મનને તે જાણે અતડું અતડું લાગે છે.

[કંચુકી] એમ છે, કે અમારા રાજા મહારાજ દર્શકનાં માતુશ્રી આ તપોવનમાં આવીને રહ્યાં છે; તેમનાં કુંવરી રાજકુમારી પદ્માવતી ગુરુજનની આજ્ઞા લેઈ[1] મહારાણી માતુશ્રીનાં દર્શને પધાર્યાં છે. એ આજનો દિવસ આશ્રમમાં રહેનાર છે ને કાલે રાજમાતાની [2]અનુજ્ઞાથી રાજગૃહ સિધાવનાર છે. દરમ્યાન તમે તમારે

[વસંતતિલકા.]

આણો સુખે સમિધ પુષ્પ કુશો વનોનાં
ને [3]તીર્થનાં ઉદક અર્થ તપોધનોના.
ઇચ્છે ન વિઘ્ન કરવા કુંવરી લગારે;
ધર્મિષ્ઠ એહ કુલધર્મ જ ધર્મ ધારે. ૪

---

૧ મૂળમાં **गुरुभिरभिहितनामधेयस्य** પાઠ છે, તે બરાબર બંધ બેસતો ન હોવાથી **गुरुभिरभिहिता** એવો પાઠ કલ્પ્યો છે. વળી મૂળમાં **पद्मावती नाम।** એ શબ્દથી પહેલા વાક્યની સમાપ્તિ કરી **सैषा नो** શબ્દથી બીજું વાક્ય આરંભ્યું છે. આ રીતની રચનામાં શિથિલતા આવે છે. યૌગંધરાયણના પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાક્યમાં છે. પહેલું વાક્ય વચ્ચે આવી બીજા વાક્યની અવતરણિકારૂપે અંટેવાળિયે ચડે છે આથી સુશ્લિષ્ટતા સારૂ **सैषा नो** તજી દેઈ બે વાક્યનું એક વાક્ય કરી અનુવાદ આપ્યો છે.

૨ રજા.

૩ સપ્તર્ષિતીર્થ વગેરે.

[યૌગં૦ સ્વગત] એમ ? આ જ ત્યારે મગધની રાજકુમારી પદ્માવતી ! એ પ્રભુ વત્સરાજની રાણી થશે, એમ પુષ્પભદ્ર[1] આદિ સિદ્ધોએ ભાખેલ છે.

[અનુષ્ટુભ.]

ઇચ્છૂં રાણી થવી, તેથી ઊપજે માન એ પ્રતિ;
હોયે અભાવ ને ભાવ, માનૂં, મનની રૂખથી. ૫

[વાસ૦ સ્વગત] મગધની રાજકુમારી[2] છે, એ સાંભળી એના પ્રત્યે મારા મનમાં બહેનનો ઊમળકો ઊભરાય છે.

[એવે દાસી સાથે પદ્માવતી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] પધારિયે, બાસાહેબ, આ આશ્રમમાં પધારિયે.

[એવે આશ્રમના આંગણામાં બેઠેલી તાપસી નજરે પડે છે.]

[તાપસી] ભલે પધાર્યાં, રાજકુમારી !

[વાસ૦ સ્વગત] આ જ એ રાજકુમારી કે ? રાજકુળને છાજતૂં જ એનૂં રૂપ છે[3].

[પદ્મા૦] ભગવતી ! વંદન કરૂં છૂં.

[તાપસી] વત્સા ! चिरं जीव. તપોવન[4] તે અતિથિનૂં પોતાનૂં જ ઘર છે. પધારિયે.

[પદ્મા૦] ઠીક, ઠીક, હૂં ઘર જ જાણૂં છૂં. આ તમારાં ઊમળકા ભરેલાં વચનથી હૂં આભારી બનૂં છૂં.

[વાસ૦ સ્વગત] કેવળ રૂપ જ નહિ, પણ વાણી એ મધુર છે.

---

૧ મૂળમાં पुष्पकभद्रादि છે, તે બદલ पुष्पभद्रादि પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં राजदारिअत्ति પાઠ છે. પરંતુ ભગિનીસ્નેહનૂં નિદાન સામાન્ય રાજદારિકાત્વ નહિ, પણ વિશિષ્ટ સગાઈ જ સંભવે છે. આથી કલ્પિત मगहराजदारिअत्ति પાઠ લીધો છે. મગધ દેશનો રાજા અવંતિના રાજા પ્રદ્યોત મહાસેનનો સગો થતો હતો; જુઓ प्रतिज्ञायौगं० ।२। अस्मत्संबद्धो मागधः ।

૩ અર્થાત્ રૂપ જોઈ કોઈ પણ માણસ કહી શકે, કે એ રાજકુમારી છે.

૪ મૂળમાં तपोवणाणि...सअगेहं છે. અન્વય ધ્યાનમાં લેઈ તે બદલ तपोवणं...सगेहं એવો પાઠ કલ્પ્યો છે.

[**તાપસી**] અરે બાઈ! રાજાજીનાં આ બહેનનું સગપણ ક્યાં થયું છે[1] ?

[**દાસી**] ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રદ્યોત છે, તે પોતાના [2]કુંવરને માટે દૂત મોકલી કુંવરીનું માગું કરે છે.

[**વાસ૦** સ્વગત] ઠીક, ત્યારે તો એ મારી બહેન[3]જ.

[**તાપસી**] આ દિવ્ય સ્વરૂપ એવા ઉજ્જ્વલ સંબંધને યોગ્ય છે. ઉભય રાજકુળ ઉત્તમ સંભળાય છે.

[**પદ્મા૦**] આર્ય ! મુનિજનો મારા ઉપર અનુગ્રહ કરે ને હું એમને જે જોઈયે તે આપું, એટલા માટે તેમને તેડો તો[4].

---

૧ મૂળમાં कोवि राजा ण वरेदि। છે. પરંતુ નિષેધવાક્યની કંઇ ઉપપત્તિ નથી. તે કારણથી को विअ राजां णं वरेदि। એવો કલ્પિત પાઠ લેવો પડ્યો છે.

૨ 'કુંવર' શબ્દે મહાસેનના મનમાં જમાઇ વત્સરાજ જ અભિપ્રેત છે. જુઓ અંક ૬ નો ચિત્રગત વિવાહનો પ્રસંગ.

૩ મૂળમાં भोदु भोदु। एसा अ अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता। એવો પાઠ છે. અહીં જેમ આ શબ્દો પદ્માવતીને ઉદ્દેશીને વાસવદત્તાના મુખમાં મૂક્યા છે, તેમ અહીંથી ઓગણીસમી ઉક્તિમાં भोदु भोदु। अय्या अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता। એવા શબ્દો આવંતિકાવેષધારી વાસવદત્તાને ઉદ્દેશીને પદ્માવતીના મુખમાં મૂક્યા છે. બંને સ્થળે એક भोदु નિરર્થક છે. પ્રથમ ઉક્તિમાં अ પણ વધારે પડતો છે. બંને ઉક્તિમાં આત્મીયતા કરતાં સખ્યનો ભાવ વધારે સારી રીતે ઘટે છે. આથી એક भोदु તથા अ તજી દેઈ अत्तणीआને ઠેકાણે 'વ્હાલી સખી'ના અર્થનો अत्तआ પાઠ કલ્પ્યો છે. જુઓ दे. ना. मा.। माईपिउच्छासासूसहीसु अत्ता।

૪ મૂળમાં અહીં अय्य किं दिट्ठो मुणिजणो अत्ताणं अणुग्गहीदुं (अभिप्पेदप्पदाणेण तवस्सिजणो उवणिमन्तीअदु दाव को किं एत्थ) इच्छदित्ति। એવો, અર્ધચંદ્રવાળા ભાગ રહિત અને સહિત, એમ બે પ્રકારનો પાઠ છે. એમાંથી પુનરુક્તિ ઉપજાવનારો ભાગ ગાળી નાંખી अय्य अभिप्पेदप्पदाणेण अत्ताणं अणुग्गाहिदुं तवस्सिजणो उवणिमन्तीअदु दाव। એવો કલ્પિત પાઠ અનુવાદને માટે સ્વીકાર્યો છે.

[યૌગં૦] મોટી કૃપા. હૂં એમનો બહુ આભારી છૂં ! બહેન, જાઓ શ્રીમતીની પાસે.

[વાસ૦] સારૂં, આ જાઊં છૂં[1].

[પદ્મા૦] આવો, બેસો, તમને અત્યારથી હૂં મારાં બહેન ગણૂં છૂં[2].

[તાપસી] શી આની ભવ્ય આકૃતિ છે ! એ કોઈ રાજવંશી હોય એમ મને લાગે છે.

[યૌગં૦ સ્વગત] અહા, કાર્યનો અર્ધો ભાર ઓછો થયો ! મંત્રીઓએ અને મેં ધાર્યૂં હતૂં, તેવૂં જ બની આવ્યૂં. હવે જ્યારે સંકલ્પ[3] સિદ્ધ થશે અને મહારાણી વાસવદત્તાને છતાં કરવાનો અવસર આવશે, ત્યારે શ્રીમતી મગધરાજપુત્રીની સાક્ષી અપાશે ને એ વિશ્વાસ ઊપજાવનારી નીવડશે[4].

[વસંતતિલકા.]

પદ્માવતી કહીં હતી થવીં રાણીં જેણે,
વર્તીં હતી વિપત આ પડવાનીં તેણે.

---

૧ મૂળમાં (आत्मगतम्) का गई । एसा आअच्छामि मन्दभाआ એવી ઉક્તિ છે. આ કાર્પણ્યના શબ્દો સ્વામીનો અભ્યુદય ઇચ્છી દુઃખમય અજ્ઞાતવાસ ખુશીથી સ્વીકારનારી ઉદાર ભાવવાળી વાસવદત્તાના મુખમાં શોભતા નથી. એ કોઈ સામાન્ય નટ કે વાચકના બોલ છે. ભાસના સત્પાત્રના નથી. આથી વાંધા ભરેલા का गई અને मन्दभाआ શબ્દ તજી દેઈ, પૂર્વની યૌગંધરાયણની ઉક્તિના જવાબમાં વાસવદત્તાની પ્રકાશોક્તિ ગણી ઉપર અનુવાદ આપ્યો છે.

૨ પૂર્વે ટિપ્પણી ૧૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે અહીં પણ મૂળના अत्तणीआ બદલ કલ્પિત अत्तआ પાઠ લીધો છે, તેમ જ એક મોટુ બોલ તજી દીધો છે. અન્યત્ર પણ વિનાકારણ ભેવડાવેલા શબ્દ અનુવાદમાં તજી દીધા છે.

૩ ઉદયનનૂં રાજ્ય નિષ્કંટક થાય એવી યૌગંધરાયણની ઇચ્છા.

૪ મૂળમાં આ વાક્ય પછી कुतः વધારે જોવામાં આવે છે. એવી જ રીતે અન્યત્ર પણ कुतः અને ततः વધારે પડતા મળી આવે છે.

આ માર્ગ એ જ પરચે લઊં છૂં હૂં; વાણી
સિદ્ધાંતણી ન વિધિએ ઊલટાવી જાણી. ૯

[એવે એક બ્રહ્મચારી પ્રવેશ કરે છે.]

[બ્રહ્મ૦ ઊંચે જોઈ] ખરા બપોર થયા છે; અને હૂં બહુ થાકી ગયો છૂં. ક્યાં વીસામો ખાઊં ? [નજર ફેરવી] હાં, જોયૂં. આ બધૂં જણાય છે તો તપોવન. કેમકે

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

સ્વચ્છંદે વનનાં હળેલ હરિણો નિર્ભ્રાંત[1] સૌ સંચરે.
રે'વા દીધ દયા લીંધે ફળ ફૂલો વૃક્ષે સમસ્તે સ્ફુરે[2].
ભોંયે છે અણખેડી. ધેનુ કપિલાકેરાં ધણો એ ફરે.
ધૂમે સિષ્ટ મચે. તપોવન જ છે. શંકા ન રંચે ઉરે. ૧૦

જાઊં આ આશ્રમમાં. [પ્રવેશ કરી] અરે ! અહીં તો આશ્રમવાસીથી અન્ય કોઈ છે ! [બીજી તરફ નજર ફેરવી] ચિંતા નહિ, તપસ્વી જન પણ છે. પણ રહો, સ્ત્રીઓ છે ને!

[કંચુકી] આવો, ભાઈ, સુખે આવો. આશ્રમનાં દ્વાર સર્વને માટે ખુલ્લાં છે.

[વાસ૦ ચમકી] હં. [નયન નીચાં ઢાળે છે.]

[પદ્મા૦ સ્વગત] અહો, પર પુરુષનૂં દર્શન ન થાય એટલા માટે આર્યાએ નયન નીચાં ઢાળ્યાં. સોંપરત સંભાળવી ભારે નહિ પડે.

[કંચુકી] ભાઈ ! અમારૂં આતિથ્ય સ્વીકારશો. અમે અહીં પહેલા આવ્યા છિયે, એટલે તમે અમારા અતિથિ છો. [અર્ઘ્ય પાદ્ય આદિથી સત્કાર કરે છે.]

[બ્રહ્મ૦ સ્વીકારી] બસ, બસ[3].

---

૧ બેધડક. ૨ ઝળકે છે. ૩ મૂળમાં અહીં વધારામાં निवृत्तपरिश्रमोऽस्मि । એવૂં વાક્ય છે. તે થાક ખાધા પહેલાં અસ્થાને છે. તેથી તે તજી દીધું છે. થાક ખાઈ બ્રહ્મચારી જવાની રજા માગે છે, ત્યાં એનૂં યોગ્ય સ્થાન છે.

[યૌગં૦] ભાઈ! તમે ક્યાંથી આવો છો[1] ?

[બ્રહ્મ૦] સાંભળો, આર્ય ! હૂં રાજગૃહનો વતની છૂં. અહીંથી હૂં વેદવિદ્યાની સમૃદ્ધિને અર્થે, વત્સ દેશમાં લાવાણક કરીને ગ્રામ છે, ત્યાં ગયો હતો.

[વાસ૦ સ્વગત] ઓ રે[2] ! લાવાણકનૂં નામ સાંભળીને ફરીને જાણે આગના ભડકા જોઉં છૂં.

[યૌગં૦] તમે ત્યારે વિદ્યા ભણી રહી આવતા હશો.

[બ્રહ્મ૦] ના, જી, વિદ્યા તો અધૂરી રહી ગઈ.

[યૌગં૦] કેમ વિદ્યા અધૂરી મૂકી આવવૂં પડ્યૂં ?

[બ્રહ્મ૦] ત્યાં અતિ દારુણ ઉત્પાત થયો તેથી.

[યૌગં૦] શો ઉત્પાત થયો ?

[બ્રહ્મ૦] ત્યાં મહારાજા ઉદયન આવીને રહ્યા હતા;

[યૌગં૦] હા, એમનૂં નામ સાંભળ્યૂં છે. તેમની શી હકીકત છે[3] ?

[બ્રહ્મ૦] અવંતિના રાજાનાં કુંવરી રાણી વાસવદત્તા તેમની સાથે હતાં. તે એમને પ્રાણ સમાન વ્હાલાં હતાં.

[યૌગં૦] ખરૂં. પછી ?

[બ્રહ્મ૦] તેઓ, રાજાજી શિકારે ગયા હતા તે દરમ્યાન ગામે લાહ્ય લાગી, તેમાં બળી ગયાં !

[વાસ૦ સ્વગત] ખોટૂં છે. આ રહી હૂં જીવતી.

[યૌગં૦] પછી શૂં થયૂં ?

---

૧ મૂળમાં અહીં क्व गन्तव्यम्। અને क्वाधिष्ठानमार्यस्य। એ બે વાક્ય વધારે છે. પરંતુ બ્રહ્મચારીની હકીકતમાં क्व गन्तव्यम्। પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી અને યૌગંધરાયણના कुत आगम्यते। એવા સામાન્ય પ્રશ્નમાં क्वाधिष्ठानमार्यस्य। એ પ્રશ્નનો સમાસ થાય છે. આથી એ બે વાક્યો તજી દીધાં છે.

૨ આ ઉદ્‌ગાર પછી મૂળમાં लावाणअं णामं। એટલૂં વધારે છે.

૩ મૂળમાં किं सः। પાઠ છે. તેને ઠેકાણે કલ્પિત किं तस्य। પાઠ લીધો છે.

[બ્રહ્મ૦] તેમની વાંસે યૌગંધરાયણ નામે અમાત્યે આગમાં ઝંપલાવ્યૂં.

[યૌગં૦] ખરે જ! આગમાં ઝંપલાવ્યૂં! પછી?

[બ્રહ્મ૦] પછી રાજાજી શિકાર કરી પાછા આવ્યા. તેવા જ તેમને રાણી અને અમાત્યના દારુણ સમાચારની ખબર થઈ. એમના વિયોગનૂં દુઃખ ન ખમી તેઓ પણ એ આગના ભડકામાં ઝંપલાવવા ગયા. તેમને મહા મહા પ્રયત્ને અમાત્યે વારી રાખ્યા[1].

[વાસ૦ સ્વગત] જાણૂં છૂં આર્યપુત્રની મારે માટે કેવી તીવ્ર લાગણી છે તે.

[યૌગં૦] પછી પછી?

[બ્રહ્મ૦] પછી રાણીજીના શરીરનાં આભૂષણ આગમાંથી મળી આવ્યાં, તે તેમણે લેઈ છાતી સરસાં ચાંપ્યાં. તેની જ સાથે તેઓ મૂર્છાગત થઈ ગયા ને ઢળી પડ્યા!

[સર્વે] હરિહરિ!

[વાસ૦ સ્વગત] આ લ્હાણ કાઢ્યૂં આર્ય યૌગંધરાયણે[2]!

[દાસી] બાસાહેબ! આ બહેનની આંખમાં, જુઓ, ઝળઝળિયાં આવે છે.

[પદ્મા૦] એમનૂં હઇયૂં બહુ કુમળૂં જણાય છે.

[યૌગં૦] એમ જ છે. મારાં બહેન બહુ કુમળા હઇયાનાં છે. [બ્રહ્મ૦ પ્રત્યે] વારૂ, પછી શૂં થયૂં?

[બ્રહ્મ૦] પછી કેટલીક વારે રાજાજી શુદ્ધિમાં આવ્યા.

[વાસ૦ સ્વગત] હાશ, ભલૂં થયૂં શુદ્ધિમાં આવ્યા તે. મૂર્છાગત થઈ ઢળી પડ્યા સાંભળી મારો તો જીવ ઊડી ગયો હતો.

[યૌગં૦] પછી શૂં, ભાઈ?

---

૧ મૂળમાં तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वियोग० છે, તેને ઠેકાણે तयोर्वृत्तान्तं श्रुत्वा तद्वियोग० પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં છેવટ હોદુ છે, તે શબ્દ અહીં તજી દીધો છે.

[બ્રહ્મ૦] પછી ભોંયમાં ઢળી પડ્યાથી ધૂળે ભરાયલા શરીરે એકદમ બેઠા થઈ 'ક્યાં ગઈ રે વ્હાલી વાસવદત્તા ? ક્યાં ગઈ અવંતિરાજકુમારી ? ક્યાં ગઈ મારી પ્રિય શિષ્યા ?' એમ કહી કહી બહુ બહુ વિલાપ કરવા લાગ્યા. વધારે શું કહું ?

[શાલિની.]

ના હો એવું, ખોઈ સ્ત્રીરત્ન[1], રોયા.
દુઃખી એવા ચક્રવાકે ન જોયા[2].
શોચે[3] સ્વામી જેહને, ધન્ય સોઈ !
વ્હાલાની એ વ્હાલી મુઈ ન મુઈ. ૧૦

[યૌગં૦] અરેરે ! કોઈ અમાત્ય ત્યારે રાજાજીની આસનાવાસના કરતો નથી ?

[બ્રહ્મ૦] નથી કેમ કરતો ? અમાત્ય રુમણ્વાન છે, તે રાજાજીને ઘડી એ વ્હીલા મેલતો નથી.

[શિખરિણી.]

ભૂલી ખાવું પીવું, સજળ નયને, ક્ષીણ વદને,
પડી ઊંડા સોસે, ઠઠવઠ તજી દુઃખિત તને,
અડ્યો આઠે જામે રહી જતન એ એમનું કરે;
નથી ને એ પામે મરણ, ન જ જીવે નૃપવરે[4]. ૧૨

[વાસ૦ સ્વગત] સારા ભાગ્યે આર્યપુત્ર માટેની ચિંતા ટળી. યોગ્ય પુરુષના જ હાથમાં છે એ.

---

૧ ઉત્તમ સ્ત્રી.

૨ મૂળમાં नैवेदार्नीं दुःखिताः અને नैवेदार्नीं तादृशाः પાઠો છે. તે ઉપરથી અહીં नैवेतादृग् दुःखिताः એવો કલ્પિત પાઠ ઉપજાવ્યો છે.

૩ સંભારીને રડે, શોક કરે.

૪ મૂળમાં नृपः प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरमः । એવું છેલ્લું ચરણ છે. તેને બદલે नृपः प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्यास्त्युपरमः । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે; અર્થાત્ अपिને બદલે अस्ति પદ મૂક્યું છે.

[યૌગં૦ સ્વગત] અહો, રુમણ્વાન શો જબ્બર ભાર[1] ઊઠાવી રહ્યો છે!

[અનુષ્ટુભ.]

વીસામૂં ભાર હું; એ તો સદા ભારે ભર્યો રહે.
રાજભાર શિરે હોઈ મોભો એ મોભીનો વહે! ૧૩

[પ્રગટ] તેથી હવે રાજાજીએ ધીરજ પકડી હશે, નહિ વારૂ?

[બ્રહ્મ૦] હાલ શી સ્થિતિ છે તે હૂં જાણુતો નથી. એઓ તે તે પરિચિત સ્થાન જોતા, અને "અહીં એ બેઠાં 'તાં, અહીં રીસાયાં 'તાં, અહીં હસ્યાં 'તાં, અહીં બોલ્યાં 'તાં"[2] એમ સંભારી સંભારી કલ્પાંત કરતા. તેથી અમાત્યો મહા પ્રયત્ને એમને બીજે લેઈ ગયા. રાજાજી સિધાવતાં કરી તે ગામ ચંદ્ર વિનાના[3] આકાશ જેવૂં શૂન્ય બની ગયૂં. તેથી હૂં ત્યાંથી નીકળી આવ્યો.

[તાપસી] પરાયા પણ[4] જેના ગુણ ગાય, તે તે રાજા ગુણવાન.

---

૧ મૂળમાં महद्भारं છે, તેને બદલે बृहद्भारं પાઠ લીધો છે, તાડપત્રમાં મૂળ बृ ખવાઇ જતાં કોઇએ વધારે પરિચિત महत्નો म મૂક્યો જણાય છે. કલ્પિત પાઠથી વ્યાકરણની મુશ્કેલી દૂર થાય છે.

૨ મૂળમાં इह तया सह हसितम्, इह तया सह कथितम्, इह तया सह पर्युषितम् इह तया सह कुपितम् એમ કઢંગો પાઠ છે. હસવૂં, બોલવૂં, બેસવૂં ઊઠવૂં ને રીસાવૂં જે રાજા સંભારે છે, તે વાસવદત્તાનાં સંભારનો હોવો જોઇયે. આ સમજથી ચારે सह અવ્યય તજી દીધા છે.

૩ મૂળમાં અહીં प्रोषितनक्षत्रचन्द्रम् પાઠ છે. પરંતુ પ્રધાન પાત્ર અર્થાત્ વત્સરાજ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ હોવાથી વધારે પડતો नक्षत्र બોલ ગાળી નાંખી प्रोषितचन्द्रम् એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે. આ સંબંધમાં नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः। એ રઘુકારની પંક્તિઓ વિચારવા વીનતી છે.

૪ મૂળમાં અહીં इमिणा एव्वं બોલ વધારે છે.

સાચું સ્વપ્ન.

[1] વિષ્કંભક ૧.

[દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] બ્હેન કુંજરિકા ! બાસાહેબ પદ્માવતી ક્યાં છે, ખબર છે? શું કહ્યું ?—'માધવીમંડપને પડખે દડે રમે છે.' ઠીક. હું જાઉં છું ત્યાં. એ આવજે, બ્હેન ! [કેટલાંક ડગલાં આગળ વધી નજર ફેરવતાં] અહો, પદ્મમુખાસાહેબ તો આ બિરાજે[2]. દડો રમતાં શી એમની મુખકળા શોભે છે ! કાને કર્ણફૂલ ઝોલા ખાઈ રણુઝણે છે; અને કપાળે ભમ્મરે ને ગાલે કસરત ર્‌હોચવાથી પરસેવાનાં મોતી બાઝયાં છે. એ થાકયાં જણાય છે. એમને મળું.

[જાય છે.]

---

૧ કેવળ પ્રાકૃતમાં હોવાથી આ અર્થોપક્ષેપકને મૂળમાં **प्रवेशक** સંજ્ઞા આપી છે. સંસ્કૃતપ્રાકૃત જેવો ભાષાભેદ ગૂજરાતીમાં ન હોવાથી અનુવાદમાં **प्रवेशक**ને વિષ્કંભક સંજ્ઞા આપવી પડી છે.

૨ મૂળમાં **कीळन्दी इदो एव्व आअच्छदि** । એમ પાઠ છે, તેને ઠેકાણે **कीलन्दी अच्छदि** [સં. क्रीडन्त्यास्ते] । એવો પાઠ કલ્પ્યો છે. સરખાવો **અમરુશતક**, શ્લોક ૫૧, **लिखन्नास्ते** ।

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૨.

[દડે રમતી પદ્માવતી, આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા અને દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[વાસ૦] પમ્મુબહેન, લેજો આ દડો.

[પદ્મા૦] બસ થયું, આર્યા, રહેવા દો હવે.

[વાસ૦] કેમ ના પાડો છો, બહેન? દડે આટલી વાર રમ્યાં, તેની ખુબી તો જુઓ. તમારી હાથેળીઓ કંકુએ પીળી હોય એવી લાલચોળ[1] બની છે! જાણે એ હાથેળીઓ જ ન હોય!

[દાસી] ખેલો, ખેલો, બાસાહેબ. રૂડો કન્યાકાળ છે, તે ખેલમાં ગાળવાનો છે.

[પદ્મા૦] આર્યા, શું જોયા કરો છો[2]?

[વાસ૦] કંઈ નહિ બહેન, તમારૂં મનોહર મુખડું ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું છે, તે હું જોઉં છું[3].

---

૧ મૂળમાં બહુ લાલ એવા અર્થનું अहिअसंजादराआ પદ છે. 'કંકુએ પીળી હોય એવી' એ બોલ તો આગામી વિવાહનો ધ્વનિ ઉપજાવવાના લોભે વધારાના ઉમેર્યા છે.

૨ મૂળમાં किं दाणिं मं ओहसिदुं विअ णिज्झाअसि । એવો પાઠ છે. એમાંનો ओहसिदुं विअ અંશ પદ્માવતીની હવે પછીની ઉક્તિએ નકામો બને છે. તેથી તે તજી દીધો છે.

૩ મૂળમાં અહીં णाहि णाहि, हला, अधिअं अज्ज सोहसि (પાઠાંતર सोहदि) । अभिद्दो विअ दे, अज्ज वरमुहं पेक्खामि । એવી ઉક્તિ છે. એ પદ્માવતી જે પૂછે છે તેનો પાંશરો જવાબ નથી. પૂર્વની ઉક્તિ સાથે એને પરાણે ઘટાવી શકાય છે; અને એ રીતે ઘટાવેલો અર્થ પાછો જોઇયે તેવો રુચિકર નથી. णाहि णाहि કહી પોતે ઉપહાસ કરવા માગતી નથી એમ જણાવી મશ્કરી કરવાની હોય નહિ. વળી वरमुहंનો ગણપતિ શાસ્ત્રી જે અર્થ કરે છે, તે બહુ ક્લિષ્ટ છે. अज्ज પદ ખાલી બેવડાવ્યું છે. આથી ક્ષેપક લાગતા શબ્દો ગાળી નાંખી ભ્રષ્ટ ભાગ સુધારી લેઈ हला अधिअं अभिद्दीविअं दे वरं मुहं पेक्खामि [સં. सखि अधिकमभिद्दीपितं ते वरं मुखं प्रेक्षे] એવો પાઠ કલ્પ્યો છે.

[પદ્મા૦] જાઓ. જાઓ, આર્યા, મને હસો નહિ.

[વાસ૦] લો, નહિ બોલું, મહાસેનના માગાવાળાં મોઘાં બહેન[1], નહિ બોલું.

[દાસી] એ મહાસેન વળી કોણ[2]?

[વાસ૦] ઉજ્જયિનીના[3] રાજા જે પ્રદ્યોત, તેમનું બીજું નામ મહાસેન છે. તેમની મહાન સેનાને લીધે તેમને એ ઉપનામ મળ્યું છે.

[દાસી] બાસાહેબ એમની સાથે સંબંધ નથી ઇચ્છતાં.

[વાસ૦] કોની સાથે ત્યારે ઇચ્છે છે[4]?

[દાસી] વત્સ દેશના રાજા ઉદયન છે, તેમની સાથે[5].

[વાસ૦ સ્વગત] હાં, આર્યપુત્રમાં એમનું મન વસ્યું છે. [પ્રગટ] કેમ વારું?

---

૧ મૂળના **भविस्समहासेणवहू** પદનો ભાવાર્થ લેઈ 'મહાસેનના માગાવાળાં મોઘાં બહેન' એ સંબોધન યોજ્યું છે. પ્રા. **वहू** શબ્દ સં. **स्नुषा**ના અર્થમાં છે. મહાસેન ઉદયનને પુત્રવત લેખવતો હતો, તે બાબત જુઓ અંક ૧ ની ટિપ્પણી ૧૨.

૨ આ ઉક્તિ મૂળમાં પદ્માવતીનાં મુખમાં મૂકી છે. પરંતુ એને મુખે એ પ્રશ્ન પૂછાવવો એ ભાસની મર્યાદા વિરુદ્ધ છે; અને ઉચિત પણ નથી. આથી કરીને તે દાસીના મુખમાં મૂકી છે. દાસીને પ્રદ્યોત નામ જ પરિચિત છે. જુઓ અંક ૧ ની ટિપ્પણી ૧૨ વાળી ઉક્તિ. મહાસેન ઉપનામ એને અજાણ્યું હોવાથી એ પ્રશ્ન કરે છે.

૩ મૂળમાં **उज्जइणीओ** પાઠ છે, તે બદલી **उज्जइणीअं** [સં. **उज्जयिन्याम्**] પાઠ રાખ્યો છે.

૪ મૂળમાં **अह केण खु दाणिं अभिलसादि ।** એમ છે. પૂર્વ ઉક્તિની રચનાને અનુગુણ ઉત્તર ઉક્તિની રચના હોવી જોઇયે, એવી સમજથી એમાંના **खु दाणिं अभिलसादि** બોલ વધારે પડતા તજી દીધા છે.

૫ સંબદ્ધ ઉક્તિઓની સમાનતા જાળવવા **अत्थि वच्छराओ उदअणो णाम । तेण ।** એવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે; અને **तस्स गुणाणि भट्टिदारिआ अभिलसदि ।** એ વાક્ય પૂર્વ ઉક્તિના **खु दाणिं अभिलसादि** અંશની પેઠે તજી દીધું છે.

[દાસી] એ બહુ વ્હાલસોયા છે તેથી.

[વાસ૦ સ્વગત] જાણું છું. આવી જ લ્હે લગાડી એ સોજથી મને પણ આર્યપુત્રે ગાંડી બનાવી હતી.

[દાસી] [1]પણ તે કદાચ કદ્રૂપા હશે તો ?

[વાસ૦] ના રે ના. રૂપ રૂપના ભંડાર છે.

[પદ્મા૦] તે તમે કેમ જાણ્યું, આર્યા ?

[વાસ૦ સ્વગત] આર્યપુત્ર પ્રત્યેના પક્ષપાતને લીધે વધારે પડતું બોલાઈ ગયું ! હવે શું કરવું ? હાં, આમ કહું. [પ્રગટ] ઉજ્જયિનીમાં બે પગે હીંડે છે, તે સૌ એમ કહે છે.

[પદ્મા૦] બરાબર, એ ઉજ્જયિનીમાં હતા, ત્યારે લોકે જોયેલા ખરા. અદ્ભુત રૂપ જોવાને સૌએ આકર્ષાય.

[એવે પદ્માવતીની ધાવમા પ્રવેશ કરે છે.]

[ધાવ] ઘણી ખમ્મા મારાં પમ્મુબાને. તમારો વિવાહ મળ્યો.

[વાસ૦] ધાવમા, કોની સાથે ?

[ધાવ] વચ્છ દેશના રાજા ઉદયન સાથે.

[વાસ૦] એમની પ્રકૃતિ ઠીક છે હવે ?

[ધાવ] 'ઠીક છે' પૂછો છો ? અરે એઓ અહીં આવ્યા છે; અને પમ્મુબાના પાણિગ્રહણ માટે થોભ્યા છે.

[વાસ૦] અહો, ન–બનવાનું બન્યું !

[ધાવ] 'ન–બનવાનું બન્યું' કેમ ?

[વાસ૦) એક વાર એ ઝુરી મરતા હતા, અને અત્યારે નથી લેવા કે દેવા ! એ જ, બીજું કંઈ નહિ.

[ધાવ] આર્યા ! મહાપુરુષની વાત ન્યારી છે. એમનાં હૃદય શોકથી શૂન્ય બની જાય છે ખરાં; પણ તે શાસ્ત્રનાં જાણ હોય છે, તેથી આપોઆપ પાછાં સ્વસ્થ થાય છે.

---

૧ અહીં મૂળમાં भद्दिदारिए બોલ વધારે છે. તેથી કરીને એ ઉક્તિ પદ્માવતી પ્રત્યેની બને છે. પરંતુ વાતચીત પદ્માવતી ને વાસવદત્તા વચ્ચે નહિ, પણ દાસી ને વાસવદત્તા વચ્ચે ચાલે છે. પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વાસવદત્તાને પૂછવો વધારે ઉચિત છે. આથી भद्दिदारिए શબ્દ તજી દીધો છે.

[વાસ૦] ધાવમા, ત્યારે એમણે પોતે પદ્મબહેનનું માગું કર્યું ?

[ધાવ] ના, એમ નથી, કંઈક બીજા કામે એઓ અહીં આવ્યા હતા. એમનું ખીલતું યૌવન, અલૌકિક રૂપ અને અદ્ભુત કળાકૌશલ્ય જોઈ એમના ઉજ્જ્વળ કુળથી પ્રસન્ન થઈ મહારાજાસાહેબે જ પદ્મબહેન એમને દીધાં.

[વાસ૦ સ્વગત] એમ છે, ત્યારે તો આર્યપુત્રનો દોષ નહિ.

[એવામાં [1]બીજી દાસી એકાએક પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] ચાલો ચાલો, બાસાહેબ ! ‘ આજે જ વિવાહના મંગળ શણગારનો આચાર કરવાનો છે. નક્ષત્ર ઉત્તમ છે. ’ એમ રાણીસાહેબ કહે છે[2].

[વાસ૦ સ્વગત] આમ ઊતાવળ થાય છે, ને આમ મારા હૃદયમાં અંધકાર છવાય છે !

[દાસી] પધારિયે ભીંતર, બાસાહેબ ! ઘણી ખમ્મા !

[સઉ જાય છે.]

---

૧ વિષ્કંભક ૧ માં પદ્માવતીને શોધતી જે દાસી આવે છે, તે જ આ દાસી છે; અને પ્રયોજન પણ આ જ વિવાહના મંગળ શણગારનું છે.

૨ મૂળમાં अज्ज एव्व પુનરુક્ત છે અને सोभणं णक्खत्तं તથા कोदुअमङ्गलं कादव्वं એ બેની વચ્ચે સંયોજક નથી. આ ખામીઓ દૂર કરવા अज्ज एव्व कोदुअमङ्गलं कादव्वं । सोभणं किल णक्खत्तं त्ति अम्हाणं भट्टिणी भणादि । એવો પાઠ લીધો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૩.

[ચિંતામાં બૂડી ગયેલી વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.]

[**વાસ૦**] રણુવાસના ચોકમાં પદ્માવતીને મ્હોચાડી, હું 'પ્રમદવનમાં છું' કહી ઠીક ચાલી આવી. ત્યાં વિવાહનો આનંદોત્સવ મચી રહ્યો છે, તે દરમ્યાન અહીં હું મારૂં દુઃખ હળવું કરીશ, સ્વપ્નમાં એ ન હતું કે આવો વસમો સમય મારે આવશે. એ ભાગ્યમાં લખેલો, બીજું શું? [આમતેમ ફરતી] અહો, ન–બનવાનું બન્યૂં! આર્યપુત્ર બદલાઈ ગયા! શૂં કહૂં? એ મારા આર્યપુત્ર જ ન હોય! અરે રામ! એક ઠેકાણે બેસૂં. [બેસીને] ધન્ય છે ચકવીને! તે પતિના વિજોગે જીવ કાઢે છે. અને હૂં, પ્રાણ ભાગવાનૂં કરે છે તેને તજતી નથી! ઓછા ભાગ્યની હૂં આર્યપુત્રના દર્શનના લોભે જીવૂં છૂં.

[એવે ફૂલ પત્રની છાબ લઈ એક દાસી આવે છે.]

[**દાસી**] કયાં હશે આર્યા આવંતિકા? [આમતેમ જોઈ વળી] જડયાં, જડયાં, આ બેઠાં એ પ્રિયંગુ વેલના કોટમાં[1]. વગર

---

૧ મૂળમાં અહીં **सिलावट्टअ** બોલ છે. ચોથા અંકમાં પાછો એ બોલ **सिलापट्टअ** રૂપે મળી આવે છે. આ રૂપમાં **मालविकाग्निमित्र**ના ત્રીજા અંકની ઉક્તિ ૭૯ માં એ વાપરેલો છે. એ ઉક્તિ ઉપરથી એનો અર્થ વિચારવો રહેલો હોવાથી તે અહીં આપૂં છૂં. **निपु० । भट्टिणी ओलोएदु । परिहासणिमित्तं कहिंवि गूढेण भट्टिणा होदव्वं । इमं पिअङ्गुलदापरिक्खित्तं असोअसिलापट्टअं पविसम्ह ।**. અહીં જોકે પાઠમાં **शिलापट्टक** બોલ જોવામાં આવે છે, તથાપિ કવિને 'પથરાની છાટ [a stone-slab]' ઇષ્ટ હોય એમ જણાતૂં નથી. કેમકે **कटीकरट** ન્યાયે પત્થરની છાટમાં પ્રવેશ કરી શકાય નહિ, તેમ જ સંતાઈ પણ રહેવાય નહિ. આથી કાલિદાસ અને ભાસ ઉભયને સંસ્કૃત '**शिलाटक** પુ. વાડો, વાડોલિયૂં, કોટ [a fence, an enclosure]' શબ્દ પ્રયોજ્ય હોય એમ લાગે છે. આ કારણથી **पिअङ्गुसिलाडप** એવો પાઠ કલ્પી અનુવાદ કર્યો છે.

શણગારે પણ એ કેવાં દીપે છે? પડવેની ચંદ્રલેખા ધુમ્મસે છવાય, તેમ એઓ ચિંતાએ ઘેરાઈ શૂન્ય બન્યાં છે. થાઉં ભેટાભેટ. [પાસે જઈ] આર્યા! તમે કયાં ભરાઈ બેઠાં છો? તમને ક્યારની એ હૂં ખોળૂં છૂં. આખૂં પ્રમદવન માથે કરી વળી.

[વાસ૦] કેમ વારૂ? શૂં કામ છે?

[દાસી] રાણીસાહેબ કહે છે કે આવંતિકા સારા કુળનાં છે, વ્હાલસોયાં છે અને કળાકુશળ છે; માટે એમને હાથે કૌતુક માળા ગૂંથાવી જોઇયે[1].

[વાસ૦] કોને માટે ગૂંથવાની છે?

[દાસી] એમ કેમ પૂછો છો? કોને માટે તે આપણાં પમ્મુબાસાહેબ માટે.

[વાસ૦ સ્વગત] અહા, આ પણ મારે કરવા વારો આવ્યો! દેવોને દયા નથી.

[દાસી] લો, વિચાર કરવા ન રહો[2], આર્યા, વરરાજા મણિમંદિરમાં ન્હાવા બેઠા છે, જલદી ગૂંથો.

[વાસ૦ સ્વગત] [3]અફસોસ, મન બીજામાં વળતૂં જ નથી. કરવૂં શૂં? [પ્રગટ] ત્યારે વારૂ જોયા કે વરરાજાને?

[દાસી] હા, જોયા, નેત્ર ભરીને નિરખ્યા. અમારૂં હેતાળ ને કૌતુકી હઇયૂં જંપે કે[4]?

---

૧ મૂળમાં महाकुलप्पसूदा सिणिद्धा णिउणा आवन्तिआ त्ति। इमं दाव कोदुअमालिअं गुह्मदु किल अय्या। એમ છે. તે બદલ कुलप्पसूदा सिणिद्धा णिउणात्ति अय्या आवन्तिआ कोदुअमालिअं गुह्मदु। એવો પાઠ લીધો છે. એથી રચના સુશ્લિષ્ટ થાય છે.

૨ અહીં अलं दाणिं अण्णं चिन्तिअ। પાઠ લેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં અહીં कहं છે, તે બદલ કલ્પિત પાઠ कट्ठं લીધો છે.

૪ મૂળમાં 'પમ્મુબાસાહેબ પ્રત્યેના હેતથી અને અમારા કૌતુકી સ્વભાવથી પ્રેરાઈ અમે જોયા' એવા અર્થના શબ્દો છે. તેનો ભાવાર્થ લેઈ ઉપર અનુવાદ આપ્યો છે.

[વાસ૦] કેવા છે એ ?

[દાસી] આર્યા ! [1]કહું છું, તમે માળા ગૂંથવા માંડો પછી.

[વાસ૦] અલી, કહે ને, કહે ને, જોઇને રીઝિયે એવા છે[2] ?

[દાસી] રીઝિયે ? સાક્ષાત કામદેવ છે એમ કહિયે, તો ચાલે. માત્ર એમણે ફૂલનાં ધનુષ ને બાણ સજ્યાં નથી.

[વાસ૦] થયું, રહેવા દે હવે[3].

[દાસી] કેમ રહેવા દેવાનું કહો છો ?

[વાસ૦] પરપુરુષની કથા કાને ઓછી સંભળાય, તેટલી ઠીક.

[દાસી] હવે ત્યારે આર્યા માળા ગૂંથી આપો ને. ઝટ કરો.

[વાસ૦] લાવ છાબ. આ માળા ગૂંથી જાણુ[4]. [ધારીને

---

૧ સમાચાર કહેવાના પછી રાખી દાસી કૌતુકમાળાની ઉતાવળ કરે છે, આથી જ 'અલી, કહે ને, કહે ને' ઇત્યાદિ શબ્દમાં વાસવદત્તાને ફરી પ્રશ્ન કરવો પડે છે. મૂળમાં અહીં **अय्ये भणामि दाव । ण ईदिसो** [પાઠાંતર **तादिसो**] **दिट्ठपुव्वो ।** એવો પાઠ છે. આમાંનો **ण ईदिसो** [પાઠાંતર **तादिसो**] **दिट्ठपुव्वो ।** એટલો અંશ પ્રકરણ વિચારતાં ક્ષેપક લાગે છે. વાસવદત્તાએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે જો એ અંશ કવિને ઇષ્ટ હોત, તો છેડે **त्ति** અવ્યય મૂક્યો હોત; જુઓ દાસીની હવે પછીની ઉક્તિ **सक्कं भणिदुं स सरचावहीणो कामदेवो त्ति ।**. આ અને બીજા કારણને લીધે એ વધારાનો અંશ તજી દીધો છે.

૨ 'એના મ્હો સામું જોવાય એવું નથી' એમ કહેવામાં તબિયત છેક લથડી ગયાનો ભાવ છે. એથી ઉલટું 'જોઇને રીઝિયે' કહેવામાં પ્રકૃતિ કંઇક ઠેકાણે આવ્યાનો અર્થ સમાયો છે. દાસી એમ સમજે છે, કે વત્સરાજ કેવા રૂપાળા છે તે આ મને પૂછે છે.

૩ પોતે જાણવા ઇચ્છેલા વત્સરાજના કુશળસમાચાર ન મળવાથી વાસવદત્તા વાત ટૂંકાવે છે.

૪ મૂળમાં અહીં **आणेहि । [आत्मगतम्] इअं गुह्णामि मन्दभाआ ।** એવો અને **इअं गुह्णामि । आणेहि दाव ।** એવો, એ રીતે બે પાઠ છે.

જોતી][1] આ [2]ઓષધિનું નામ શું ?

[**દાસી**] સૌભાગ્યવર્ધની.

[**વાસ૦**] એ ઝાઝી ગૂંથીશું [સ્વગત]–મારે એ ઠીક ને પદ્માવતીને એ ઠીક[3]. [થોડીક વાર પછી પ્રગટ] વારૂ, આ ઓષધિ કઈ ત ?

[**દાસી**] શોકયમર્દની.

[**વાસ૦** [4]તજી દેઈ] એ નહિ ગૂંથિયે.

પહેલા પાઠમાં કોઇએ વગર સમજ્યે કાર્પણ્યનો **मन्दभाआ** બોલ ઉમેર્યો છે, તે ઉદાર ભાવવાળી વાસવદત્તાના મુખમાં શોભતો નથી; જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦ ની ટિપ્પણી ૧. બીજા પાઠમાં વાક્યો ઉલટપાલટ થયાં છે. આને લીધે વચ્ચે **चेटी–गह्णदु अय्या ।** એવી કલ્પિત ઉક્તિ ઉમેરી ગણપતિ શાસ્ત્રીને મૂળની એક ઉક્તિની ત્રણ ઉક્તિ કરવી પડી છે. એ ક્ષેપક ઉક્તિ કાઢી નાંખી મેં **आणेहि दाव । इअं गुम्हामि ।** એવો અસલ પાઠ યોજ્યો છે.

૧ મૂળમાં અહીં **वर्जयित्वा** અને **आवर्जयित्वा** એમ બે પાઠ વધારામાં છે. તે પૈકી પરિત્યાગના અર્થનો **वर्जयित्वा** પાઠ અહીં અગ્રાહ્ય છે; શાથી કે વાસવદત્તા દાસીને પૂછ્યા વગર એકે પત્ર કે પુષ્પ તજી દેતી નથી. બીજો પાઠ વ્યાકરણની કસોટીમાં ભૂલ ભરેલો માલૂમ પડે છે. એ બંને નકામા ગણી તજી દીધા છે.

૨ મૂળમાં અહીં અને આગળ **ओसहं** છે. પરંતુ ચમત્કારી ગુણને માટે **विशल्या, संजीवनी, अपराजिता** આદિ **ओषधि** પ્રસિદ્ધ છે. તેથી અનુવાદમાં નપુંસકને બદલે સ્ત્રીલિંગનો પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે.

૩ મૂળમાં **इदं वहुसो गुह्मिदव्वं मम अ पदुमावदीए अ ।** એવું સળંગ વાક્ય છે; ને તે એક હાથપ્રતમાં સ્વગત અને બીજીમાં પ્રકાશ ગણેલું છે. વાસ્તવિક રીતે એ વાક્યના બે ભાગ પડી જાય છે. **इदं वहुसो गुह्मिदव्वं** એટલો પ્રકાશ ભાગ છે; અને **मम अ पदुमावदीए अ** એટલો સ્વગત ભાગ છે. આ અંશ ધીરે બોલવાનો હોવાથી કવિએ વાક્યના ઉત્તર ભાગમાં મૂક્યો છે; સરખાવો મહાભારતનો સુપ્રસિદ્ધ **अश्वत्थामा हतो गजः ।** એ પ્રસંગ. આ કારણથી **इदं वहुसो गुम्हिदव्वं [स्वगतम्] मम अ पदुमावदीए अ ।** એવો કલ્પિત પાઠ લેઇ અનુવાદ કર્યો છે.

૪ ટિપ્પણી ૧ નો તજી દીધેલો નાટ્યસૂચિરૂપ પાઠ **वर्जयित्वा** અહીં જરૂરનો હોઈ દાખલ કર્યા છે.

[દાસી] કેમ વારૂ ?

[વાસ૦] શોક્ય તો, કહે છે, મરી ગયાં છે, એટલે એનૂં કામ નથી.

[એવે બીજી દાસી શ્વાસભરી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી બીજી] આર્યા ! ઝટ કરો, ઝટ કરો. વરરાજા સુવાસણના સાથમાં રણવાસના ચોકમાં પધારે છે.

[વાસ૦] આ ઝટ. [માળા પૂરી કરી બીજી દાસીને] લે, બાઈ, આ કૌતુકમાળા.

[કૌતુકમાળા લેઈ બીજી દાસી ચાલતી થાય છે[૧].]

[દાસી પહેલી] આર્યા ! હૂં પણ જઈશ. મારે વરરાજાને માટે [૨]વસ્ત્રજોડી લેઈ જવાની છે.

[પહેલી દાસી જાય છે.]

[વાસ૦] ગઇઓ બંને[૩]. હવે હૂં મારૂં દુઃખ હળવૂં કરૂં. સ્વપ્નમાં એ ન હતૂં કે આવો વસમો સમય મારે આવશે. એ ભાગ્યમાં લખેલો, બીજૂં શૂં ? અહો, ન–બનવાનૂં બન્યૂં ! આર્યપુત્ર બદલાઇ ગયા ! શૂં કહૂં ? એ મારા આર્યપુત્ર જ ન હોય ! પડૂં જઈ પથારીમાં. આંખ મીંચાવા પામે, તો દુઃખ હળવૂં થાય.

[જાય છે.]

---

૧ મૂળની ઉભે निष्क्रान्ते । એ નાટ્યસૂચિના મેં પ્રકરણને અનુસરી અનુવાદમાં બે નોખા ભાગ પાડી દીધા છે.

૨ વરરાજા લગનના દિવસથી માંડીને દસ દિવસ સાસરે રહે, ત્યાં સુધી કન્યાની માએ પરણેલા જોડાને પહેરવાને બે બે રાતાં વસ્ત્ર રોજ મોકલવાનો રિવાજ હતો; જુઓ नागा. । ४ । विष्कम्भक ।. એ રિવાજનો અહીં નિર્દેશ છે. મૂળમાં वासो ओणअव्वे એમ છે. તે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે. આથી वासोजुअं ओणेदव्वं [સં. वासोयुगमुपनेतव्यम्] એવો અસલ પાઠ કલ્પ્યો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી પહેલા સંસ્કરણનૂં वासो ओणअव्वे । બદલી બીજા સંસ્કરણમાં सोहणं । अय्ये એવો કલ્પિત પાઠ ઓઢવે છે.

૩ મૂળમાં गदा एसा । એવો એક વચનવાળો પાઠ છે. પરંતુ જનારી દાસી બે છે, તેથી गदा एदा [સં. गते एते] । એવો પાઠ કલ્પ્યો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૨.

[વિદૂષક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂ૦] ધન્ય ભાગ્ય કે વત્સરાજના વિવાહના આ માંગલિક અને રળિયામણા દિવસો દીઠા! હાથેવાળો પણ, વાહ, જેની સાથે મળવો ઇચ્છતા હતા તેની જ સાથે મળ્યો! કોના ખ્યાલમાં પણ આવે કે એવા ભારે દુઃખના વમળમાં સપડાઈ જઈ તેમાંથી નીકળવા પામીશૂં અને આવા સુખી થઈશૂં? આજકાલ હૂં મ્હેલોમાં મ્હાલૂં છૂં, રણવાસની વાવોમાં ઝીલૂં છૂં અને મ્હોમાં મૂકવાની સાથે મોરમોર થઈ જાય ને [1]ગળે ટાઢો શેરડો પડે એવાં મિષ્ઠાન્ન ઊડાવૂં છૂં; એટલે કે અપ્સરાના વળગાડ વિના ઉત્તર કુરુના ભોગ ભોગવૂં છૂં. એક જ મોટો દોષ છે; ખાઊં છૂં તે બરાબર પચતૂં નથી[2]. પેટમાં ઊંડાળાંગૂડાળાં[3] વળે

---

૧ મૂળમાં અહીં मउर છે, તેને બદલે महुर પાઠ લીધો છે. मउर પાઠ લેખકદોષથી માથે ભાગ્યો છે.

૨ મૂળમાં सुपच्छदणाए सय्याए णिद्दं ण लभामि, जह वादसोणिदं अभिदो विअ वत्तदित्ति पेक्खामि। भो सुहं णामयपरिभूदं अकलुवत्तं च। એવો પાઠ છે. તેને ઠેકાણે वादसोणिदं अभिदो वत्तदित्ति सुपच्छदाए सय्याए वि णिद्दं ण लभामि। पेक्खामि भो सुहं णामयपरिभूदं अकलुवत्तं अ। એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે. ચાદરના અર્થમાં प्रच्छदना નહિ, પણ प्रच्छद બોલ છે; જુઓ અંક ૫, શ્લોક ૪, शय्या......न व्याकुलप्रच्छदा. વળી जहा બોલ त्ति અવ્યયે પુનરુક્ત બને છે. ગૌણ ને મુખ્ય વાક્ય ઊલટપાલટ થયાથી वि બોલ પણ સ્થાનભ્રષ્ટ અને રૂપભ્રષ્ટ થયો છે.

૩ મૂળમાં અહીં वादसोणिदं [सं. वातशोणितम्] છે. અજીર્ણને લીધે જે વાયુની અને લોહીની વિક્રિયા, તેને માટે એ હોય એમ લાગે છે. પેટમાં ગૂડાળાં વળે વગેરે વાયુની વિક્રિયા. શરીરે ઢીમણાં થઇ ચૂંટ આવે વગેરે લોહીની વિક્રિયા. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ शब्दकल्पद्रुम.

છે, તેથી હાથ મૂકિયે ને સરી જાય એવાં બિછાનાં છે છતાં પણ અણમીંચી આંખે જ વ્હાણું વાય છે. [1]અફસોસ, રોગના ઝડાકા અને અન્નના કડાકા એ વેઠવા, એ તો ભૂંડું !

[એવે પદ્માવતીની દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] આર્ય વસંતક ક્યાં ? એમનો કેમ કંઈ પત્તો નથી લાગતો ? [આમતેમ ખોળતી] અહો, આ રહ્યા. [પાંસે જઈ] આર્ય ! ક્યારની એ હું તમને ખોળું છું.

[વિદૂ૦] કેમ, બાઇ, મને શા માટે ખોળો છો ?

[દાસી] તમે ન્હાયા ? પમ્મુબાસાહેબે પૂછાવ્યું છે[2].

---

૧ મૂળમાં અહીં भो [સં. ભોઃ] બોલ છે; તે વિષાદવાચક છે; જુઓ मेदिनी । भोस्तु संबोधनविषादयोः ।

૨ મૂળમાં अह्माणं भट्टिणी भणादि । अवि हूणादो जामादुओ त्ति । એવી ઉક્તિ છે. અહીં પીરસેલો થાળ આણવા બાબત પ્રશ્ન છે. એ થાળ કોણ મોકલે છે ને કોના માટે ? રાણી પૂછાવે છે તેથી રાણી મોકલનાર છે, અને પૂછપાછ જમાઇ ન્હાયા કે નહિ તેની છે તેથી થાળ જમાઇને માટે છે, એમ ઉક્તિ ઉપરથી સમજાય છે. જમાઇ તે અલબત્ત વત્સરાજ; અને રાણી તે મહારાજ દર્શકનાં પત્ની હોવાં જોઇયે. આ રીતે જો જમાઇ માટે પ્રશ્ન હોય, તો सव्वं आणेदु भोदी वज्जिअ भोअणं એમ વિદૂષકે બાધેભારે ભોજનનો નિષેધ કરવો વાજબી નથી. ‘ભલે, વત્સરાજ માટે આણો, મારે માટે ન આણશો’ એમ કહ્યું હોત, તો હરકત ન હતી. ખરૂં જોતાં વિદૂષક સંબંધમાં જ ન્હાયા ને—ન્હાયાનો પ્રશ્ન છે, અને ભોજન આણવાનું છે તે પણ તેના જ માટે. જો વત્સરાજ માટે અથવા વત્સરાજ અને વિદૂષક બેને માટે તે આણવાનું હોત, તો ‘કેમ તમે જમાઇ માટે ભોજન આણવાની ના પાડો છો ?’ એવો દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો હોત. ભોજન મોકલનાર દર્શકની રાણી નથી, પણ પદ્માવતી છે. આગળ ચોથા અંકમાં अअं अ महन्तो गुणो, कहिं णु खु गदो अय्यवसन्तओ त्ति सिणिद्धेण भोअणेण मं पच्चुग्गच्छादि । એમ જે પદ્માવતીના વખાણમાં વિદૂષક કહે છે, તેના પૂર્વસૂચન માટે કવિએ મૂળમાં प्रवेशक મૂક્યો છે. પ્રેક્ષક જનની ગમ્મત માટે પદ્માવતીએ મોકલેલી મીઠાઇ ખાઈ ખાઈ વિદૂષકને અજીર્ણવિકાર થયેલો વર્ણવ્યો છે. એ વિક્રિયાને લીધે વિદૂષક લાચારીએ

સાચું સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૨.

[વિદૂષક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂ૦] ધન્ય ભાગ્ય કે વત્સરાજના વિવાહના આ માંગલિક અને રળિયામણા દિવસો દીઠા ! હાથેવાળો પણ, વાહ, જેની સાથે મળવો ઇચ્છતા હતા તેની જ સાથે મળ્યો ! કોના ખ્યાલમાં પણ આવે કે એવા ભારે દુઃખના વમળમાં સપડાઈ જઈ તેમાંથી નીકળવા પામીશૂં અને આવા સુખી થઈશૂં ? આજકાલ હૂં મ્હેલોમાં મ્હાલૂં છૂં, રણવાસની વાવોમાં ઝીલૂં છૂં અને મ્હોમાં મૂકવાની સાથે મોરમોર થઈ જાય ને [1]ગળે ટાઢો શેરડો પડે એવાં મિષ્ઠાન્ન ઊડાવૂં છૂં; એટલે કે અપ્સરાના વળગાડ વિના ઉત્તર કુરુના ભોગ ભોગવૂં છૂં. એક જ મોટો દોષ છે; ખાઊં છૂં તે બરાબર પચતૂં નથી[2]. પેટમાં ઊંડાળાંગૂંડાળાં[3] વળે

---

૧ મૂળમાં અહીં **मउर** છે, તેને બદલે **महुर** પાઠ લીધો છે. **मउर** પાઠ લેખકદોષથી માથે ભાગ્યો છે.

૨ મૂળમાં **सुपच्छदणाए सय्याए णिद्दं ण लभामि, जह वादसोणिदं अभिदो विअ वत्तदि त्ति पेक्खामि । भो सुहं णामयपरिभूदं अकल्लवत्तं च ।** એવો પાઠ છે. તેને ઠેકાણે **वादसोणिदं अभिदो वत्तदि त्ति सुपच्छदाए सय्याए वि णिद्दं ण लभामि । पेक्खामि भो सुहं णामयपरिभूदं अकल्लवत्तं अ ।** એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે. ચાદરના અર્થમાં **प्रच्छदना** નહિ, પણ **प्रच्छद** બોલ છે; જુઓ અંક ૫, શ્લોક ૪, **शय्या......न व्याकुलप्रच्छदा.** વળી **जहा** બોલ **त्ति** અવ્યયે પુનરુક્ત બને છે. ગૌણ ને મુખ્ય વાક્ય ઊલટપાલટ થયાથી **वि** બોલ પણ સ્થાનભ્રષ્ટ અને રૂપભ્રષ્ટ થયો છે.

૩ મૂળમાં અહીં **वादसोणिदं** [**सं. वातशोणितम्**] છે. અજીર્ણને લીધે જે વાયુની અને લોહીની વિક્રિયા, તેને માટે એ હોય એમ લાગે છે. પેટમાં ગૂંડાળાં વળે વગેરે વાયુની વિક્રિયા. શરીરે ઢીમણાં થઇ ચૂંટ આવે વગેરે લોહીની વિક્રિયા. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ **शब्दकल्पद्रुम.**

છે, તેથી હાથ મૂકિયે ને સરી જાય એવાં બિછાનાં છે છતાં પણ અણમીંચી આંખે જ વ્હાણું વાય છે. [૧]અફસોસ, રોગના ઝડાકા અને અન્નના કડાકા એ વેઠવા, એ તો ભૂંડું!

[એવે પદ્માવતીની દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] આર્ય વસંતક, ક્યાં? એમનો કેમ કંઈ પત્તો નથી લાગતો? [આમતેમ ખોળતી] અહો, આ રહ્યા. [પાસે જઈ] આર્ય! ક્યારની એ હું તમને ખોળું છું.

[વિદૂ૦] કેમ, બાઇ, મને શા માટે ખોળો છો?

[દાસી] તમે ન્હાયા? પરમુબાસાહેબે પૂછાવ્યું છે[૨].

---

૧ મૂળમાં અહીં भो [સં. भोः] બોલ છે; તે વિષાદવાચક છે; જુઓ मेदिनी। भोस्तु संबोधनविषादयोः।

૨ મૂળમાં अह्माणं भट्टिणी भणादि। अवि ह्णादो जामादुओ त्ति। એવી ઉક્તિ છે. અહીં પીરસેલો થાળ આણવા બાબત પ્રશ્ન છે. એ થાળ કોણ મોકલે છે ને કોના માટે? રાણી પૂછાવે છે તેથી રાણી મોકલનાર છે, અને પૂછપાછ જમાઇ ન્હાયા કે નહિ તેની છે તેથી થાળ જમાઇને માટે છે, એમ ઉક્તિ ઉપરથી સમજાય છે. જમાઇ તે અલબત્ત વત્સરાજ; અને રાણી તે મહારાજ દર્શકનાં પત્ની હોવાં જોઇયે. આ રીતે જો જમાઇ માટે પ્રશ્ન હોય, તો सव्वं आणेदु भोदी वज्जिअ भोअणं એમ વિદૂષકે બાધે-ભારે ભોજનનો નિષેધ કરવો વાજબી નથી. 'ભલે, વત્સરાજ માટે આણો, મારે માટે ન આણશો' એમ કહ્યું હોત, તો હરકત ન હતી. ખરૂં જોતાં વિદૂષક સંબંધમાં જ ન્હાયા ને—હાયાનો પ્રશ્ન છે, અને ભોજન આણવાનું છે તે પણ તેના જ માટે. જો વત્સરાજ માટે અથવા વત્સરાજ અને વિદૂષક બેને માટે તે આણવાનું હોત, તો 'કેમ તમે જમાઇ માટે ભોજન આણવાની ના પાડો છો?' એવો દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો હોત. ભોજન મોકલનાર દર્શકની રાણી નથી, પણ પદ્માવતી છે. આગળ ચોથા અંકમાં अअं अ महन्तो गुणो, काहिं णु खु गदो अच्चवसन्तओ त्ति सिणिद्धेण भोअणेण मं पच्चुग्गच्छादि। એમ જે પદ્માવતીના વખાણમાં વિદૂષક કહે છે, તેના પૂર્વસૂચન માટે કવિએ મૂળમાં प्रवेशक મૂક્યો છે. પ્રેક્ષક જનની ગમ્મત માટે પદ્માવતીએ મોકલેલી મીઠાઇ ખાઈ ખાઈ વિદૂષકને અજીર્ણવિકાર થયેલો વર્ણવ્યો છે. એ વિકિયાને લીધે વિદૂષક લાચારીએ

[વિદૂ૦] શા માટે [1]બાસાહેબે પૂછાવ્યૂં છે!

[દાસી] [2]મિષ્ટાન્નનો થાળ તમારે ખાવા આણું, એટલા માટે.

[વિદૂ૦] હા, [3]હૂં ન્હાયો છૂં. સઉ કંઈ લાવો, ભલે, ભો-જન સિવાય.

દાસીને ભોજન લાવવાની ના પાડે છે. આવી સમજથી પ્રસ્તુત અને પછીની ઉક્તિના પાઠ ફેરવવા પડયા છે. અહીં **अह्माणं भट्टिदारिआ भणादि अवि ण्हादो भवंति।** પાઠ લીધો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ છાપ્યા છે તે પાઠ કબૂલ રાખવાથી મૂળનો **प्रवेशक** અર્થોપક્ષેપક મટી જાય છે. કેમકે વત્સરાજ અને પદ્માવતી પરણ્યાં, તે તો ત્રીજા અંકથી નિર્દિષ્ટ જ છે. વત્સરાજ પુષ્પચંદન ધારણ કરનાર છે તેનૂં સૂચન **प्रवेशक**થી કર્યૂં છે એમ કોઇ કહે, તો એ સૂચન ઇષ્ટ જ નથી; શાથી જે ચોથા અંકના સંવિધાનમાં તે કંઇ પણ ઉપયોગી ભાગ ભજવતૂં નથી. આથી કલ્પિત પાઠ લીધા વગર સિદ્ધિ નથી.

૧ મૂળમાં **भोदी** છે, તે બદલ **तत्तभोदी** [સં. **तत्रभवति**] પાઠ લીધો છે,

૨ મૂળમાં **सुमणावण्णअं आणेमित्ति।** છે. **चेटी**ની પૂર્વગત ઉક્તિમાં **भवं**ને ઠેકાણે ભૂલ ભરેલો **जामादुओ** પાઠ મૂકાયો તેના પરિણામે આ અપપાઠ ઉત્પન્ન થયો જણાય છે. ન્હાયા પછી રાજા ચંદન ચર્ચે છે અને ફૂલના હાર ધારણ કરે છે, તે વાત સારી રીતે જાણીતી છે. જુઓ **विक्रमो.। अङ्क ५। प्रवेशक।.** પરંતુ અહીં રાજાનાં અનુલેપન અને માલ્યનો પ્રશ્ન જ નથી. સવાલ તો વિદૂષકને માટે મિષ્ટાન્નનો છે. આથી **सुसमिद्धं अण्णं** [સં. **सुसमृद्धमन्नम्**] એવો કલ્પિત પાઠ લેવો પડયો છે. સરખાવો **दरिद्रचारुदत्त**ની **स्थापना**ના સમાપ્તિશ્લોકમાં **सुसमिद्धं भत्तं.**

૩ મૂળમાં **ह्लादो तत्तभवं।** છે, તે ભૂલ છે. અસલ પાઠ **हूं ण्हादोभवं** [સં. **स्नातोऽभवम्**]। લેઉં છૂં. એમાંથી **ह्लादो तत्तभवं।** અપપાઠ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો, તે સમજી શકાય એમ છે. પૂર્વની વિદૂષકની ઉક્તિમાં **तत्तभोदी**ને બદલે હાથપ્રતમાં **भोदी** લખાયૂં હશે; ને **तत्त** એ બે અક્ષર પડી ગયા હશે, તે પછીથી બાજુ ઉપર કોરા ભાગમાં લખવામાં આવ્યા હશે. આ બે અક્ષર ભૂલથી પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં ઉમેરાયા હશે. **तत्त** સ્થાનકભ્રષ્ટ થઇ **तत्तभवं** પાઠ અસ્તિત્વમાં આવતાં દાસીની **अम्हाणं भट्टिदारिआ भणादि। अवि ण्हादो भवं ति।** એ ઉક્તિમાં **भवं** [સં. **भवान्**] બદલાઇ **जामादुओ** અને **भट्टिदारिआ** [સં. **भर्तृदारिका**] બદલાઇ **भट्टिणी** પાઠ પ્રગટયા જણાય છે.

[**દાસી**] આ તો આર્ય ખાવાની ના પાડો છો ! એમ કેમ ?

[**વિદૂ૦**] અરે બાઈ ! [૧]કાગડાનો ડોળો જેમ જમણી આંખથી ડાબીમાં અને ડાબીથી જમણીમાં ફરે છે, તેમ દુર્ભાગ્યે કાંક પેટના જમણા પાસાથી ડાબામાં અને ડાબાથી જમણામાં ગબડ્યા કરે છે ! ઓય રે ?

[**દાસી** [૨]આડૂં જોઈ અલગ] સદા ય એવૂં હજો. એ જ દાવના છો તમે.

[**વિદૂ૦**] માટે જાઓ, બાઈ, આજે કંઈ ન જોઇયે. હૂં મહારાજની હઝુરમાં જાઊં છૂં.[૩]

[બંને જાય છે.]

---

૧ મૂળમાં **कोइलाणं** પાઠ છે. પરંતુ કોકિલને તો બે આંખના બે ડોળા હોય છે; એકનો એક ડોળો કંઇ એક આંખથી બીજી આંખમાં ફરતો નથી. એક જ ડોળો તો માત્ર કાગડાને છે એમ કહેવાય છે. રામચંદ્ર પંચવટીમાં રહેતા હતા ત્યારે કાગડાએ સીતાજીની છાતીએ ચાંચો મારી હતી. તે વખતે રામચંદ્રે તેને ઇષિકાનો પ્રહાર કર્યો હતો. તેનાથી કાગડાનો એક ડોળો ફૂટી ગયો હતો. આ કારણથી કાગડાને એક જ ડોળો હોય છે ને તે જરૂર પડે તેમ જમણી ડાબી આંખમાં ફેરવે છે, એવી ખ્યાતિ છે. આથી કાગડાને **एकदृश्** [જુઓ હેમાચાર્યકૃત **अभिधानचिन्तामणि**] કહે છે. હકીકત આમ હોવાથી **काओलाणं**, **काअलाणं** કિંવા **काअआणं** એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે. કાગડાને **काक** અને ડૂમકાગડાને સંસ્કૃતમાં **काकोल** કે **काकल** કહે છે.

૨ મૂળમાં આ પ્રકાશોક્તિ છે. પરંતુ દર્શક મહારાજની દાસીએ જમાઇના મિત્ર સાથે બે ત્રણ દિવસના જ સહવાસમાં આટલી છૂટ લેવી કદાચ યોગ્ય ન ગણાય. આથી પ્રસ્તુત ઉક્તિને **अपवारितक**ની કોટિની ગણી નાટયસૂચિ ગાંડની ઊમેરી છે.

૩ 'આજે કાંઇ ન જોઇયે' એટલો અંશ અનુવાદમાં વધારાનો છે, તે અર્થની સ્પષ્ટતા સારૂં ઊમેર્યો છે. મૂળમાં **अहं वि** છે. તે બદલ માત્ર **अहं** પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૪.

[રાજકુમારી પદ્માવતી, આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા અને દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] કેમ પ્રમદવન પધાર્યાં, બાસાહેબ?

[પદ્મા૦] સખી! આ શેફાલિકાના છોડ ફૂલ્યા ન-ફૂલ્યા જોવા આવી છું.

[દાસી] ઓહો, બાસાહેબ, એના ઉપર તો ફૂલની માંજરો ઝુકી રહી છે, જાણે પરવાળાની માળાસ્તો[1]!

[પદ્મા૦] અલી, ફૂલો ઝુકી રહ્યાં જુએ છે ને લાવતી તો છે નહિ!

[દાસી] અબઘડી વીણી લાવી[2]. આ આરસની બેઠકે બાસાહેબ જરા વિશ્રામ લો.

[પદ્મા૦] આર્યા! અહીં બેસીશું?

[વાસ૦] ભલે, બહેન, બેસિયે.

[બંને બેસે છે.]

[દાસી હાથમાં ફૂલસાથે] જુઓ, જુઓ, બાસાહેબ, આ

---

૧ મૂળમાં **ताणि कुसुमिदाणि णाम, पवालन्तरिदेहिं विअ मोत्तिआळम्वएहिं आइदाणि कुसुमेहिं ।** એવો પુનરુક્તિગ્રસ્ત ને ભ્રષ્ટ પાઠ છે. શેફાલિકા એટલે નગોડને ઝીણાં રતુમડાં ફૂલની માંજર બેસે છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧ની ટિપ્પણી. એ ફૂલને હર્ષ પરવાળાં સાથે સરખાવે છે; જુઓ **પ્રિયદર્શના** ॥૨॥ શ્લો ૨ ॥. આગળ દાસીની ઉક્તિ આવે છે, તેમાં એ ફૂલ મનશીળના ફકડા જેવાં કહ્યાં છે; એ જોતાં મોતી સાથે સરખામણી અજુગતી છે. આમ હોવાથી **ताणि पवालालम्वेहिं विअ आइदाणि कुसुमेहिं** એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે.

૨ મૂળમાં **अहं चि** છે, તે બદલ માત્ર **अहं** પાઠ લીધો છે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૧ ની ટિપ્પણી ૩:

ખોબો ભરીને ફૂલ લાવી. સાચે, જાણે એ મનશીળના કટકા[1] હોય એવાં દેખાય છે!

[પદ્મા૦] અહાહા! ફૂલોની શોભા કંઈ અનેરી જ છે! જુઓ, જુઓ, આર્યા!

[વાસ૦] અહો! શાં સુંદર દીપે છે એ!

[દાસી] વધારે વીણી લાવું, બાસાહેબ?

[પદ્મા૦] ના, નથી વીણવાં[2].

[દાસી] કેમ ના પાડો છો?

[પદ્મા૦] આર્યપુત્ર આવનાર છે, તે આ ફૂલનો બહાર જુએ અને વખાણે[3] એટલા માટે.

[વાસ૦] બહેન, તમને ભર્તા બહુ વ્હાલા છે.

[પદ્મા૦] આર્યા! મને એમના વિના જાણે ચેન જ પડતું નથી[4].

---

૧. મૂળમાં मणसिळापट्टएहिं [સં. मनःशिलापट्टकैः] પાઠ છે. પરંતુ મનશીળની પાટો કે છાટો જાણવામાં છે નહિ. વળી નગોડની માંજરની સરખામણી છાટ કે છીપર સાથે ઘટે પણ નહિ. આ સંજોગમાં मणसिलावण्टएहिं [સં. मनःशिलावण्टकैः] પાઠ લીધો છે. કડકાના અર્થમાં वण्टक બાબત જુઓ अमरकोश ।२।९।९९।. ણકારના બદલાનું અનુસ્વાર ઊડી જવાથી અવશિષ્ટ मणसिलावटएहिं નો કોઇએ અજ્ઞાનથી मणसिळावट्टएहिं પાઠ ઘડી કાઢ્યો હશે.

૨ મૂળમાં अवाचिणुअ [સં. अवचित्य] છે. તે બદલ अवाचिणु [સં. अवचिनु] પાઠ લીધો છે.

૩ મૂળમાં अय्यउत्तो इह आअच्छिअ इमं कुसुमसमिद्धिं पेक्खिअ संमाणिदा भवेअं। એવો પાઠ છે. તેમાં વ્યાકરણદોષ અને અર્થદોષ પણ છે. આથી अय्यउत्तेण इह आगच्छिअ इअं कुसुमसमिद्धी पेक्खिअ संमाणिदा भवे [સં. आर्यपुत्रेण इह आगत्य इयं कुसुमसमृद्धिः प्रेक्ष्य संमानिता भवेत्]। એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે.

૪ મૂળમાં णं आणामि। अय्यउत्तेण विरहिदा उक्कण्ठिदा होमि। એવો પાઠ છે, તે બદલ णं जाणामि अय्यउत्तेण विणा उक्कण्ठिदा होमि [સં. ननु जानामि आर्यपुत्रेण विना उत्काण्ठिता भवामि]। એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે.

[વાસ૦ સ્વગત] ખરે જ, આર્યપુત્રના વિના હું જે મહાકષ્ટે રહું છું, તે મારૂં મન જાણે છે. તેથી એ કહે છે, તે સત્ય જ કહે છે[1].

[દાસી] બાસાહેબે ઠીક કહ્યું. એમને ભર્તા બહુ વ્હાલા છે[2].

[પદ્મા૦] મારા મનમાં ત્હેજે એક વિચાર આવે છે,

[વાસ૦] શો[3] ?

[પદ્મા૦] કે આર્યપુત્ર મને જેટલા વ્હાલા છે, તેટલા જ શું એ આર્યા વાસવદત્તાને પણ વ્હાલા હશે ?

[વાસ૦] તેટલા જ નહિ, વધારે.

[પદ્મા૦] તમે શા ઉપરથી કહો છો કે વધારે ?

[વાસ૦ સ્વગત] અરે ! આર્યપુત્રના સ્નેહે વધારે પડતું બોલાઈ ગયું ! હશે. છાવરી વાળું છું. [પ્રગટ] ઓછા વ્હાલા હોય, તો એમના માટે એ માબાપને તજે નહિ.

[પદ્મા૦] બરાબર.

[દાસી] તો, બાસાહેબ, તમે પણ વીણા શીખવવા એમને કહો ને.

[પદ્મા૦] મેં કહ્યું હતું.

[વાસ૦] ત્યારે એમણે શું કહ્યું ?

[પદ્મા૦] કંઈ નહિ. ઊંડો નીસાસો મૂકી મ્હો સીવી બેસી રહ્યા.

[વાસ૦] શાથી એમ કર્યું હશે ? તમે શું ધારો છો ?

[પદ્મા૦] એ જ કે આર્યપુત્રને આર્યા વાસવદત્તા સાંભરી

---

૧ મૂળમાં इअं वि णाम एव्वं मन्तेदि । છે, તે બદલ इअं सूच्चं एव्व मन्तेदि [સં. इयं सत्यमेव मन्त्रयते ।] એવો પાઠ લેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

૨ મૂળમાં पिओ मे भत्ता त्ति । છે, તે બદલ पिओ से भत्ता [સં. प्रियः अस्याः भर्ता]। એવો પાઠ લીધો છે.

૩ મૂળમાં किं किं । પાઠ છે. એમાં વ્યાકરણદોષ છે. તેથી को विअ [સં. क इव] । પાઠ લેવો પડ્યો છે.

આવ્યાં તેને લીધે દૂમો ભરાયો, તે મારા સમક્ષ એમણે દક્ષિણપણે દાબી રાખ્યો.

[વાસ૦ સ્વગત] અહા, એમ હોય[1], તો તો ખરેખર હૂં પોતાને ધન્ય ગણૂં છૂં.

[એવે રાજા વિદૂષક સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂ] આમ પધારિયે, મિત્ર ! અહાહા ! માર્ગમાં [2]તાજાં ખીલેલાં ખપોરિયાં ખરી વેરાયાથી પ્રમદવન શૂં સરસ શોભે છે !

[રાજા] આવૂં છૂં, મિત્ર, [3]ખેંચાયો જ આવૂં છૂં.

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

પૂર્વે ઉજ્જયિની જવૂં થયૂં હતૂં ફૂંદે ફસી; ત્યાં સ્મરે,
વીંધ્યો'તો કુંવરીતણા દરસને પાંચે શરે અંતરે.
સાલે છે હજુ એહઃ ને અવ થયો ઘા આ અનેરો ઉરે.
એ શૂં ? છે રતિરાજ પંશચર ને આ કેમ છટ્ઠો શરે ? ૧

[વિદૂ૦] રાણીસાહેબ હવે ક્યાં હશે ? મોતિયા મોગરાની વેલના માંઠવામાં બિરાજતાં હશે ? ભમરાએ ભરચક ફૂલોવાળા, વાઘચંમરે છાયેલા શા બીયાના કોટમાં[4] બેઠાં હશે ? મહમહ

---

૧ મૂળમાં **जदि एव्वं सच्चं भवे ।** એવો પાઠ છે. તેમાં **एव्वं** અને **सच्चं** સાથે વાપર્યાં છે, તે ભૂલ છે. તે સુધારી **जदि एव्वं भवे ।** એમ પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં **नवविवोहधिअ** પાઠ છે. તે લેખકદોષથી દૂષિત છે. ભૂલ સુધારી **नवविवोहिअ** [સં. **नवविबोधित**] પાઠ લીધો છે. **पच्चिअपडिअ** પાઠાંતર નિકૃષ્ટ હોવાથી સ્વીકાર્યૂં નથી.

૩ 'ખેંચાયો જ આવૂં છૂં' એટલો અંશ આગામી શ્લોક ઉપર દૃષ્ટિ રાખી વધારાનો ઊમેર્યો છે.

૪ મૂળમાં **लदामण्डवं गदा भवे, उदाहो असणकुसुमसंचिदं वग्घचम्मावगुण्ठिदं विअ पञ्चदतिलअं णाम सिळापट्टअं गदा भवे,** એવો પાઠ છે. અમુક વેલનો માંડવો કહેવા બદલ વેલનો માંડવો કહેવો એ દેખીતી ભૂલ છે. પ્રમદવનમાં તો ઘણા એ વેલના માંડવા હશે. તે પૈકી કઇ વેલનો માંડવો, તે કહેવાની જરૂર છે. વળી **सिलाडअं** [સં. **शिलाटकम्**] ને બદલે **सिळापट्टअं** [સં. **शिलापट्टकम्**] નો પ્રયોગ છે, તે પણ ભૂલ

થતી[1] સાદડની કુંજમાં પધાર્યાં હશે? કે કોરી કાઢેલાં અનેક પશુપંખીવાળા કાષ્ઠના ક્રીડાપર્વતે સિધાવ્યાં હશે? [ઊંચે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ ખેંચાતાં] અહો! આ શૂં? સારસની લાંબી હારની હાર લાગી રહી છે[2]! શરદ ઋતુના સ્વચ્છ શ્યામ આકાશમાં, જાણે જમુનાંજીને ભેટવા બળદેવ ભગવાને હાથ[3] લાંબા કર્યા હોય તેવી એ શી મઝાની દેખાય છે? જુઓ તો, જુઓ તો.

[રાજા] જોઈ, ભાઈ. અહાહા!

ભરેલો છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩ ની ટિપ્પણી ૧. વળી માધવીના મંડપનૂં વિશેપ-નામ નથી, સાદડની કૂંજનૂં નથી અને કાષ્ઠના ક્રીડાપર્વતનૂં પણ નથી; તે જોતાં કવિએ બીયા [असन]ના કોટનૂં વિશેપનામ આપ્યૂં સંભવતૂં નથી, એટલે पव्वदतिलअं પાઠ પણ ભ્રમમૂલક છે. બીયાનો કોટ વેગળેથી જાણે વાઘચંમરે છાઈ લીધો હોય એવો દેખાય છે એમ જે કહ્યૂં છે, તે ઉત્પ્રેક્ષાના બે અંશ છેઃ—પીળી ભોંય ને કાળા પટા. બીયાનાં ફૂલ પીળા રંગનાં હોવાથી તે પીળી ભોંયને ઠેકાણે છે. કાળા પટાને ઠેકાણે, હોય તો, ભમરા હોઈ શકે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં माहवीलदामण्डवं गदा भवे, उदाहो कुसुमसंचिदं महुव्वदकलिदं वग्घचम्मावगुण्ठिदं विअ असणासिलाडअं गदा भवे [સં. माधवीलतामण्डपं गता भवेत्, उताहो कुसुमसंचितं मधुव्रतकलितं व्याघ्रचर्मावगुण्ठितमिवासनाशिलाटकं गता भवेत्], એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે. પ્રમદવનનો પ્રસિદ્ધ માંડવો જાણવા પ્રમાણે માધવી-મંડપ જ છે.

૧ મૂળમાં अधिअकडुअगन्धसत्तच्छदवणं એવૂં સળંગ પદ છે. તે બદલ अधिअकडुअगन्धं सत्तच्छदवणं પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં समाहिदं પદ છે, તેના ઉપરથી સળંગપણાનો ભાવ આણ્યો છે.

૩ મૂળમાં पसाअअ પાઠ છે. તે અર્થરહિત છે. તેને ઠેકાણે ગણપતિ શાસ્ત્રી पसादिअ [સં. प्रसादित] અને નારાયણ તથા શ્યામસુંદર મૈથિલ पसाधिद [સં. प्रसाधित] પાઠ કલ્પે છે. ઉપરના અનુવાદમાં पसारिअ

[વસંતતિલકા.]

સપ્તર્ષિના શકટ તુલ્ય વળંતી વાંકી,
ઊંચી ચડંતી, નમતી, સમસૂત્ર પાંખી,
નિર્મુક્ત નાગ સમ શ્યામલ અંતરિક્ષે
એ છેદની ધવળ લીક [1]શી દીર્ઘ દીસે ! ૨

[દાસી] જુઓ, જુઓ, બાસાહેબ, આ [2]પુંડરીકની માળા સરખી સારસની લાંબી લાંબી હાર. [રાજા ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં] બાસાહેબ, બાસાહેબ, ભર્તા પધારે છે.

[પદ્મા૦] હા ને, સખી, આર્યપુત્ર પધારે છે. પણ, બહેન, તમારે લીધે છતાં નથી થવૂં. માટે આવો આ માધવીમંડપમાં.

[વાસ૦] હા, ચાલો.

[ત્રણે માંડવામાં પેસી જાય છે.]

[વિદૂ૦] રાણીસાહેબ અહીં આવી આટલામાં કહીંક ગયાં જણાય છે.

[રાજા] તૂં શા ઉપરથી કહે છે કે આવી ગયાં છે ?

[વિદૂ૦] જુઓ આ શેફાલિકાના છોડ. એનાં ફૂલ તાજાં ચૂંટી લીધાં છે.

[રાજા] અહાહા, વસંતક, [3]ફૂલોની શોભા કંઇ અનેરી જ છે !

[વાસ૦ સ્વગત] વસંતકનૂં નામ લેતાં, જાણે હૂં અત્યારે ઉજ્જયિનીમાં જ છૂં, એમ થાય છે.

---

૧ વ્હેર મૂકતા પહેલાં લાકડે ખડીની કે રંગીની દોરી મારવાના રિવાજનો અહીં નિર્દેશ છે. વ્હેર [છેદ] મૂકવાને કાળા આકાશમાં ધોળી ખડીની લીટી દોરી હોય, તેવી સારસની હાર લંબાય છે ત્યારે દેખાય છે.

૨ મૂળમાં **कोकणदमाळापण्डररमणीअं** છે, તે બદલ **पुण्डरीअमालारमणीअं** પાઠ લીધો છે. અહીં **पुण्डरीअमाला**નૂં કદાચ **मालापण्डर** થઈ ગયૂં હોય. પરંતુ **कोकणद** શબ્દ શી રીતે ઘુસ્યો, તે કહી શકાતૂં નથી.

૩ મૂળમાં **अहो विचित्रता कुसुमस्य** । એમ છે; તેને પૂર્વગત **अहो विचित्तदा कुसुमाणं** સાથે સરખાવી **कुसुमस्य**ને ઠેકાણે **कुसुमानाम्** વાંચી અનુવાદ કર્યો છે.

[રાજા] મિત્ર, આ આરસની બેઠકમાં જ પદ્માવતીની વાટ જોઇયે.

[વિદૂ૦] હા, જી, તેમ કરિયે. [જરાક બેસી ઊભો થઇ] આ શરદ ઋતુનો સખત તાપ ખમવો મુશ્કેલ છે. આવો પેલા માંડવામાં.

[રાજા] ભલે, થા આગળ.

[વિદૂ૦] તૈયાર.

[આગળ વિદૂષક અને પાછળ રાજા, એમ બંને બેઠક છોડી માંડવા તરફ ચાલવા માંડે છે.]

[પદ્મા૦] અરે ! આર્ય વસંતક તો ગોટાળો કરવા બેઠા ? શું કરીશું ?

[દાસી] હું [1]એમને રોકું, બા સાહેબ ? આ ભમરાના ભારથી નમેલી[2] ડાળી હલાવું, એટલી વાર.

[પદ્મા૦] હા, હા, એમ કર.

[દાસી ડાળી હલાવી ભમરા ઊડાડે છે.]

[વિદૂ૦] ઓ બાપ રે ! જોજો મિત્ર આવતા.

[રાજા] કેમ ? શું છે ?

[વિદૂ૦] [3]ભૂત જેવા ભમરા વળગે છે !

[રાજા] બસ, આવતો રહે, આવતો રહે. એ ભમરાને છેડ નહિ.

[ગાથા.]

મધુમદમત્ત મધુપ છે. મધુપી વળગી રહી વિવશ તેને.

૧–૨ મૂળમાં **एदं महुअरपरिळीणं ओळम्बलदं ओधूय भट्टारं वारइस्सं ।** એમ છે. અહીં દાસી વેલની ડાળ હલાવી ભમરા ઊડાડે છે તે વિદૂષકને જ ભડકાવવાને અને રોકવાને. **वारइस्सं**ના કર્મ તરીકે કવિએ **एदं** પદ આરંભમાં જ મૂક્યું છે, ને તે વિદૂષકને માટે છે. તેને કોઇએ **लदं**નું વિશેષણ ગણ્યું લાગે છે, અને **पारइस्सं**ના કર્મ તરીકે **भट्टारं** પદ પોતાની તરફથી ઊમેર્યું જણાય છે. આથી અહીં **एदं परिलीणमहुअरं ओलम्बमाणं लदं ओधूय वारइस्सं** [સં. **एतं परिलीनमधुकराम् अवलम्बमानाम् लताम् अवधूय वारयेयम्**] એવો પાઠ યોજી અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં ગાળના બોલ છે, તે ન મૂકતાં 'ભૂતના જેવા' એ શબ્દ અહીં વાપર્યો છે.

આગે નહીં પ્રિયાનો વિજોગ ન કરાવ તૂં એનેર. ૩

અહીં જ બેસીશૂં.

[વિદૂ૦] આ આવતો રહ્યો. હાશ.

[બંને બેસે છે.]

[**દાસી** સ્વગત] આ તો અંતરાયાં! વસમૂં થયૂં[૩].

[**પદ્મા૦** સ્વગત] આર્યપુત્ર બેઠા. ઠીક થયૂં.

[**વાસ૦** સ્વગત] આર્યપુત્રની પ્રકૃતિ સુધરી. સારૂં થયૂં.

[વાસવદત્તાની આંખમાં હર્ષનાં આંસૂ આવે છે.]

---

૧ આગે એટલે મંડપમાં આગ કરીને, પ્રવેશ કરીને, પેસીને. આગ શબ્દનો બીજો અર્થ લાહ્ય થાય છે. એ અર્થમાં લાવાણકના અગ્નિદાહનો વૃત્તાંત અહીં ગર્ભિત છે. શ્લેષબળે, 'જેમ લાવાણકની આગે મને વાસવદત્તાનો વિયોગ પડાવ્યો, તેમ તારા આગે તૂં ભમરાને ભમરીનો વિયોગ ન પડાવ', એવી ઉપમાનો ધ્વનિ ઉપજે છે. મૂળમાં ઉપમા ઉક્ત છે.

૨ દાસી એમ ધારતી હતી, કે વત્સરાજ અને વિદૂષક પાછા બેઠકમાં જઇને બેસશે. પણ તેમ ન કરતાં તેઓ તો માંડવાના મારગમાં જ બેઠા. આથી દાસીના મુખમાંથી ઉપર પ્રમાણે વચન નીકળે છે. 'વસમૂં થયૂં' એ બોલ વિષાદનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા અનુવાદમાં ગાંઠના ઉમેર્યા છે. મૂળમાં આ ઉક્તિ અહીં નથી; પરંતુ દાસીની આગામી ઉક્તિ સાથે નીચે પ્રમાણે જોડાયલી માલૂમ પડે છે: **चेटी—भट्टिदारिए रुद्धा खु ह्म वयं। भट्टिदारिए सस्सुपादा खु अय्याए दिट्ठी**।. આ પાઠ પ્રમાણે બંને વાક્યો દાસીએ પદ્માવતી પ્રત્યે કહ્યાં ઠરે છે. પરંતુ પદ્માવતી ઉત્તરમાં કંઈ કહેતી નથી, તેથી પહેલૂં વાક્ય ખાસ કરીને પદ્માવતી પ્રત્યે કહ્યૂં લાગતૂં નથી. ભયના ફડફડાટમાં દાસીએ એ વાક્ય મન સાથે કહ્યૂં જણાય છે. ક્ષુદ્ર પાત્રની એ ભયની ઉક્તિને આ કારણથી અનુવાદમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યૂં છે ને ત્યારપછી પદ્માવતીના પરિતોષની અને વાસવદત્તાના હર્ષની ઉક્તિઓ મૂકી છે. કલ્પિત પાઠ **चेटी (आत्मगतम्) रुद्धा खु वयं**। એવો લીધો છે. મુદ્રિત પાઠમાંનૂં બીજૂં વાક્ય પણ દાસીએ પદ્માવતી પ્રત્યે કહ્યૂં હોય એમ નથી જણાતૂં. ઉત્તર વાસવદત્તા વાળે છે, તેથી તે વાસવદત્તા પ્રત્યે કહ્યૂં હોવૂં જાઇયે. આ કારણથી પહેલા **भट्टिदारिए** પદની પેઠે બીજૂં **भट्टिदारिए** પદ પણ તજી દેવૂં પડે છે.

[દાસી] કેમ વારૂં આર્યાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં ?

[વાસ૦] કંઈ નહિ, એ તો ઉત્પાતિયા[1] ભમરા ઊડ્યા ને [2]ફૂલની રજ પડી. તેથી જરા આંખ ડોળાઈ ને પાણી આવ્યાં.

[પદ્મા૦] બરાબર.

[વિદૂ૦] મિત્ર ! પ્રમદવનમાં અત્યારે ચકલૂં એ છે નહિ. તેથી કંઈક પૂછવાનૂં મન થાય છે. પૂછૂં ?

[રાજા] ખુશીની સાથે.

[વિદૂ૦] કહો, વારૂં, તમને કયાં રાણી વધારે વ્હાલાં, પહેલાં કે બીજાં, વાસવદત્તા કે પદ્માવતી ?

[રાજા] શા માટે તૂં મને મોટા [4]ભ્રમસંકટમાં નાંખે છે, ભાઇ ?

[પદ્મા૦] આર્યપુત્રને [5]આમણે ભારે ભ્રમસંકટમાં નાંખ્યા જો.

---

૧ હવે પછી આવનાર વાક્ય ઉપર નજર રાખી આ નાટ્યસૂચિ નવી ઊમેરી છે.

૨ મૂળમાં अविणआदो નામ છે, તેનો ભાવ આ વિશેષણ મૂકી જણાવ્યો છે.

૩ મૂળમાં कासकुसुमरेणुणा પદ છે. પરંતુ માધવીમંડપમાં કાશના ફૂલની રજ ક્યાંથી આવે ? માંડવામાં ફૂલની રજ તો હોવાનો સંભવ છે ખરો. આથી कास બોલ તજી દીધો છે. વાસવદત્તાની પ્રીતિ સંભારી વત્સરાજની આંખોમાં આંસૂ આવે છે. તેના સંબંધમાં વામાં ઊડતી કાશ ફૂલની રજ આંખમાં પડ્યાનૂં બ્હાનૂં કાઢવામાં આવે છે: તે ધ્યાનમાં રાખી કોઇએ कास શબ્દ અહીં ઊમેર્યો હશે.

૪ મૂળમાં અહીં बहुमानसंकटे પાઠ છે. પરંતુ આ ઉક્તિના પ્રતિધ્વનિરૂપ પદ્માવતીની ઉક્તિમાં માત્ર संकडे [સં. संकटे] છે. તેથી बहुमान બોલ તજી દેઇ અનુવાદ આપ્યો છે.

૫ મૂળમાં हला जादिसे संकडे निक्खित्तो अय्यउत्तो । એમ છે. આ ઉક્તિ ખાસ વાસવદત્તા પ્રત્યે કે દાસી પ્રત્યે કહી નથી. એ તો વત્સરાજના હૃદયની પ્રતિમૂર્તિરૂપ પદ્માવતીના હૃદયનો ઉદ્ગાર છે. વળી સાપેક્ષ जादिसे શબ્દથી ઉક્તિ અધૂરી હોવાનો ભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી વધારે પડતો हला બોલ તજી દેઇ પૂર્વની ઉક્તિના महति પદને મળતો अदि [સં. अति] બોલ जादिसे ને ઠેકાણે અનુવાદને અંગે કબૂલ રાખ્યો છે.

[વાસ૦ સ્વગત] તેવી જ મને પણ[૧].

[વિદૂ૦] સાંસતે સાંસતે કહો[૨].

[રાજા] ના, નથી કહેતો. તૂં તો, મિત્ર, વાચાળ છે.

[પદ્મા૦] સમજે, તો સાનમાં કહી દીધૂં આર્યપુત્રે.

[વિદૂ૦] હૂં સમ ખાઉં છૂં કે કોઇને નહિ કહૂં. જો કહૂં, તો મારૂં સત્ય હારૂં. આ ઓઠ જ સીવી લેઉં છૂં.

[રાજા] મિત્ર, મારૂં હૃદય કહેવા ના પાડે છે.

[વિદૂ૦] હેં, નથી કહેતા ને! જોઉં છૂં, કહ્યા વગર અહીંથી ડગલૂં એ [૩]ચસકવૂં કેવૂં થાય છે તે. આ ઊભો હૂં આડો.

[પદ્મા૦] કેવી ધૃષ્ટતા[૪]!

---

૧ મૂળમાં मन्द्भाआ બોલ છે, તે વધારે પડતો તેમ જ અજુગતો હોવાથી તજી દીધો છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦ ની ટિપ્પણી ૧ અને પૃષ્ઠ ૨૫ની ટિપ્પણી ૪.

૨ 'છાતી ભરાઈ આવતી હશે, તેથી રહી રહીને-વીસામો ખાઇને કહો'. આવો ભાવ છે. મૂળમાં एक्का उवरदा अवरा असंणिहिदा। એટલો અંશ અધિક છે, પરંતુ પૂર્વે सुण्णं खु इदं पमदवणं એમ કહેલૂં જ છે, તેથી નિમિત્તાંતરની જરૂર રહેતી નથી. એ કારણથી અનુવાદમાં તે તજી દીધો છે. મૂળમાં सेरं [सं. स्वैरम्] અવ્યય છે. તેનો બીજો અર્થ 'યથેચ્છ [at will, as one likes]' થાય છે. આ અર્થ સ્વીકારી કોઈએ एक्का उवरदा વગેરે બોલ ઊમેર્યા સંભવે છે. અહીંથી ત્રેવીસમી ઉક્તિ જે આ ઉક્તિના પડછંદારૂપ છે, તેમાં ઉપર ક્ષેપક ગણી કાઢેલા શબ્દો છે નહિ.

૩ મૂળમાં गमिदुं છે; વ્યાકરણદોષના કારણથી તે બદલ गन्तुं પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૪ આ ઉક્તિ લાગલી 'મિત્ર, મારૂં હૃદય કહેવા ના પાડે છે' એ વત્સરાજની ઉક્તિ પછી મૂકી છે. એમાં વિદૂષકની વર્તણૂકને ધૃષ્ટતા ભરેલી કહી છે. તેથી ખરૂં જોતાં વિદૂષકની વાંધા ભરેલી ઉક્તિ પછી લાગલી જ એ આવવી જોઇયે. વિચારીશૂં તો એ આડો પડી રાજાને રોકવાની ધમકી આપે છે, તે જ એની ધૃષ્ટતા ભરેલી વર્તણૂક અને વાંધા ભરેલી ઉક્તિ છે. આ કારણથી અનુવાદમાં પછીની ઉક્તિ પહેલી મૂકી ક્રમ બદલી નાંખ્યો છે. મૂળમાં પદ્માવતીની આ ઉકિતમાં पत्तणण हिअअं आणीअद्दि। એટલો

[રાજા] કેમ, બળે કહેવરાવવું છે[1]!

[વિદૂ૦] હા, હા, બળે.

[રાજા] જોઇશું, ત્યારે, તું કેવો કહેવરાવે છે ?

[વિદૂ૦] ના, ના, કૃપારૂપે કહો. ન કહો, તો તમને આપણી મૈત્રીના સમ. સાચે સાચું કહેજો હો.

[રાજા] હવે કહ્યા વગર નહિ ચાલે. જો, ભાઈ,

[ગાથા.]

પદ્માવતી સ્વરૂપે માધુર્યે ગુણગણે છતાં વ્હાલી
નવ વાસવદત્તામાં લાગેલૂં મન શકૂં વાળી. ૪

[વાસ૦ સ્વગત] થયૂં. વેઠેલાં વીતકનો બદલો વળી ગયો. અહો, ગુપ્ત વાસ પણ બહુ ગુણકારી નીવડ્યો !

[દાસી] ભર્તા દક્ષિણપણૂં ભૂલી જાય છે !

[પદ્મા૦] ના, સખી, આર્યપુત્ર દક્ષિણપણૂં ભૂલ્યા નથી. આર્યા વાસદવત્તા ગત થયા છતાં હજુ પણ, જો ને, એ તેમના ગુણ રટ્યા કરે છે.

[વાસ૦] [2]વાહ, બહેન, જેવી તમારી લાયકી છે, તેવાં જ તમારા મુખમાંથી વચન નીકળે છે.

[રાજા] મેં કહ્યૂં. હવે તૂં કહે, ભાઈ, તને કયાં રાણી વધારે વ્હાલાં, પહેલાં કે બીજાં, વાસવદત્તા કે પદ્માવતી ?

[પદ્મા૦] ઓહો ! આ તો આર્યપુત્ર વસંતક થયા !

અંશ પણ વધારામાં મળી આવે છે. તે પદ્માવતીના મુખની પૂર્વગત एत्तएण भाणिदं अय्यउत्तेण । ઉક્તિથી ગતાર્થ હોવાથી તજી દીધો છે.

૧ મૂળમાં प्रश्नः શબ્દ અધ્યાહાર લેઇ રાજાની આ સંસ્કૃત ઉક્તિનો અને આવી જ બીજી વિદૂષકની પ્રાકૃત ઉક્તિનો અનુવાદ ભાવાર્થરૂપે આપ્યો છે.

૨ મૂળમાં सद्दे (સંબોધન) છે, એ બદલે કલ્પિત भद्दे પાઠ લીધો છે.

[વિદૂ૦] [1]ઝીણવટ કરી કહ્યે શૂં વધારે છે? બંને રાણી વ્હાલાં.

[રાજા] કેમ રે? મારી પાસેથી બેળે સાંભળી લેઈ તૂં હવે નથી કહેતો?

[વિદૂ૦] તમારે, કેમ, બેળે કહેવરાવવૂં છે?

[રાજા] હા, બેળે.

[વિદૂ૦] સાંભળી રહ્યા ત્યારે. જાઓ, નથી કહેતા.

[રાજા] ના, ના, ભૂદેવ, કૃપારૂપે કહો. સાંસતે સાંસતે કહો.

[વિદૂ૦] ત્યારે કહૂં છૂં. સાંભળો. જેવાં રાણી વાસદવત્તા, તેવાં જ રાણી પદ્માવતી ઠંડા સ્વભાવનાં, મોટાઈ રહિત, મધુર વચનનાં અને મીઠાશવાળાં છે[2]. પણ એક વાતે રાણી પદ્માવતી ચડે[3]. 'આર્ય વસંતક કયાં?' એમ એઓ મને સંભારે છે અને સ્વાદિષ્ઠ ભોજનથી મારો સત્કાર કરે છે[4].

---

૧ મૂળમાં किं मे विप्पलविदेण। પાઠ છે. પરંતુ 'ફ્લાણાએ કહેવાથી શૂં વધારે છે!' એવૂં કહેવૂં નથી. પણ 'ભાવનૂં ન્યૂનાધિકપણૂં કહી બતાવવાથી શૂં વધારે છે?' એવો સામાન્ય પ્રશ્ન છે. આથી મે પદ તજી દીધૂં છે. विप्पलविदेण પદ विशेषेण तारतम्यनिर्देशपूर्वकं प्रलपितेन એવા અર્થમાં છે. આ તારતમ્યનો અર્થ 'કયાં વધારે વ્હાલાં?' એ ઉક્તિથી ઊતર્યો આવે છે. તેથી અનુવાદમાં જુદો શબ્દ ઊમેરી દર્શાવ્યો નથી.

૨—૪ મૂળમાં तत्तभोदी वासवदत्ता (वि) मे बहुमदा। तत्तभोदी पदुमावदी तरुणी दस्सणीआ अकोवणा अणहंकारा मघुरवाआ सदक्खिणणा। अअं च अवरो महन्तो गुणो, सिणिद्धेण भोअणेण मं पच्चुग्गच्छइ कहिंणुखु गदो अय्यवसन्तओ त्ति। એવો પાઠ છે. અહીં વિદૂષક પૂર્વભાગમાં બંને રાણીને સમાન વર્ણવતો હોય એમ જણાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તે પદ્માવતીનો એક મોટો ગુણ આગળ કરે છે. આ રીતે વિચારતાં પૂર્વભાગમાં વત્સવદત્તા સાથે પદ્માવતીનૂં સરખાપણૂં કહી બતાવ્યૂં હોવૂં જોઇયે. ઉત્તર ભાગમાં પ્રકારાર્થ ગૌણ વાક્ય તાત્કાલિક અર્થસ્ફૂર્તિની ખાતર મુખ્ય વાક્યના પૂર્વે આવવું જોઇયે. આ મુદ્દે નીચે પ્રમાણે કલ્પિત પાઠ લીધો છેઃ—तत्तभोदी वासवदत्ता विअ तत्तभोदी पदुमावदी ·

[વાસ૦ સ્વગત] યાદ રાખજો, વસંતક, તમે શૂં બોલ્યા છો તે. ઠીક છે, આગળ ઉપર તમારી વાત છે[1].

[રાજા] ઠીક છે, વસંતક, આ હૂં કહી દઈશ વાસવદત્તાને.

[વિદૂ૦] વાસવદત્તા ? અફ્સોસ, હવે વાસવદત્તા કેવાં ? એ તો ગત થયાં છે, ક્યારનાં એ ગુજરી ગયાં છે.

[રાજા ખેદ સાથે] હા, ગત થયાં છે એ. અફ્સોસ !

[અનુષ્ટુભ.]

વિનોદે, મિત્ર, તેં મારૂં મનડૂં મુગ્ધ વાહ્યૂં આ;
અભ્યાસે પૂર્વના એણે મેં હા ! બોલી જવાયૂં આ. ૫

[પદ્મા૦] હરિહરિ ! જુગતે જુગતી જોડી નિર્દય દૈવે ખંડિત કરી[2] !

अक्कोवणा अणहंकारा महुरवाआ सदक्खिण्णा अ। अअं अ महन्तो गुणो कहिं णु खु गदो वसन्तओ त्ति सिणिद्धेण भोअणेण मं पच्चुग्गच्छदि ।. તજી દીધેલા ભાગો પૈકી मे बहुमदा વિદૂષકની ઉમે वि तत्तभोदीओ बहुमदाओ એ ઉક્તિ જે પૂર્વે ગઇ છે, તેના આધારે પેઠો જણાય છે. तरुणी અને दस्सणीआ વિશેષણ નાયિકાના વર્ણનમાં જરૂરનાં ધારી કોઇએ ઊમેર્યા છે. પણ તે વિદૂષકના મુખમાં અજુગતાં જણાય છે.

૧ 'આગળ ઉપર તમારી વાત છે' એ શબ્દો અર્થની સ્પષ્ટતા સારૂં ઊમેર્યા છે; મૂળમાં નથી.

૨ મૂળમાં रमणीओ खु कहाजोओ णिसंसेण विसंवाद्दिओ । એવો પાઠ છે. પદ્માવતી એના ઉદાર સ્વભાવથી વાસવદત્તા અને વત્સરાજનૂં સરખે સરખૂં જોડૂં વિધિએ ખંડિત કર્યા બાબત શોક કરે છે. કોઇના મનમાં આ ભાવ ન ઊતરતાં રાજા અને વિદૂષકનૂં સંભાષણ ખંડિત થયાનો ભાસ ઉત્પન્ન થયો હશે, તેણે મૂળમાં कहा શબ્દ जोओ પૂર્વે જોડી દીધો લાગે છે. તાડપત્રનો ભાગ ખરી પડવાથી કે બીજા કોઇ કારણથી णिसंसेणનૂં વિશેષ્ય જે विहिणा, તે લુપ્ત થયૂં છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છતાં रमणीओ खु जोओ णिसंसेण विहिणा विसंवादिदो । એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે.

[વાસ૦ સ્વગત] બસ, હવે જીવ નીચો બેઠો. આહા, આવાં પરોક્ષ વચનો હું સાંભળવા પામી! ધન્ય ભાગ્ય જ કની!

[વિદૂ૦] હઈયૂં કઠણ કરો, મિત્ર, દૈવે કર્યૂં તે કંઈ ન કર્યૂં થવાનૂં નથી.

[રાજા] મિત્ર, તૂં મારા મનની સ્થિતિ કલ્પી શકતો નથી.

[શાલિની.]

પ્રીતિ પ્રૌઢી ના જ ટાળી ટળે[1]; એ
આવી આવી યાદ ઘા ઊખળે છે.
[2]લૈ આ રસ્તો આંસુડાં માત્ર ઢાળી
થાયે ચોખ્ખૂં ચિત્તડૂં દેવૂં વાળી.　　૬

[વિદૂ૦ સ્વગત] અરે, મિત્રના ગાલે તો આંસૂના રેલા ચાલ્યા! મ્હો ધોવા પાણી લેઈ આવૂં.　　[જાય છે.]

[પદ્મા૦] આર્યા! માંડવામાંથી નીકળી જવાનો સારો લાગ છે આ. ચાલો, ચાલો. આંસૂ ઊભરાવા આડે આર્યપુત્ર આપણને દેખશે નહિ[3].

---

૧ મૂળમાં दुःखं त्यक्तं પાઠ છે, તે બદલ नालं त्यक्तुं પાઠ કલ્પ્યો છે. કદાચ મૂળ પાઠ शक्यं त्यक्तुं बद्धमूलो न रागः એવો પણ હોય. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં दुःखं त्यक्तुं પાઠ કલ્પ્યો છે, પરંતુ તે પાઠથી दुःख શબ્દની પુનરુક્તિ થાય છે. ભ્રષ્ટ પાઠ તાડપત્રનો ભાગ ખવાઇ જતાં કોઇએ ગોઠવ્યો હશે.

૨ મૂળમાં यात्रा त्वेषा મુખ્ય વાક્ય છે, તેનો અનુવાદમાં પ્રકારાર્થ વાક્યખંડ [phrase] બનાવ્યો છે.

૩ મૂળમાં बप्फपडलन्तरिदं अय्यउत्तस्स मुहं । એવો પાઠ છે. પરંતુ અહીં આંસૂએ મુખનો નહિ, પણ દૃષ્ટિનો રોધ કહેવો ઇષ્ટ છે. તેથી बप्फपडलन्तरिदा अय्यउत्तस्स दिट्ठी । એવો અસલ પાઠ યોજવો પડ્યો છે. પહેલા પદનો કાનો અને છેલ્લૂં પદ આખૂં તાડપત્રમાં ખવાઇ ઊડી જતાં કોઇએ પૂર્વની ઉક્તિને આધારે છેલ્લા પદને ઠેકાણે मुहं મૂકી પહેલા પદમાં અનુસ્વાર ઊમેર્યૂં હશે.

[વાસ૦] એમ કરિયે. પણ, ના ના, તમે તો, બહેન, રહો. ભર્તાને વ્યાકુળ સ્થિતિમાં મૂકીને જવાય નહિ. હૂં એકલી જાઉં છૂં.

દાસી] આર્યા બરાબર કહે છે. પધારિયે બાસાહેબ ભર્તા પાસે.

[પદ્મા૦] જઉં જ ત્યારે ?

[વાસ૦] હા, જાઓ જ.

[એમ કહી વાસવદત્તા રસ્તે પડે છે.]

[વિદૂ૦ કમળના પાંદડામાં પાણી લેઇને આવતાં] અહો ! રાણી પદ્માવતી.

[પદ્મા૦ પાણીના પડીયા સામે આંગળી કરી] કેમ, આર્ય વસંતક, શૂં છે ?

[વિદૂ૦] આ—એ તે—

[પદ્મા૦] કહો, કહો ને આર્ય ! એ તે ?

[વિદૂ]–કાશ ફૂલની રજ કયાંથી એ વામાં ઊડતી આવી ને રાજાજીની આંખમાં પડી. તેણે કરીને પાણીની ધાર ચાલી એમનૂં મ્હો આંસૂમય થઈ ગયૂં છે. એમની [1]આંખે છાંટવાને આ પાણી લા૦યો છૂં, તે આપ એમને આપશો.

[પદ્મા૦ સ્વગત] અહો, ચતુર પુરુષનાં પાસાં સેવનારા પણ કેવા ચતુર હોય છે ! [રાજા પાસે જઇ પ્હોચતાં પ્રગટ] જય જય, આર્યપુત્ર ! આ પાણી, લો, આંખે છાંટો.

[રાજા] અહો ! પદ્માવતી, [વિદૂષકને અલગ સંજ્ઞાથી] આ શૂં કહે છે[2] ?

---

૧ મૂળમાં મુહોદ્અં બોલ છે. તેનો પ્રકરણને અનુસરી અહીં ઉપર પ્રમાણે અર્થ આપ્યો છે. વિદૂષકે રાજાની આંખમાં ફૂલની રજ પડયાનૂં કહ્યૂં છે; તેથી અનુવાદમાં પદ્માવતીને મુખે 'આ પાણી, લો, આંખે છાંટો' કહેવરાવ્યૂં છે.

૨ 'આ પાણી, લો, આંખે છાંટો' એમ પદ્માવતીને કહેતાં સાંભળી રાજા મૂંઝાય છે. 'આ શૂં કહે છે ને એને મારે શૂં કહેવું ?' એવી મૂંઝવણીમાં તે મ્હોએ પાણી છાંટવા દરમ્યાન વિદૂષકને આંખની સંજ્ઞાથી ઉપર પ્રમાણે પૂછે છે. રાણીના સાંભળતાં મ્હોડે બોલીને પૂછવાનો અવકાશ નથી. આવા સંજોગમાં 'સંજ્ઞાથી' બોલ નાટયસૂચિમાં ઉમેરવો પડયો છે.

[વિદૂ૦ રાજાને અલગ આંખ ચોળવાની સંજ્ઞાથી] આ[૧].

[રાજા વિદૂષકને અલગ સંજ્ઞાથી] ઠીક[૨]. [પાણી છાંટી પ્રગટ] પ્રિયે ! બેસો.

[પદ્મા૦] આજ્ઞા આર્યપુત્રની. [બેસે છે.]

[રાજા]–આ તો

[અનુષ્ટુભ.]

[૩]શરદિંદુ સમી શુભ્ર સુંદરી ! રજ કાશની
વાએ નેત્રે પડી. તેણે ધાર આ ગરી આંસૂની. ૭

[સ્વગત] આમ કહ્યા વગર, શું કરિયે, છૂટકો નથી[૪].

---

૧ મૂળમાં (कर्णे) આવી નાટયસૂચિ છે. પરંતુ પદ્માવતીના સમક્ષ કાનમાં કહેવાથી રાણીના મનમાં વ્હેમ ઊપજવાનો ભય છે. આથી વિદૂષકે પણ જાણે કંઇક અંદર પડયૂં હોય એમ આંખો ચોળી સાનમાં ઉત્તર વાળ્યો હોવો જોઇયે. સબબ નાટયસૂચિ ઉપર પ્રમાણે બદલવી પડી છે.

૨ મૂળમાં साधु वसन्तक साधु । આવા વિદૂષકને શાબાશીના બોલ છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી એ ઉક્તિની પૂર્વે (कर्णे) આવા નાટયસૂચિનો આક્ષેપ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે રાજાનો ઉત્તર પણ સંજ્ઞાથી હોવો જોઇયે. એ ઉત્તરમાં રાજા વિદૂષકને શાબાશી નથી આપતો, પણ તેણે સૂચવેલી યુક્તિના સ્વીકારનો ભાવ સાનમાં દર્શાવે છે. આથી साधु । એટલી જ ઉકિત લેઇ તેની પૂર્વે નવી નાટયસૂચિ ઊમેરી છે. ઉકિતના પછી મૂળમાં (आचम्य) એવી નાટયસૂચિ છે, તે પણ બદલી આંખમાં કંઇ પડ્યૂં છે એ ચેષ્ટાથી બતાવવાના ઉદ્દેશથી નવી નાટયસૂચિ મૂકવી પડી છે. શોકના અશ્રુના પ્રસંગમાં आचम्य સૂચિ મૂકેલી મળી આવે છે. પરંતુ અહીં તો અશ્રુનો જ અપલાપ કરવો છે. આથી એ સૂચિનો અવકાશ નથી.

૩ काव्यालंकारसूत्रवृत्ति ।૪।૩।૨૫।માં વામને આ શ્લોક अपुष्टार्थता દોષના ઉદાહરણ તરીકે ઊતાર્યો છે. એ शरच्चन्द्रांशुगौरेण પાઠ આપે છે. તેથી અસલ પાઠ શો હશે, તેની શંકા રહે છે. જો તે शरच्छशाङ्कवद् गौरे હોય, તો તો દોષ ન કાઢી શકાય.

૪ અર્થની દૃઢતા સારૂ આગામી શ્લોકની ઉત્થાનિકારૂપે આ વાક્ય વધારાનૂં ઊમેર્યૂં છે.

[અનુષ્ટુભ.]

પ્રિયા મુગ્ધા નવોઢા છે; ખરૂં ભાગ્યે દૂભાય એ.
સધીરી શાણી છે; તોયે અબળાએ ખમાય શે ? ૮

[વિદૂ૦] મગધરાજે ઠરાવ્યા પ્રમાણે પાછલા પહોરે આપને એમની સાથે મળતિયા રાજાઓની મુલાકાત લેવાની છે[1]. સત્કારને સત્કારે વધાવી લીધાથી સામાને સારૂં લાગે છે. માટે પધારિયે. સમય થયો છે.

[પદ્મા૦] હા, પધારો, આર્યપુત્ર! અમે અંદર જઇયે છિયે[2].

[**રાજા** ઊઠતાં] મિત્ર! તેં ઠીક સૂચના કરી.

[અનુષ્ટુભ.]

કૈંક સત્કારકેરા ને ગુણના[3] કરનાર છે,
વિરલા મળવા વિશ્વે, તેહના પ્રીછનાર જે. ૯

[સઉ જાય છે.]

---

૧ આરુણિ સાથે યુદ્ધ માટે તેડેલા, તે તેડાનો તેમણે કરેલો સત્કાર.

૨ મૂળમાં અહીં पद्मावती—पउत्त । गच्छदु अय्यउत्तो । अम्हे त्ति अब्भन्तरं पविसामो । એવી એક ઉક્તિ ગળત થઇ લાગે છે, તે ઔચિત્ય સારૂં ઊમેરી છે.

૩ મૂળમાં गुणानां वा પાઠ છે. પરંતુ વાક્યમાં આગળ सत्काराणां च છે. તેથી वा ને બદલે च પાઠ લીધો છે. આ શ્લોક તેડાનો સત્કાર કરનાર મળતિયા રાજાઓને અને ગુણના કરનાર વિદૂષકને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

સાચૂં સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૩.

[દાસી પદ્મિનિકા પ્રવેશ કરે છે.]

[પદ્મિ૦] મધુકરિકા, અલી મધુકરિકા ? આવ જલદી.

[મધુ૦ પ્રવેશ કરતી] આવી સખી ! શૂં કામ છે ?

[પદ્મિ૦]–જાણુતી નથી, કે પદ્મમુબાનૂં માથૂં દૂખી આવ્યૂં છે ?

[મધુ૦] એ માડી રે ?

[પદ્મિ૦]–જા ઝટપટ, આર્યા આવંતિકાને તેડી લાવ. એટલૂં કહેજે કે પદ્મમુબાસાહેબનૂં માથૂં દૂખે છે, એટલે એ આપોઆપ દોડચાં આવશે.

[મધુ૦] અલી, એ આવીને શૂં કરશે ?

[પદ્મિ૦] એ મજાની વાતો કહેશે, તેની જ સાથે બાસાહેબનૂં માથૂં ઊતરી જશે.

[મધુ૦] ઠીક. કયાં બિછાનૂં રાખ્યૂં છે ?

[પદ્મિ૦] જળમંદિરે[૧]. જા તૂં હવે. હૂં આર્ય વસંતકને શોધી કાઢૂં ને એમની જોડે ભર્તાને સમાચાર કહાવૂં.

[મધુ૦] ઠીક. આ ચાલી. [જાય છે.]

---

૧ મૂળમાં समुद्दगिहक [સં समुद्रगृह] છે, તેને માટે અનુવાદમાં જળમંદિર બોલ વાપર્યો છે. સુંદર કમળવાળી વાવ કે કુંડને કાંઠે રચેલા મહેલને समुद्रगृह કહેતા, એમ मालविकाग्निमित्रના ચોથા અંક ઉપરથી સમજાય છે. ઇસવી બારમા શતકમાં એનો અર્થ ભૂલાવા માંડે છે. हरविजय ।३२।४। ઉપરની ટીકામાં રાજાનક અલક समुद्रं प्रतीहारनियन्त्रितं गृहमेव गृहकम्। अन्ये 'समुद्रगृहकमिति दीर्घिकालंकृतवेश्मनः संज्ञा' इत्याहुः। એમ બેભત્તુ વ્યાખ્યાન આપે છે; અને त्रिकाण्डशेष ।૫૨૪। માં પુરુષોત્તમ जलयन्त्रगृहं धीरैः समुद्रगृहमुच्यते। એમ લખી જઈ समुद्रगृहને धारागृह બનાવે છે.

[પદ્મિ૦] હવે આર્ય વસંતક ક્યાં ભેગા થવાના ?

[એવે વિદૂષક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂ૦] પદ્માવતીના પાણિગ્રહણનો[1] મહોત્સવ કંઈ દિવસથી મચી રહ્યો છે. એ પરમ સુખકારક અને માંગલિક પ્રસંગે વત્સરાજને આજે લાવાણકનો અગ્નિદાહ સાંભરી આવ્યો છે[2], અને તેઓ દેવી વાસવદત્તાના વિયોગે વ્યાકુળ થયા છે. જાઉં એમની પાસે[3]. [પદ્મિનિકાને આવતી જોઈ] અહો બાઈ ! તમે આ તરફ ક્યાંથી ?

[પદ્મિ૦] આર્ય ! પમ્મુબાસાહેબનું માથું દૂખી આવ્યું છે. તમે નથી જાણતા ?

[વિદૂ૦] ખરે જ, હું નથી જાણતો.

---

૧ મૂળમાં **पदुमावदीपाणिग्गहणसमीरिअस्स** પદ છે. તેને **वच्छराअस्स**નું વિશેષણ ગણી ગણપતિ શાસ્ત્રી તેનો **पद्मावतीविवाहेन संप्रति विषयोन्मुखीकृतस्य** એવો અર્થ કરે છે. પરંતુ **समीरित**નો **विषयोन्मुखीकृत** અર્થ અશક્ય છે. એ સાધારણ રીતે **प्रेरित, प्रवर्तित**ના અર્થમાં વપરાય છે. આ અને બીજા કારણથી **पदुमावदीपाणिग्गहणसमीरिदे** પાઠ કલ્પી મેં એનો **मङ्गलोस्सवे** સાથે અન્વય કર્યો છે. નારાયણ અને સ્યામસુંદર મૈથિલ એને **मदणदाहो**નું વિશેષણ લેખે છે અને કલ્પિત **पदुमावदीपाणिग्गहणसमीरिदो** પાઠ આપે છે. તે પણ પ્રસંગ વિચારવાથી ખોટો છે, એમ જણાઇ આવશે.

૨ મૂળમાં અહીં **मदणग्गिदाहो** [પાઠાંતર **मदणदाहो**] **अहिअदरं वट्टइ** [પાઠાંતર **वड्ढइ**] એમ છે. પરંતુ પાંચમા અંકનો પહેલો જ શ્લોક વાંચીશું તો જણાશે, કે રાજા પદ્માવતીને પામી કામાતુર નથી, પણ વાસવદત્તાને સંભારી શોકાતુર છે. વત્સરાજને લાવાણકની લાહ્ય યાદ આવે છે. આ કારણથી **लावणअग्गिदाहो हिअअम्मि आवट्टदि** [સં. **लावाणकाग्निदाहः हृदये आवर्तते**]। એવો પાઠ લીધો છે. તાડપત્રમાં અક્ષરો ખવાઈ ગયા હોવાથી **लावाणअग्गि** બદલ **मदणग्गि** અને **हिअअम्मि आवट्टदि** બદલ **अहिअदरं वड्ढइ** પાઠ કોઇએ કલ્પ્યા છે.

૩ અર્થની સ્પષ્ટતા સારૂ ‘ જાઉં એમની પાસે ’ એ શબ્દ ઉમેર્યા છે.

[પદ્મિ૦] જાઓ-વહેલા-ભર્તાને નિવેદન કરો. હું શીતળ લેપ વહેલી વહેલી ઘસાવી લાવું.

[વિદૂ૦] ક્યાં બિછાનૂં રાખ્યૂં છે રાણીસાહેબનૂં ?

[પદ્મિ૦] એ જળમંદિરે.

[વિદૂ૦] તમે ત્યારે તમારે કામે જાઓ. હૂં વત્સરાજની હઝુરમાં જાઊં છૂં ને ખબર કરૂં છૂં.

[બંને જાય છે.]

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૫.

[રાજા વત્સરાજ પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા]

[વસંતતિલકા.]

દાંપત્યનો[1] ફરી ધર્યો શિર ભાર હાવે;
પુત્રી અવંતિપતિની પણ યાદ આવે.
લાવાણકે બળી ગઈ મૃગલોચના[2] એ
લાહ્યે, હિમે કમલિની જળી જેમ જાયે ! ૧

[એવે વિદૂષક વસંતક ઊતાવળો ઊતાવળો પ્રવેશ કરે છે.]

[વિદૂ૦] ચાલો, ચાલો, વહેલા થાઓ.

[રાજા] કેમ, શું છે ?

[વિદૂ૦] રાણીજીનું માથું દૂખી આવ્યું છે.

[રાજા] કોણે કહ્યું ?

[વિદૂ૦] એમની દાસી પદ્મિનિકાએ.

[રાજા] મહા દુઃખની વાત !

[વસંતતિલકા.]

લાવણ્ય ને ગુણગણે પરિપૂર્ણ પામ્યો
પત્ની; અને વિપુલ શોક કંઈક વામ્યો.
આ તેનું એ શિર દૂખ્યું સુણતાં સવાયો
હું ફરીડી મરૂં ઉરે પૂરવે ઘવાયો[3]. ૨

---

૧ ગૃહસ્થાશ્રમ.

૨ મૂળમાં सदृशीं પાઠ છે, તે બદલ सुदृशं વાંચી અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં अनुभूतदुःखः પાઠ છે. તે એનાં પહેલાના पूर्वाभिघातसरुजः પદથી ગતાર્થ છે. આથી अनुभूतदुःखाम् પાઠ લેઇ અનુવાદ આપ્યો છે. જુઓ વિદૂષકની ઉક્તિ तत्तभोदी पदुमावदी सिस्सवेदणाए दुक्खाविदा ।

ખબર છે પદ્માવતી ક્યાં છે તે?

[વિદૂ૦] જળમંદિરે, કહે છે, બિછાનૂં રાખ્યૂં છે.

[રાજા] ત્યારે ચાલો ત્યાં.

[વિદૂ૦] પધારિયે.

[બંને ચાલવા માંડે છે.]

[વિદૂ] આ જળમંદિર. પધારિયે, મિત્ર.

[રાજા] આગળ થા.

[વિદૂ] તૈયાર. [બારણેથી ગભરાયલો પાછો ફરી][1] ઓ બાપ રે? રહો, મિત્ર, [2]નથી જવાનૂં.

[રાજા] કેમ? શૂં છે?

[વિદૂ૦] આડો સાપ પડ્યો છે! આ ભોંય દીવાના અજવાળામાં જણાય. એ હાલ્યો[3].

[રાજા પ્રવેશ કરી હસતાં] અહો! શો સાપ પરખી કાઢ્યો છે?

[વસંતતિલકા.]

ઝૂલંત તોરણતણો ફૂલહાર સ્હેજે
છૂટી પડી અવનિમાં ઋજુ દીર્ઘ આજે
વાંકોચૂંકો રજનિએ અવ થાય વાએ,
તેને ભુજંગમ ગણી મૂરખો વ્હુવાયે! ૩

[વિદૂ૦ ધારીને જોઈ] ઠીક કહો છો. સાપ ન હોય. [પ્રવેશ કરી દૃષ્ટિ ફેરવી] રાણીજી અહીં છે નહિ. આવીને ગયાં હશે.

[રાજા] હૂં તો કહૂં છૂં, કે હજુ આવવૂં જ થયૂં નથી.

[વિદૂ૦] કેમ જાણ્યૂં?

[રાજા] એમાં શૂં જાણવૂં હતૂં? જો.

---

૧ મૂળમાં અહીં (प्रविश्य) છે. પરંતુ વિદૂષકે જળમંદિરનો ઊમરો એ ઓળંગ્યો નથી. એ તો, રાજા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારપછી જ અંદર પગ મૂકે છે; જુઓ આ ઉક્તિથી ચોથી ઉક્તિની નાટયસૂચિ (प्रविश्यावलोक्य च). આ કારણથી પ્રસ્તુત નાટયસૂચિ અનુવાદમાં બદલી છે.

૨ ',નથી જવાનૂં ' બોલ અર્થની દૃઢતા સારૂ ઊમેર્યા છે; મૂળમાં નથી.

૩ મૂળમાં પ્રથમ एसो વાપરી એના એ જ વાક્યમાં ફરી अअं સર્વનામ વાપર્યૂં છે, તે વધારે પડતૂં છે. તેથી તે અનુવાદમાં તજી દીધૂં છે.

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

ચૂંથાઈ નથી નામ ચાદર; નથી ચંપાઈ શય્યા કહીં;
ઊસીસૂં પણ શીશના ખરડથી ખડીયૂં દીસે નહિ;
દર્દે દ્દષ્ટિ રમાડવા નવનવી ના યોજના છે કંઈઃ
સેવે જે અસુખે સખે ! શયન, તે સ્હેજે તજે ના સહી. ૪

[વિદૂ૦] ત્યારે, એઓ આવે, ત્યાં સુધી ઘડીક આપ આ બિછાનામાં વિરામ લો.

[રાજા] હા, એમ કરૂં. [આડા થઈ] મિત્ર ! કંઈક વાત કહે તો. મારી આંખો ઊંઘે ઘેરાઈ જાય છે.

[વિદૂ૦] કહૂં. પણ તમારે [1]હુંકારો દેવો જોઈશે.

[રાજા] ખુશીથી.

[વિદૂ૦] ઉજ્જયિની કરીને નગરી છે. ત્યાં રૂપાળી [2]વાડીઓ છે.

[રાજા] તેં એ, મિત્ર, કાઢી કાઢીને ઉજ્જયિનીની જ વાત કાઢી !

[વિદૂ૦] તમને ન ગમતી હોય, તો રહી એ વાત. બીજી કહૂં છૂં.

[રાજા] વાત નથી ગમતી એમ નથી. પરંતુ

---

૧ મૂળમાં होन्ति करेदु છે, તે બદલ हुं त्ति करेदु [સં. हुम् इति करोतु] પાઠ લીધો છે. કારણ કે होन्ति કે होन्ती નામ પ્રાકૃતમાં જાણવામાં નથી. નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલ મૂળ પાઠ કાયમ રાખી તેની हुंक्रातिं करोतु છાયા આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત हुंकृति નો પ્રાકૃત हुंकिदि બોલ થાય, हुंत्ति થઇ શકે નહિ. ગણપતિ શાસ્ત્રી ત્રીજા સંસ્કરણમાં કલ્પિત પાઠ हों त्ति करेदु [સં. हों इति करोतु] આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં हों અવ્યય વપરાયલો જોયો નથી.

૨ મૂળમાં उदअण्णाणि પાઠ છે. તેની उदयज्ञानानि છાયા આપી નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલ વેધશાળાઓ [Observatories] અર્થ કરે છે. અલબત ઉજ્જયિની વેધશાળાને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ ગમ્મતની ખાતર વિદૂષક વાત કહે છે, તેમાં તેના નિર્દેશનો અવકાશ નથી. ગણપતિ શાસ્ત્રી ત્રીજા સંસ્કરણમાં उदअह्णाणाणि કલ્પિત પાઠ લેઇ उदकस्नानानि છાયા આપે છે. આ પાઠમાં उदक બોલ નકામો પડે છે અને स्नान-નો તીર્થ અર્થ લેવો પડે છે; એ સૌ વાંધા પડતું છે. આ સંજોગોમાં હું

[આખ્યાનકી.]

અવંતિથી ઊપડતાં સગાંને
સંભારી આંસૂ ઊલટંત નેને
ઢાળ્યાં હતાં આ જ ઉરે પ્રિયાએ[1]
નેહે; અહા એ અવ યાદ આવે. ૫

અરે એ ઉજ્જયિનીમાં[2]

[અનુષ્ટુભ.]

વીણા શીખવતાં સામૂં [3]એ જોઇ રે'તી ને સળી
સરી પડી કરે સૂને હવા સારતી સુંદરી ! ૬

[વિદૂ૦] લો, બીજી વાત કહૂં છું. બ્રહ્મદત્ત કરીને એક નગર

उवअणाणि [સં. उपवनानि] પાઠ લેઉં છું. શોભાનો પ્રધાન અંશ હોઇ उपवननૂં નગરના વર્ણનમાં સ્થાન છે. वકારને સ્થાને दકાર મૂકાઇ અને ભૂલથી વધારે લખાઇ ગયેલો ण અક્ષર છેકવાથી બેવડો વંચાઇ ભ્રષ્ટ પાઠ ઊભો થયો લાગે છે. ઉજ્જયિનીમાં વાડીઓ હોવાનૂં रघुवंश।६।३५।માં પણ વાંચિયે છિયે.

૧ મૂળમાં અહીં अवन्त्याधिपतेः सुतायाः પાઠ છે, તે બદલ अवन्त्या नृपतेः सुतायाः પાઠ યોજ્યો છે. તાડપત્રનો ભાગ ખરી પડવાથી नृ નષ્ટ થતાં કોઇએ તેની જગા धि અક્ષરે પૂરી હશે; એ રીતે अवन्त्याधिपतेः પાઠ ઉત્પન્ન થયો જણાય છે.

૨ 'અરે એ ઉજ્જયિનીમાં' એ સંયોજક અંશ અર્થની સ્પષ્ટતા સારૂ ઊમેર્યો છે; મૂળમાં નથી.

૩ મૂળમાં यया છે, તેને ઠેકાણે तया પાઠ લીધો છે. અનુવાદમાં 'સળી' બોલ વાપર્યો છે, તે મૂળના कोण શબ્દને માટે છે. એક વિદ્વાન એ कोणનો અર્થ वीणादिवादने धनुराकृतिः काष्ठविशेषः, બીજો fiddle-stick અને ત્રીજો bow કરે છે. પરંતુ એ ત્રણમાંથી એકે વીણા વગાડવાનૂં ઉપકરણ ન હતૂં. એ તો वंशशलाका એટલે વાંસની સળીએ વગાડાતી. તેને कालिका અને कूणिका પણ કહેતા; જુઓ अभिधानचिन्तामणि। ૨।૨૦૫।. कोण શબ્દ વીણા વગાડવાની વાંસની સળીને માટે, તેમ જ બીજાં વાદ્યો વગાડવાના ગજ વગેરે સાધનને માટે વપરાતો હતો; જુઓ

છે. ત્યાં કાંપિલ્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો[1].

[રાજા] શું, શું ?

[વિદૂ૦] બ્રહ્મદત્ત કરીને એક નગર છે. ત્યાં કાંપિલ્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

[રાજા] અરે મૂરખા ! બ્રહ્મદત્ત રાજા અને કાંપિલ્ય નગર.

[વિદૂ૦] શું ? બ્રહ્મદત્ત તે રાજા અને કાંપિલ્ય તે નગર, એમ કે ?

[રાજા] હા, એમ.

વિદૂ૦] એમ, ત્યારે તો ઘડીક થોભો. હું ગોખી લેઊં. બ્રહ્મદત્ત રાજા કાંપિલ્ય નગર, બ્રહ્મદત્ત રાજા કાંપિલ્ય નગર. [એમ સારા પેઠે ગોખી] હવે સાંભળો. અહો ! આ તો ઊંઘી ગયા. રાત્રિ ઠરે છે. [૨ઉપવસ્ત્ર બરાબર ઓઢાડી] એમને માટે શાલ૩ લેઈ આવું. [જાય છે.]

अमरकोश ।૧।૭।૭। અને તે ઉપરની ક્ષીરસ્વામીની ટીકા. वंशशलाकाની જગા હાલ પાંચસેંક વરસ થયાં તારની નખીએ લીધી છે.

૧ બ્રહ્મદત્ત એટલે બ્રાહ્મણને આપેલું, તે નગર જ હશે; અને, યથા શાંડિલ્ય તથા કાંપિલ્ય, એ ન્યાયે કાંપિલ્ય રાજાનું નામ હશે. આવું કંઇક રમુજી ભ્રમનું બીજ સમજી શકાય.

૨ મૂળમાં આ નાટચસૂચિ છે નહિ. પરંતુ પદ્માવતી સૂતાં છે એવી વાસવદત્તા ભૂલ ખાય, તેટલા માટે વત્સરાજનું બધું શરીર ઢંકાયલું હોવું જોઇયે. એ ઢાંકવાનું કારણ ઊપજાવવાના હેતુથી કવિએ રાત્રિ ઠરવાની વાત આણી છે. વિદૂષક રાજાને એમનું વૈવાહિક ઉપવસ્ત્ર ઠીક કરીને ઓઢાડે છે તો ખરો; પણ, એ ઝીણા વસ્ત્રે ટાઢ ખળે નહિ, એમ મનમાં આણી તે શાલ લેવા જાય છે. દરમ્યાન વાસવદત્તા આવે છે. તે વખતે જો રાજાનું શરીર ઊઘાડું હોત, તો દીવાના અજવાળામાં વાસવદત્તા રાજાને ઓળખ્યા વગર રહત નહિ. આ કારણથી નાટચસૂચિ ઊમેરવી પડી છે. શરીર ઢાંકેલું હતું; બિછાનું ખાસ પદ્માવતી માટેનું હતું; અને વસ્ત્રો પણ પદ્માવતીના જેવાં રાતાં હતાં; તેથી વાસવદત્તા ભૂલ ખાય છે. વિવાહના દસ દિવસમાં વરવહૂએ રાતાં વસ્ત્ર પહેરવા બાબત જુઓ અંક ૩ ની ટિપ્પણી ૧૫.

૩ મૂળમાં अत्तणो पावारअं गह्णिअ आअमिस्सं । છે. પરંતુ प्रावारકનો અર્થ उत्तरीय થાય છે; જુઓ अमरकोश ।૨।૬।૧૧૭. તે તો રાજાએ

[એવે આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા અને દાસી ઊતાવળાં પ્રવેશ કરે છે.]

[દાસી] પધારિયે, આર્યા. પદ્મણુબાસાહેબનૂં માથૂં બહુ દૂખે છે.

[વાસ૦] મહા દુ:ખની વાત! એમનૂં બિછાનૂં ક્યાં રાખ્યૂં છે?

[વાસ૦] કહે છે, જળમંદિરે રાખ્યૂં છે.

[દાસી] ચાલ, ત્યારે ત્યાં.

[બંને જળમંદિર તરફ જાય છે.]

[દાસી] આર્યા, આ જળમંદિર. અંદર પધારિયે[1]. [રવાને થઈ જાય છે.]

[વાસ૦] અરેરે! દેવોને દયા જ નથી. મારા વિયોગે વિહ્વળ બનેલા આર્યપુત્ર જેને જોઈ ધારણ ધરતા, તે પદ્માવતીને પણ લીધાં દુ:ખના સપાટામાં! જાઉં અંદર. [પ્રવેશ કરી.] અરે! આ તે કેવૂં ખોટૂં કહેવાય[1]? પદ્માવતીનૂં શરીર અસ્વસ્થ છે, તે છતાં એકે દાસી અહીં છે નહિ[2]. દીવો માત્ર ઝગઝગ બળ્યા

ઓઢેલૂં જ છે. વિશેષમાં ટાઢ ખાળવાને ગરમ લૂગડૂં અપેક્ષિત છે. એ લૂગડૂં રાજાનૂં પોતાનૂં જ હોવૂં જોઇયે; બીજાને અંગે અડેલૂં વસ્ત્ર રાજાને કામ આવે નહિ. વળી દરબારમાં જોઇયે તેવાં અને જોઇયે તેટલાં વસ્ત્ર છતાં વિદૂષક પોતાનૂં લૂગડૂં લેવા દોડે, એ પણ અજુગતૂં છે. આથી **अत्तभवदो पावरअं गह्णिअ आगमिस्सं** [સં. **अत्रभवतः प्रावरकं गृहीत्वा आगच्छेयम्**] પાઠ લીધો છે. પહેલૂં પદ ભ્રષ્ટ થઈ **अत्तणो** અને બીજૂં વિકાર પામી **पावारअं** પાઠ નિપજ્યા છે. **प्रावरक** પુ. તે મૃગરોમનૂં બનેલૂં કીમતી ઓઢવાનૂં વસ્ત્ર હતૂં; જુઓ **कौटिलीय अर्थशास्त्र**। ૨।૧૧। અનુવાદમાં તેના બદલે પરિચિત શાલ શબ્દ વાપર્યો છે.

૧ મૂળમાં અહીં **जाव अहं वि सीसाणुलेवणं तुवारेमि।** એટલૂં વાક્ય વધારે છે. પરંતુ શીતળ લેપ વ્હેલો ઘસાવી લાવવા તો પદ્મિનિકા ગઈ છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬ ની પંક્તિ ૧-૨. આથી પ્રસ્તુત વાક્ય ક્ષેપક ગણી તજી દીધૂં છે.

૨ મૂળમાં **अहो परिजणस्स पमादो। अस्सत्थं पदुमावदिं केवळं दीवसहाअं कारिअ विसज्जिअ णिग्गदा।** એ રીતે છે. અહીં પહેલા

કરે છે. આ પદ્માવતી સૂતાં. એ જંપી ગયાં જણાય છે. હું અહીં બેસું. અથવા જુદા આસને બેઠાથી એમના મનમાં ઓછું આવશે[1]. તેથી બિછાનામાં જ બેસું. [બેસી] [2]એક આસને બેઠી, ત્યારે મારા મનને કયમ જાણે આનંદ થયો. અહો, નિરાંતે એકધારો લાંબો શ્વાસ લેઈ ઊંઘે છે એ. માથું દુખતું મટી ગયું હોવું જોઇયે. [3]ખાસો ભાગ મૂકીને એ સૂતાં છે, તે શું એમ સૂચવે છે કે મારે એમને ભેટીને સૂવું[4] ? ભલે, તો હું તેમ કરું[5]. [પડખામાં સૂઈ જાય છે.]

વાક્યમાં परिजणस्स બોલની ખાસ જરૂર નથી. બીજા વાક્યમાં, केवलं दीवसहाअं करिअनी સમજૂતી તરીકે કોઇએ વિસાજ્જિઅ ટિપ્પણ લખ્યું હશે, તે મૂળમાં ભળી ગયું છે. આ વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય તરીકે परिजणो પદની ખપતી છે. પુલ્લિંગનું ઉદ્દેશ્ય સ્ત્રીલિંગ णिग्गदा બદલ પુલ્લિંગ વિધેય માગી લે છે. આથી अहो पमादो । अस्सत्थं पदुमावादिं केवलं दीवसहाअं करिअ गदो परिजणो । એવો પાઠ લીધો છે. परित्तजादि પાઠાંતરથી ઉક્તિ બહુ ટૂંકાઈ જાય છે.

૧ अप्पो विअ सिणेहो पडिभादि એ વાક્ય 'મારો સ્નેહ એમના પ્રત્યે ઓછો છે એમ પદ્માવતીના મનમાં આવે' એવા અર્થમાં સમજી અનુવાદમાં ભાવાર્થ આપ્યો છે. પ્રાકૃત पडिभादि સંસ્કૃત प्रतिभायात्‌ના અર્થમાં છે.

૨ અહીં રોમાંચ નામે સાત્ત્વિક ભાવનું નિરૂપણ છે. એ રોમાંચ વત્સરાજના શરીરના સ્પર્શથી પ્રગટે છે. પણ વાસવદત્તા તો પદ્માવતી સૂતાં છે એમ સમજે છે, અને રોમાંચ સખી સાથે એક આસને બેસવાના લ્હાવાથી પ્રગટ્યાં છે એમ માને છે. એના મનમાં શંકાનો ઉદય હજુ સુધી થયો નથી; કેમકે તે સખીબુદ્ધિથી રાજાને ભેટીને સૂએ છે. આથી મૂળમાં किंणु खु અને अज्ज બોલ પૃચ્છાના છે, તે અનુવાદમાં તજી દીધા છે.

૩ મૂળમાં अहव [સં. अथवा] છે, તે બદલ अह [સં. अथ] પાઠ લીધો છે. એ અવ્યય અહીં પ્રશ્નના અર્થમાં છે; જુઓ अमरकोश । ૩ । ૧ । ૨૪૮ ।

૪ મૂળમાં आलिङ्गेहि त्ति છે, તે બદલ आलिङ्गिअ सुविहित्ति પાઠ લીધો છે; જુઓ આગામી વાક્ય.

૫ મૂળમાં जाव सइस्सं છે, તે બદલ સંગતિ વિચારી तह सइस्सं પાઠ યોજ્યો છે.

[રાજા ઊંઘમાં] હા વાસવદત્તા !

[વાસ૦ ચમકી બેઠી થઈ જઈ] હં, આ તો પદ્માવતી ન હોય, આર્યપુત્ર છે. શું થશે[1] ? એમણે મને દીઠી !

[રાજા] હા અવંતિરાજની પુત્રી !

[વાસ૦] હાં, આ તો ઊંઘમાં બોલે છે. સારૂં થયું, કોઈ અહીં છે નહિ. હું મારાં નેત્રને અને હઇયાને સંતોખી લેઉં.

[રાજા] હા પ્રિયા ! હા વ્હાલી શિષ્યા ! બોલ, બોલ[2],

[વાસ૦] બોલૂં છૂં, આર્યપુત્ર, બો છૂં[3].

---

૧ પદ્માવતી સાથે વત્સરાજનો વિવાહ થયાથી, યૌગંધરાયણ રુમણ્વાન્ વગેરેએ વાસવદત્તા સાથે સંતલશથી જે યોજના ઘડી હતી, તેનો મુખ્ય ભાગ તો સિદ્ધ થઈ ગયો છે. હવે વાસવદત્તાનૂં પ્રગટ થવૂં જ બાકી છે. તેનો ઘાટ ઊતરે તે પહેલાં વાસવદત્તા રાજાની દૃષ્ટિએ પડે ને તે એને ઓળખે, તો રાજાના મનમાં કંઈ કંઈ વ્હેમ આવે અને અનર્થ નીપજે. આ ભીતિ વાસવદત્તાના 'શું થશે ?' બોલમાં સમાઈ છે. આ સંજોગમાં किं णु खु भवे । दिट्ठह्मि । એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે. મૂળનો આ ભાવ ન સમજાયાથી એ પાઠમાં જબરી વધઘટ થઈ છે. એ વધઘટવાળો મુદ્રિત પાઠ નીચે પ્રમાણે છેઃ—किं णु खु दिट्ठह्मि । महन्तो खु अय्यजोअन्धराअणस्य पडिण्णाहारो मम दंसणेण णिप्फलो संवुत्तो । (मन्दभाआए मए किं किदं) ।. આમાં કહેલી યૌગંધરાયણની પ્રતિજ્ઞા વિશે આ નાટકમાં કોઈ એ ઠેકાણે કંઈ છે નહિ. प्रतिज्ञायौगन्धरायण વાંચી स्वप्नवासवदत्तમાં પણ કોઈકે પ્રતિજ્ઞા લીધાની વાત ઓઢવી દીધી જણાય છે.

૨ રાજાને લાવાણકની લાહ્ય પહેલાંના એક પ્રસંગનૂં સ્વપ્નૂં આવે છે. વાસવદત્તા જાણે રીસાઈ છે. તેણે અંજન આંજ્યૂં નથી, તિલક કર્યૂં નથી, પત્રાવલી ચિતરી નથી, આભૂષણ પહેર્યાં નથી, ને અબોલા લેઈને બેઠી છે. રાજા જાણે તેને મનાવે છે. તે તેને પૂછે છે, કે 'બોલ, તૂં શૂં રીસાઈ છે ? રીસાઈ ન હોય, તો શણગાર કેમ સજ્યા નથી ? શૂં તારા મનમાં એમ છે કે વત્સરાજ શણગાર સજાવે ? લે, ત્યારે, તેમ કરૂં છૂં.' આ રીતે રાજાની ઉક્તિઓ સળંગ લીધાથી સ્વપ્નનો ખ્યાલ આવશે.

૩ વત્સરાજની પૂર્વગત સ્વપ્નોક્તિમાં અબોલા લીધાનો ભાવ હોવાથી વાસવદત્તા આ ઉક્તિથી તેનો ઇનકાર કરે છે અને પોતાના ભાવની શુદ્ધિ અને સ્નિગ્ધતા માત્ર પ્રગટ કરે છે. તે કંઈ ઊંઘતા રાજાને સંભળાવવા કહેતી નથી.

[રાજા] તું શું રીસાઈ છે?

[વાસ૦] ના રે ના[1].

[રાજા] ના રીસાઈ હોય, તો શણગાર કેમ નથી સજ્યા?

[વાસ૦] હવે હું મૂઝાઈ. આનો ઉત્તર શો અપાય[2]?

[રાજા] તારા મનમાં એમ છે, કે વત્સરાજ તને પહેલાંની પેઠે શણગાર સજાવે[3]?

[વાસ૦] જાઓ, રે, જાઓ. સ્વપ્નમાં પણ શણગાર સજાવવાની જ ઝંખના[4]!

[રાજા] લે, ત્યારે, [5]તારી ઇચ્છા એવી છે તો હું તને શણગાર સજાવૂં[6]. [ઊંઘમાં હાથ લાંબો કરે છે[7].]

[વાસ૦] બહુ થોભી હું. વખતે કોઈ આવી ચડશે ને મને દેખશે. માટે, આર્યપુત્રે સ્વપ્નામાં આ લાંબો કર્યો છે[8], તે હાથ

૧. અહીં રીસાવાનો નિષેધ છે. પોતાની હમેશની ભાવશુદ્ધિ પ્રગટ કરવા સિવાય બીજો કંઈ ઉદ્દેશ વાસવદત્તાના પ્રેમાર્દ્ર હૃદયમાં છે નહિ, તે સમગ્ર પ્રસંગ ધ્યાનમાં લેવાથી પ્રતીત થશે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં णहि णहि પછી મૂળમાં વધારાના दुक्खिदह्मि બોલ મળી આવે છે, તે અનુવાદ કરતાં ક્ષેપક ગણી તજી દીધા છે.

૨ બોલ્યાથી અબોલાની વાત ખોટી પાડી, તેમ આ વખતે શણગાર સજેલા હોત તો 'આ મેં શણગાર સજ્યા છે ને' કહી રૂસણાની વાત વાસવદત્તા ખોટી પાડી શકત. પરંતુ પ્રોષિતપતિકા તરીકે તે શણગાર સજતી ન હતી. આથી તે મૂઝવણમાં પડે છે. મૂળમાં इदो वरं किं। છે. તેનો અનુવાદ કરતાં, પૃષ્ઠ ૪૨ ની ટિપ્પણી ૧ વાળી ઉક્તિમાં જેમ प्रश्नः અધ્યાહાર ગણ્યો હતો, તેમ અહીં उत्तरम् બોલ અધ્યાહાર લીધો છે.

અદ્ધર ઝઝૂમતો બિછાનામાં મૂકીને જાઉં હવે. [અદ્ધર હાથ બિછાનામાં મૂકીને જાય છે.]

[રાજા જાગી ઊઠી] **પ્રિયા વાસવદત્તા ! ઊભી રહે, અરે ઊભી રહે. અહા[1] !**

[અનુષ્ટુભ.]

ધાયો ને અથડાયો હૂં કમાડે આ ભીંડાયલે,
સ્પષ્ટ એહ જણાવે[2] જે ઝંખના મુજ સત્ય છે. ૭

स्सं। [तथा कृत्वा निष्क्रान्ता]।. આમાંની ચોથી ઉક્તિમાં રાજાએ એક હાથ લંબાવ્યાનૂં કહ્યૂં છે. તેથી ત્રીજી ઉક્તિની નાટયસૂચિમાં **हस्तं** જોઇયે; **हस्तौ** ન હોઈ શકે. રાજા જો પાછલા પ્રણયભંગ માટે વાસવદત્તાને મનાવતો હોય, તો તેણે બે હાથ જોડવા જોઇયે; અને તે હાથ જોડેલા હોઈ બંને એક જ સપાટીમાં જોઇયે; નહિ કે એક લંબાવ્યો હોય ને બીજો જેમનો તેમ પડયો હોય. પરંતુ એક જ હાથ લંબાવેલો કહ્યો છે તેથી બે હાથ જોડેલા ન હોઈ શકે, એટલે રાજા મનાવતો પણ ન જ હોઈ શકે. એક હાથ લંબાવી કદાચ રાજા સ્વપ્નમાં વાસવદત્તાના શરીરે શણગાર સજાવવાનૂં કરતો હોય. આ સંજોગમાં પહેલી ઉક્તિમાં **विरचितं**, બીજીમાં **विरचिआ** અને ત્રીજીમાં **विरचितार्थां भवतीं प्रसाधयामि** પાઠ કલ્પ્યા છે. **विरचित** શબ્દ અહીં ક્રિયાવાચક નામ છે, અને તેનો અર્થ **विरचना** એટલે 'શણગારવૂં' લીધો છે. ત્રીજી ઉક્તિના **विरचितार्थाम्** પદનો વિગ્રહ **विरचितेन विरचनया अर्थः यस्याः ताम्** એ રીતે કર્યો છે. ચોથી ઉક્તિમાં **गमिस्सं**ની પુનરુક્તિ છે. **अहव** [અથવા] વિયોજક [disjunctive] અસ્થાને છે અને **सय्यावळम्बिअं** [પથારીમાંથી લટકતો] અને તેનૂં પાઠાંતર ગરબડિયા છે. તેથી **ता सिविणे लम्बिदं** [સં. **तत् स्वप्ने लम्बितम्**] પાઠ યોજ્યો છે. **अहव, सय्याव** અને **पय्यावि** વર્ણસમૂહ તાડપત્રનો ભાગ ખરી જવાથી નાશ પામેલા **सिविणे**ને સ્થાને ગોઠવ્યા જણાય છે; અને **गमिस्सं** બેવડાવાથી દાખલ થયો છે.

૧ મૂળમાં **हा धिक्** છે, તે બદલ માત્ર **हा** પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં **ततो व्यक्तं न जानामि भूतार्थो मे मनोरथः।** એ રીતની પંક્તિ છે. તેમાં **न जामामि** [પાઠાંતર **जानाति**] બદલ **विजानामि** પાઠ લીધો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી મૂળ પાઠને વળગી રહે છે અને શ્લોકનૂં ,

[એવે વિદૂષક પાછો આવે છે.]

[વિદૂ૦] અહો, વત્સરાજ જાગ્યા છે.

[રાજા] મિત્ર, મિત્ર, એક વધામણી. વાસવદત્તા જીવે છે.

[વિદૂ૦] વાસવદત્તા ? અફ્સોસ, હવે વાસવદત્તા કેવાં ? એ તો ગત થયાં છે, ક્યારનાં એ ગુજરી ગયાં છે.

[રાજા] અરે, ચૂપ, એમ માં બોલ.

[અનુષ્ટુભ.]

મિત્ર ! હૂં ઊંઘતાને એ જગાડી ગઈ આ ક્ષણે.
વ્હાયો પૂર્વે રુમણવાને 'બળી ગઈ' કહી મને. ૮

[વિદૂ૦] અફ્સોસ, મિત્ર, એ વાત જ અશક્ય છે. એ તો મેં ઉજ્જયિનીનૂં નામ લીધૂં હતૂં એટલે તમને વાસવદત્તા સાંભરી આવ્યાં હતાં; અને એમની ને એમની જ ઝંખનામાં તમે ઊંઘી ગયા, તેથી તમે એમને સ્વપ્નામાં દીઠાં હશે[1].

[રાજા]

[અનુષ્ટુભ.]

સ્વપ્ન એ હોય, તો સ્વપ્ને ભલૂં ને ભલી નીંદડી !
ભ્રમણા હોય, તો હોજો ભ્રમણા એ સદાવડી ! ૯

અને એ સ્વપ્ન કે ભ્રમણા પણ કેમ કહેવાય[2] ?

[અનુષ્ટુભ.]

નવ કેશ સમારેલા, નવ આંજેલ અંજને,
શીયળે અડવૂં એવૂં મુખ મેં જોયૂં જાગીને. ૧૦

તાત્પર્ય અનિશ્ચયપરત્વે સમજે છે. પરંતુ વિદૂષક સાથેના આગામી સંભાષણમાં 'નક્કી મેં વાસવદત્તા જોઈ' એવી રાજાની ખાતરીનૂં નિરૂપણ છે. આથી સંશયાર્થ પાઠ તજી દેઈ નિશ્ચયાર્થ પાઠ યોજવો પડ્યો છે.

૧ મૂળમાં अविहा असंभावणीअं एदं ण । आ उद्अण्णाणसंकित्तणेण तत्तहोर्दि चिन्तअन्तणे सा सिविणे विट्ठा भवे । પાઠ છે. તેને બદલે અનુવાદ માટે अविहा असंभवणीअं एदं १ णं उज्जइणीए संकित्तणेण तत्तभोदिं चिन्तअन्तेण सा सिविणे दिट्ठा भवे। પાઠ લીધો છે.

૨ આ વાક્ય પૂર્વ અને ઉત્તર શ્લોકને જોડવાના અંકોડા તરીકે અહીં ઉમેર્યૂં છે; મૂળમાં નથી.

[વિદૂ૦] ત્યારે તમે, અહીં દરબારમાં સુંદર સ્વરૂપની આવંતિકા બ્રાહ્મણી છે, તે દીઠી હશે[1].

[રાજા] મિત્ર ! જો તો ખરે,

[અનુષ્ટુભ.]

દબાવ્યો બાહુ દેવીએ ગ્રહીતાં લૈ અંક ઊંઘમાં,
તેને જે પાંગર્યાં સ્પર્શે રોમ તે ન હજી શમ્યાં ! ૧૧.

[વિદૂ૦] હવે આપ મૂકો એ વાત. લોક હસશે[2].

---

૧ રાજા જ્યારે એમ કહે છે કે મેં જાગીને વાસવદત્તાને જોઈ છે, ત્યારે વિદૂષક બીજો ખુલાસો આપે છે. તે કહે છે કે તમે જાગીને જોઈ તે ખરી વાત. પણ તે વાસવદત્તા ન હોવી જોઇયે–એ તો આવંતિકા હશે. મૂળમાં અહીં પાઠ બહુ ભ્રષ્ટ થયો છે. જાગ્રદવસ્થાનું નિરૂપણ કરનારા છેલ્લા શ્લોકને વિલાપરૂપ સમજી કોઇએ વિદૂષકની ઉક્તિમાં પ્રથમ मा दाणिं भवं अदिमत्तं संतपिअ । એવું બોધવાક્ય ઊમેર્યું છે. પછી इमस्सिं राजउले अवन्तिसुन्दरी णाम जक्खिणी पडिवसादि, सा तुए दिट्ठा भवे । એ વાક્યથી રાજાની ભ્રાંતિનો ખુલાસો આપવા યત્ન કર્યો છે. તે પછી યક્ષિણીએ જ્યાં દેખા દીધા ત્યાં રહેવૂં સલામત નથી, એવા ભાવથી વિદૂષક પાસે एदु एदु भवं चउस्सालं । કહેવરાવ્યૂં છે. અહીં સવાલ ઊઠે છે કે યક્ષિણીએ રાજાને શા માટે દેખા દેવા પડે ? બહુ વિચારતાં પ્રસ્તુત ઉક્તિ નીચે પ્રમાણે હોવી જોઇયે એમ મારૂં માનવૂં છે. विदूषकः–तदो, इमस्सिं राजउले आवन्तिआ णाम सुन्दरी बह्मणी पडिवसादि, सा तुए दिट्ठा भवे [સં. ततः, अस्मिन् राजकुले आवन्तिका नाम सुन्दरी ब्राह्मणी प्रतिवसति, सा त्वया दृष्टा भवेत्]। એમૂંના आवन्तिआ णाम सुन्दरी ઉપરથી अवन्तिसुन्दरी णाम પાઠ ઉત્પન્ન થયો સંભવે છે. વળી તાડપત્રમાં वह्मणी ના પહેલા બે અક્ષર ખવાઈ જતાં કોઇએ પૂર્વગત ભ્રષ્ટ પાઠ સાથે બંધ બેસતો તેનો જ ભ્રષ્ટ जक्खिणी પાઠ ગોઠવ્યો હશે. આસપાસનાં બોધવાક્ય અને ભયવાક્ય તો ક્ષેપક જણાઈ જ આવે છે.

૨ મૂળમાં एदु एदु भवं । એટલા બોલ વધારે છે. એ ભયવાક્ય યક્ષિણીવાળા પાઠ ઉપર આધાર રાખતૂં હોઈ પૂર્વની ટિપ્પણીમાં આપેલા કારણ સર તજી દીધૂં છે.

[એવે એકાએક કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] જય જય, આર્યપુત્ર. મહારાજ દર્શક કહે છે કે આપનો અમાત્ય રુમણ્વાન આરુણિની પૂંઠ પકડી એનો ઘાટ ઘડવા મોટું સૈન્ય લઈને આવ્યો છે. મેં પણ વિજયી ચતુરંગિણી સેના સજ્જ કરી છે. આપ હવે વજડાવો વિજયડંકો.

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

કીધા પૌર ઝુરંત શાંત; અરિનો ભેદ્યો ભૂંડો સાથ છે;
પાર્ષ્ણિગ્રાહ[1] નડંત વિગ્રહ વિશે, તેને કર્યો મ્હાત છે;
દાવે દુશ્મનના નિકંદનતણો ગાઢો ઘડ્યો ઘાટ છે;
ગંગા ઊતર્યું સૈન્ય છે; [2]મુલક સૌ સંબંધીને હાથ છે. ૧૨.

---

૧ આ પાર્ષ્ણિગ્રાહ તે કોશલનો રાજા હોવો જોઇયે. કૌશાંબમંડળ અને કોશલ એ પાસપાસેનાં રાજ્યો હતાં; જુઓ Watters' Yuan Chwang, I. 367–368. મહારાજ દર્શકના પિતા અજાતશત્રુના સમયથી કોશલ રાજ્ય ઉપર મગધ રાજ્યનૂં દબાણ હતૂ. આ દાબને લીધે કોશલનૂં નડતર મટી ગયાનૂં ઉપર જણાવ્યું છે; જુઓ Smith's Early History of India.

૨ ઉત્તરપાંચાલ અને દક્ષિણપાંચાલ, ઉત્તરવિદર્ભ અને દક્ષિણવિદર્ભ વગેરેની પેઠે વત્સ દેશ પણ ઉત્તરવત્સ અને દક્ષિણવત્સ એમ દ્વિધા વિભક્ત હશે. અંતર્વેદિનો નીચાણનો પ્રદેશ, જેનો અગિયારમા શતકના લેખમાં **कौशाम्बमण्डल**ના નામથી નિર્દેશ કર્યો છે, તે જ ઉદયન રાજાના તાબાનો વત્સ દેશ. એની રાજધાની કૌશાંબી યમુનાને કાંઠે હતી. એ ઉત્તરવત્સનો મોટો ભાગ આરુણિએ કબજે કર્યો હતો. માત્ર કૌશાંબી અને તેની પાસેનો પ્રદેશ દુશ્મનના હાથમાં ગયો ન હતો. સેનાપતિ રુમણ્વાને અવંતિના રાજાની મદદથી તે બધો પાછો મેળવી આરુણિને હરાવી યમુનાને પેલે પાર હાંકી કાઢ્યો હતો. હવે તે મગધની સેના સાથે જોડાઈ આરુણિની પૂંઠ પકડવા ગંગા ઊતરી મગધ આવ્યો હતો. આ ઉપરથી આરુણિનૂં રાજ્ય મગધની પશ્ચિમે અને ઉત્તરવત્સ કિંવા કૌશાંબમંડળની દક્ષિણે હશે એવી અટકળ થાય છે. મૂળમાં **वत्सराज्यं हस्ते तव** છે. તેમાં કહેલ વત્સ તે આ આરુણિની સત્તા નીચેનો દક્ષિણવત્સ દેશ. ઉદયનને આગળ કરી મહારાજ દર્શક અને સેનાપતિ રુમણ્વાનની ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી તૈયારી આરુણિને

[રાજા ગાજી ઊઠી] ભલે ! હું તત્પર જ છું.

[આખ્યાનકી.]

બીહામણા બાણુતરંગ માંહી
રણાર્ણવે તત્ક્ષણ ઝંપલાવી
તુરંગ માતંગથકી તરૂં એ
ને હું હીણા આરુણિને હણૂં એ[1]. ૧૩.

[સૌ જાય છે.]

હણી આ વત્સ દેશ જીતી લેવા માટે છે. મુલક સૌ એટલે શત્રુ આરુણિનો બધો મુલક, દક્ષિણવત્સ દેશ. જુઓ પૃષ્ઠ ૬૬ ની ટિપ્પણી ૧.

૧. મૂળમાં પહેલા ચરણમાં नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे પદ છે, તેનો नागेन्द्रैश्च तुरङ्गैश्च तीर्णं तरणं यस्य तास्मिन् એમ અનુવાદ માટે વિગ્રહ કર્યો છે. ચોથા ચરણમાં महार्णवाभे युधि नाशयामि ને બદલે કદાચ रणार्णवे संप्राति नाशयामि એવો પાઠ હશે.

સાચું સ્વપ્ન.

વિષ્કંભક ૪.

[અવંતિનો કંચુકી રૈભ્ય પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુકી] કોણ છે કનકપોળની ચોકીએ ?

[પડદા પાછળથી પ્રતીહારી વિજયા પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતી૦] આર્ય ! આ રહી હૂં વિજયા. શૂં કામ છે ?

[કંચુકી] [1]દક્ષિણવત્સ રાજ્ય જીતી લેઈ જેમણે ઉદયનાં પગરણ માંડ્યાં છે એવા મહારાજા ઉદયનને નિવેદન કરો, કે મહારાજા મહાસેન તરફથી કંચુકી રૈભ્ય[2] અને મહારાણી અંગારવતી તરફથી રાજકુમારી વાસવદત્તાનાં ધાવમા વસુંધરા દેવડીએ ઊભાં છે[3].

[પ્રતી૦] આર્ય ! [4]અવસર હાલ નિવેદનને અનુકૂળ નથી.

---

૧ મૂળમાં वत्सराज्यलाभप्रवृद्धोदयाय પાઠ છે. આમાં કહેલૂં वत्सराज्य કૌશાંબમંડળ હોઈ શકે નહિ; કેમકે ખોયેલૂં પાછૂં મેળવવૂં એ કંઈ વાસ્તવિક રીતે લાભ ન કહેવાય. અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ, તે જ લાભ. આથી અહીં કહેલૂં वत्सराज्य અને મૂળના અંક ૫ ના શ્લોક ૧૨ માં કહેલ वत्साः એક સમજી દક્ષિણવત્સ અર્થ અનુવાદમાં આપ્યો છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૬૪ ની ટિપ્પણી ૨.

૨ કાશ્યપ ગોત્રના રેભ ગણનો, તે રૈભ્ય. એ ગોત્રનાં કશ્યપ, અવત્સાર અને રેભ, એ પ્રવર છે. કશ્યપ ઋષિનો પુત્ર અવત્સાર અને તેનો રેભ. જુઓ प्रवरमञ्जरी અને प्रवरदर्पण [गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बक].

૩ उपस्थितौ ઉપર નજર નાંખતાં મૂળમાં प्राप्तः વધારાનો જણાય છે અને च ખેવડાય છે. આથી એ બોલ અનુવાદમાં તજી દીધા છે. પ્રતીહારી જે પ્રાકૃત ઉક્તિથી રાજાને કંચુકી અને ધાવૂ આવ્યાની ખબર કરે છે, તેમાં આ ક્ષેપક ખોંસો છે નહિ.

૪ આમાં અને એ પછીની ઉક્તિમાં મૂળમાં પ્રા. अद्देशकालो, સં. अदेशकालः પાઠ છે. પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ખાસ કરીને કાળ જ પ્રતીકૂળ

[કંચુકી] કેમ અનુકૂળ નથી ?

[પ્રતી૦] સાંભળો, આર્ય ! શય્યાસુખ મહેલના બહારના ચોકમાં કોઇકે આજે વીણા વગાડી. તે મહેલમાંથી સાંભળતાની સાથે મહારાજે કહ્યું:–' અહો, ઘોષવતીના સુર ક્યાંથી ? '

[કંચુકી] પછી ?

[પ્રતી૦] તે ઉપરથી દાસીઓ દોડી. તેમણે જઈ વગાડનારને પૂછ્યું. 'ભાઇ ! આ વીણા તેં ક્યાંથી આણી ?' તેણે જવાબ દીધો, 'નર્મદા નદીના કાંઠાના જંગલમાં ઝાડવાંનાં ભોથાંમાં પડી હતી[2], ત્યાંથી અમને જડી છે એ. જો ખપ હોય, તો મહારાજની જ છે. લેઈ જાઓ.' તે લેઈને તેમણે મહારાજ આગળ રજુ કરી. મહારાજે તે ખોળામાં લીધી, તેવા જ તેઓ મૂર્છિત થઈ ગયા. કેટલીક વારે મૂર્છા વળી, ત્યારે તેઓ બોલ્યા. ' અરે, તને તો દીઠી, ઘોષવતી, પણ ક્યાં છે તારી સખી ? એને હું નથી જોતો.' તે વખતથી એઓ ચોધાર આંસુએ રુદન કરે છે. રડી રડીને એમની આંખો સૂજી ગઈ છે. સમય એમ પ્રતીકૂળ છે. હું શી રીતે નિવેદન કરૂં ?

છે. અહીંથી ચોથી ઉક્તિમાં પણ अणवसरो બોલ વાપર્યો છે. આ કારણથી अक्कालो પાઠ લીધો છે.

૧ મૂળમાં सुय्यामहा[પાઠાંતર सुआमुण અને सुय्यामह]प्पासादगदेण છે, તે બદલ सय्यासुहप्पासादग्गगदेण [સં. शय्यासुखप्रासादाग्रगतेन] પાઠ લીધો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં सुय्यामुह० [સં. सूर्यामुख०] પાઠ કલ્પ્યો છે.

૨ મૂળમાં णम्मदातीरे.कुय्यगुम्मलग्गा [સં. नर्मदातीरे कुब्जगुल्मलग्ना] છે. હવે, મહાસેનના સુભટોના હાથમાં વત્સરાજ સપડાયો, તે નાગવન નર્મદાના કાંઠાનું વેણુવન મૂક્યા પછી હોવાનું प्रतिज्ञायौगन्धरायणा अङ्क ।१। માં વાંચિયે છિયે. આથી णम्मदातीर બોલનો અર્થ નર્મદાના કાંઠાનો મુલક એટલે કે નર્મદા નદીના કાંઠાનું જંગલ એવો કર્યો છે.

૩ મૂળમાં वप्फपय्याउलेण मुच्छूहण [પાઠાંતર मुहेण] છે, તે બદલ वप्फपय्याउलोच्छूणणअणेण मुहेण [સં. बाष्पपर्याकुलोच्छूननयनेन मुखेन] એવો પાઠ લીધો છે.

[કંચુકી] ત્યારે તો, બાઈ, વ્હેલાં નિવેદન કરો. અમારૂં આવવૂં પણ આ જ સંબંધમાં થયૂં છે.

[પ્રતી૦] આર્ય ! આ જાણું છૂં ને નિવેદન કરૂં છૂં.

[કંચુકી] બહુ સારૂં. અમે દેવડીની બેઠકમાં છિયે૧.

[બંને જાય છે.]

સાચું સ્વપ્ન.

અંક ૬.

[રાજા વત્સરાજ અને વિદૂષક વસંતક પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા] હહા ઘોષવતી !

[પુષ્પિતાગ્રા.]

સુર મસ મધુરા બહાવતી ને
કટિ ઉર તેહ તણાં સુહાવતી, તે
કયમ રહીં શકીં તૂં રજે દટાઈ
કટુ રટતા વનના ખગે વીંટાઈ[1] ? ૧

અરેરે, તૂં બહુ નગુણી છે! તને એ બિચારી વાસવદત્તા સાંભરતી એ નથી! મારી ગેરહાજરીમાં

[વસંતતિલકા.]

થાકયે ગતોનીં વચમાં કટિએ સુહાવી
પાસા મહીં લઈં ઉરે ધરીંને દબાવી
મીઠૂં મુખે મલપતે ઊંચરી સુરીતે
પ્રે'ની વરાળ તુજ આગળ કાઢતી તે[2]. ૨

[વિદૂ૦] મિત્ર! બહુ કલપાંત ન કરો.

[રાજા] ભાઈ, મને તૂં ખાલી વાર નહિ.

---

૧ મૂળમાં स्तनयुगले जघनस्थले च છે. તેને માટે, કેડે તેડી અને છાતી ઉપર રાખી ન્હાના બાળકને લડાવવાની સમાસોક્તિના લોભે, અનુવાદમાં ઉર અને કટિ શબ્દ વાપર્યા છે.

૨ મૂળમાં આ વસંતતિલકાનો અન્વય પૂર્વે વાકય સાથે મેળવ્યો છે. સરળતાની ખાતર એ લાંબા એક વાકયનાં અનુવાદમાં બે વાક્ય કરી નાંખ્યાં છે. શ્લોકના બીજા ચરણમાં खेद[પાઠાંતર स्वेद]स्तनान्तरगतानि એવો સમસ્ત પાઠ છે, તે બદલ खेदे स्तनान्तरगतानि પાઠ લીધો છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી પણ વિકલ્પપાઠ તરીકે खेदे કલ્પે છે.

[અનુષ્ટુભ.]

વ્હાલીની વ્હાલી વીણાએ ઉરે સ્નેહ સૂતેલ આ
જગાડયો; પણ ના જોઉં વ્હાલે વ્હીલો હું એ પ્રિયા ! ૩

જા તું, વ્હેલો આ વીણાને કારખાનામાં ઠીક હતી તેવી કરાવી લાવ.

[વિદૂ૦] જેવી આજ્ઞા. [વીણા લેઈને જાય છે.]

[એવે પ્રતીહારી વિજયા પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતી૦] મહારાજનો સદા એ જય હો. મહારાજા પિતુશ્રી મહાસેન તરફથી કંચુકી રૈભ્ય અને મહારાણી માતુશ્રી અંગારવતી તરફથી રાણીસાહેબ વાસવદત્તાનાં ધાવમા વસુંધરા આવ્યાં છે, તે દેવડીએ છે.

[રાજા] એમ કે ? તો પ્રથમ પદ્માવતીને બોલાવી લાવ.

[પ્રતી૦] હુકમ, પૃથ્વીનાથ ! [જાય છે.]

[રાજા] અહો ! [1]સમાચાર તો વાયુને વેગે ઉજ્જયિની પ્હોચી ગયા !

[એવે પદ્માવતી અને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતી૦] પધારિયે, બાસાહેબ[2] !

[પદ્મા૦] જય જય, આર્યપુત્ર !

[રાજા] પ્રિયે ! તેં જાણ્યૂં કે ?–પિતુશ્રી મહાસેન તરફથી કંચુકી રૈભ્ય અને માતુશ્રી અંગારવતી તરફથી વાસવદત્તાનાં

---

૧ અર્થાત્ वत्सराज्यलाभना એટલે કે દક્ષિણવત્સ જીતી લીધાના સમાચાર. ગણપતિ શાસ્ત્રી नूतनदारपरिग्रहના સમાચાર સમજે છે, તે બરાબર નથી.

૨ મૂળમાં भट्टिदारिआ છે, તે બદલ भट्टिणी [સં. भट्टिनी] પાઠ લીધો છે. પદ્માવતી રાજગૃહમાં કુંવરીપદે હતી; તેથી ત્યાં એ भर्तृदारिका કહેવાતી. કૌશાંબીમાં એ રાણીપદે છે; તેથી भट्टिनी નામ જ ઉચિત છે. આવો જ, પણ આથી ઊલટા પ્રકારનો ગોટાળો પૃષ્ઠ ૨૯ની ટિપ્પણી ૨ વાળી ઉક્તિમાં થયો છે. જુઓ મજકૂર ટિપ્પણી.

ધાવમા વસુંધરા આવ્યાં છે[૧].

[પદ્મા૦] હૂં જાણીને ખુશી થઈ. બંધુજનના કુશળસમાચાર સાંભળવા મારૂં મન તલપી રહ્યૂં છે[૨].

[રાજા] ધન્ય છે, પ્રિયે, કે તૂં વાસવદત્તાના બંધુજનને 'મારા બંધુજન' કહે છે. યોગ્ય જ છે. બિરાજિયે. પ્રિયે ! કેમ તૂં ખંચાય છે ?

[પદ્મા૦] આર્યપુત્ર મારી સાથે બિરાજી શૂં એમની મુલાકાત લેવા ધારો છો[૩] ?

[રાજા] શો વાંધો છે ?

[પદ્મા૦] બીજી સ્ત્રી આર્યપુત્રે પરણેલી એઓ દેખશે, તે ઠીક નહિ પડે.

[રાજા] એ ન દેખે, તે ઊલટૂં વાંધા ભરેલૂં કહેવાય. એમને સ્ત્રીનૂં દર્શન વિહિત છે. માટે બેસવૂં.

[પદ્મા૦] જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. [બેસે છે.] પિતાજીએ અને માતાજીએ શૂં કહાવ્યૂં હશે, એના સોસથી જાણે આર્યપુત્ર ઉદ્વિગ્ન જણાઓ છો[૫].

---

૧ અહીં પણ મૂળમાંના વધારે પડતા प्राप्तः અને च બોલ અનુવાદ કરતાં તજી દીધા છે; જુઓ પૃષ્ઠ ૬૬ ની ટિપ્પણી ૩.

૨ મૂળમાં पिअं मे णादिकुळस्स कुसलवुत्तन्तं सोदुं । છે, તે બદલ पिअं मे। ञादिकुलस्स कुसलवुत्तन्तं सोदुं इच्छामि । એવો પાઠ યોજ્યો છે.

૩ મૂળમાં अय्यउत्त [સંબોધન] છે, તે બદલ ગણપતિ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ સંસ્કરણમાં સૂચવેલો अय्यउत्तो પાઠ લીધો છે. ત્રીજા સંસ્કરણમાં શાસ્ત્રીજી કેમ પાછો મૂળપાઠ अय्यउत्त જ સ્વીકારે છે, તે સમજાતૂં નથી.

૪ મૂળમાં कलत्रदर्शनार्हं जनं कलत्रदर्शनात परिहरतीति षहुदोषमुत्पादयति । એવો કઢંગો પાઠ છે, તે બદલ कलत्रदर्शनार्हाज् जनात् कलत्रदर्शनपरिहृतिर् वहुदोषमुत्पादयति । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે.

૫ મૂળમાં आविग्गा विअ संवुत्ता છે. પરંતુ ઉત્તર ઉક્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે રાજા જ આવિગ્ન બને છે. આથી પ્રસ્તુત વાક્યના છેક

[રાજા] પ્રિયે ! એમજ છે.

[વસંતતિલકા.]

મેં કુંવરી હરી અને નવ રક્ષી જાણી !
કહેશે શું એ ? ફરફડું ઉર એહ આણી.
સારાઈ હારી સઉ ભાગ્યની ખોઈ યારી
હું બ્હીઊં માવિતરનો શિર રોષ વ્હોરી. ૪

[પદ્મા૦] પરંતુ આર્યપુત્ર !

આવી બ્હોચ્યૂં, તેની રક્ષા જ કેવી[1] ?

[પ્રતી૦] આ કંચુકી ને ધાવ[2]–

[રાજા] અંદર આવે. જા, વ્હેલી વ્હેલી તેડી લાવ.

[પ્રતી૦] હુકમ, પૃથ્વીનાથ ! [જાય છે.]

[પછી કંચુકી રૈભ્ય અને ધાવ વસુંધરા પ્રતીહારી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

આરંભમાં મૂકેલો **अय्यउत्त** શબ્દ કાઢી નાંખી **आविग्गो विअ संवुत्तो अय्यउत्तो** એવો પાઠ કલ્પ્યો છે.

૧ મૂળમાં **ण किस्सं कं रक्खिदुं पत्तकाले ।** છે, તે બદલ **णं किं सक्कं रक्खिदुं पत्तकालं** [સં. **ननु किं शक्यं रक्षितुं कालप्राप्तम्**] એવો કલ્પિત પાઠ લેઈ અનુવાદ આપ્યો છે. પ્રાકૃત પંક્તિ શાલિનીનું ચરણ છે. તે કોઈ પુરાણ પ્રાકૃત સુભાષિતમાંથી લીધું જણાય છે. આથી અનુવાદની પંક્તિ પણ શાલિનીમાં ગોઠવી છે. ગણપતિ શાસ્ત્રી **ण किं सक्कं रक्खिदुं पत्तकाले ।** એવો કલ્પિત પાઠ ત્રીજા સંસ્કરણમાં છાપે છે.

૨ મૂળમાં અહીં **जेदु भट्टा । एसो कञ्चुईओ धत्ती अ पडिहारमुवट्ठिदा ।** એવો પાઠ છે એમાં **जेदु भट्टा ।** અને **पडिहारमुवट्ठिदा ।** શબ્દો પૃ૪ ૭૧ ની ટિપ્પણી ૧ વાળી ઉક્તિ નજરમાં રાખી કોઇએ નકામા ઉમેર્યા છે. કંચુકી અને ધાવની ખબર તો પ્રતીહારી આપી ચૂકી હતી. અહીં તો એ 'દેવડીએ ખોટી થાય છે' એવૂં કંઇક તે કહેવા જતી હતી. પણ નામ લેવાની સાથે જ રાજા તેમને અંદર તેડી લાવવા પ્રતીહારીને ફરમાવે છે. આથી **एसो कञ्चुईओ धत्ती अ** એવો અપૂર્ણવાક્યાત્મક પાઠ જ અનુવાદમાં યોજ્યો છે.

[કંચુકી] અહા,

[વસંતતિલકા.]

સંબંધીને ભવન આવી ન હર્ષ માયે;
સંભારી દગ્ધ કુંવરી પણ ખેદ થાયે.
જેવું ગયેલું વળ્યું રાજ્ય, મુએલી તેવી
એ જોઉં જીવતી, કૃપા વિધિકેરી કેવી[1] ! ૫

[પ્રતી૦] આ મહારાજ બિરાજે. પધારિયે, આર્ય !

[કંચુકી પાસે જઈ] જય જય, આર્યપુત્ર !

[ધાવ] મહારાજનો સદા એ જય હો.

[રાજા સ્નેહ અને માન ભેર] આર્ય !

[અનુષ્ટુભ.]

ઉર્વીના રાજવંશીના દાખે ઉદય અસ્ત[2], તે
પિતા કુશળ છે ? પ્રીતિ તેમની મ્હારી હું ચિતે. ૬

[કંચુકી] હા, જી, મહાસેન કુશળ છે[3].

[રાજા આસનથી ઊઠી] કહો, હવે, પિતુશ્રીની શી આજ્ઞા છે ?

---

૧ ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે જોવાથી મૂળનો શબ્દાર્થ સમજાશે.

૨ અહીં પોતાનો ઉદય અને આરુણિનો અસ્ત દૃષ્ટાંતરૂપે અનુલક્ષિત છે.

૩ મૂળમાં આના પછી इहापि सर्वगतं कुशलं पृच्छति। એ વાક્ય વધારાનું જોવામાં આવે છે. જો કંચુકી પાસે એ વાક્ય ભાસે કહેવરાવ્યું જ હોત, તો અહીં રાજા પાસે એણે कुशलमिति। आर्य ईदृशं कुशलम्। આમ પણ કહેવરાવ્યું હોત; જુઓ આગળ ધાવ અને રાજાની વચ્ચેની વાતચીત. 'હા, જી, મહાસેન કુશળ છે' એમ કંચુકી કહે છે તેવો જ વત્સરાજ, હવે કંચુકી સંદેશો કહેશે એમ મનથી ધારી, મહાસેનના માનમાં આસનથી ઊભો થાય છે. આ રીતે કંચુકીને વધારે બોલવાની તક જ મળી નથી. સબબ વધારાનું વાક્ય ક્ષેપક છે, જે કારણથી અનુવાદમાં એ તજી દીધું છે. એ વાક્ય આગામી ધાવની ઉક્તિ ઉપરથી કોઇએ ઊમેર્યું હશે.

[કંચુકી] [1]વૈદેહીના સુપુત્રની આ લાયકી છે. હવે બેસો. આપ આસનસ્થ થાઓ, ત્યારપછી જ મારે મહારાજનો સંદેશો કહેવાનો છે.

[રાજા] જેવી તીર્થરૂપની આજ્ઞા. [બેસે છે.]

[કંચુકી] મહારાજે કહાવ્યૂં છે કે શત્રુનૂં રાજ્ય વત્સે જીતી લીધૂં, એ જાણી અમે ઘણા ખુશી થયા[2].

[અનુષ્ટુભ.]

વણ પૌરુષ પૃથ્વીમાં રાજશ્રી ભોગવાય ના;
ને માઈકાંકલા મોળા બાયલા પોરસાય ના. ૭

[રાજા] આર્ય! સૌ પિતુશ્રીનો પ્રતાપ છે[3].

[હરિણી.]

સુત વત મને પ્રેમે પોખ્યો પરાભવ ભૂલવી,
તવ કુંવરી મેં ચોરી! ચોરી જઈ ય ન જાળવી!

---

૧ कथासरित्सागर અને बृहत्कथामञ्जरीમાં વત્સરાજની માતાનૂં નામ મૃગાવતી આપ્યૂં છે અને તેને અયોધ્યાના રાજા કૃતવર્માની કુંવરી કહી છે. ભાસ તેને વિદેહના રાજાની કુંવરી કહે છે.

૨ મૂળમાં અહીં दिष्ट्या परैरपहृतं राज्यं पुनः प्रत्यानीतम्। એમ છે. અહીં પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે ગયેલૂં રાજ્ય પાછૂં મેળવ્યા બાબત મહાસેન ઉદયનને અભિનંદન મોકલે છે, કે દુશ્મનનૂં રાજ્ય જીતી લીધા બાબત? કૌશાંબમંડળ પાછૂં મેળવ્યૂં, તે તો રુમણ્વાનના અને મહાસેનના સૈન્યે. એમાં ઉદયને કંઈ પરાક્રમ બતાવ્યૂં ન હતૂં. તે તો એ વખતે રાજગૃહમાં હતો. આથી ગયેલૂં રાજ્ય પાછૂં મેળવ્યા બાબત તો અભિનંદન ન હોય. એ તો, આરુણિને હણી દક્ષિણવત્સ રાજ્ય ઉદયને જીતી લીધૂં, તે બાબત જ હોય. આવી સમજથી दिष्ट्या परस्यापहृतं राज्यम्। એવો પાઠ અહીં લીધો છે; અને વધારાના બોલ તે પછીના कुतः અવ્યય સાથે તજી દીધા છે. परस्यापहृतम्‌ને બદલે परैरपहृतम् પાઠ પૂર્વના શ્લોક ૫ માંથી પેઠો હશે.

૩ મતલબ કે તમે પ્રથમ કૌશાંબમંડળ પાછૂં વાળ્યૂં, તો હૂં અત્યારે દક્ષિણવત્સ રાજ્ય જીતવા સમર્થ થયો.

[1]તદપિ મમતા પોતે રાખી રહ્યા મુજમાં ઘણી.
[2]ગઈ મુજ મળી પૃથ્વી, તે એ કૃપા કહું એમની. ૮

[કંચુકી] મહારાજનો સંદેશો મેં આ કહ્યો. મહારાણીનો સંદેશો ધાવમા કહેશે.

[રાજા] ધાવમા !

[અનુષ્ટુભ.]

કહો, અવંતિનાં દેવી, સોળે માતા શિરોમણિ,
[3]મારા જાવે દિલે દુઃખી માજી કુશળ છે તહીં ? ૯

[ધાવ] હા, જી, એઓ કુશળ છે અને એમણે અહીંના કુશળસમાચાર પૂછાવ્યા છે.

[રાજા] [4]કુશળ ? આ છે કુશળ ! તમે જુઓ છો. [રાજાની આંખમાં આંસૂ આવે છે.]

[ધાવ] મહારાજ ! અતિ સંતાપ ન કરો.

[કંચુકી] આર્યપુત્ર ! શાંત થાઓ. જેને માટે આર્યપુત્રનૂં હૃદય દાઝ્યા કરે છે, તે વાસુબા મરી ગયાં નથી; જીવે જ છે એ. બાકી તો, જુઓ,

---

૧ મૂળમાં અહીં निधनमपि च श्रुत्वा तस्याः એ શબ્દો વડે વાસવદત્તાનૂં મરણ ઉક્ત છે. અનુવાદમાં તે 'ન જાળવી' શબ્દથી ગમ્યમાન રાખ્યૂં છે.

૨ મૂળમાં ननु यदुचितान् वत्सान् प्राप्तुं છે, તે બદલ ननु यदुचिता वत्साः प्राप्ताः પાઠ અનુવાદને માટે યોજ્યો છે. प्राप्ताःને બદલે प्राप्तुं ના પ્રયોગ સાથે પૃષ્ઠ ૪૫ ની ટિપ્પણી ૧માં ચર્ચેલો त्यक्तुं બદલે त्यक्तंનો પ્રયોગ સરખાવો.

૩ મૂળમાં प्रवासदुःखार्ता પદ છે, તેનો જ આ અનુવાદ છે. અહીં प्रवासના ઉપયોગ સાથે પૃષ્ઠ ૧૫ ની ટિપ્પણી ૩ ના प्रोषितचन्द्रंમાંના प्रोषितનો ઉપયોગ સરખાવો. ધાવના મુખના સંદેશામાં अणिवुत्तविवाहमङ्गलो एव्व गदो એ શબ્દોથી અંગારવતી જે શોક કરે છે, તેનો ઉદયનના હૃદયનો પ્રતિધ્વાન પ્રસ્તુત શ્લોક છે.

૪ મૂળમાં અહીં सर्वगतं कुशलमिति । अस्य ईदृशं कुशलम् । એ રીતે છે. અહીં ઉત્તર વાક્યમાં कुशलम्‌નો જ અન્વાદેશ છે, તેથી પૂર્વ વાક્યમાંનો सर्वगतं બોલ વધારા પડતો ગણી તજી દીધો છે

[શાલિની.]

ટાળ્યું જાયે મૃત્યુ ના આયુ ખૂટચે,
રાખે કૂપે કુંભ કો દોર તૂટચે ?
એ તો રાને રૂખડાં તુલ્ય આમે
જીવો વિશ્વે નીપજે, નાશ પામે[1]. ૧૦

[રાજા] આર્ય[2] !

[અનુષ્ટુભ.]

મારી શિષ્યા, પ્રિયા દેવી, મહાસેનનૉ નંદિની
વીસરે ના જ એ જન્મ જન્મની સ્મૃતિસંગિની[3]. ૧૧

[ધાવ] વિશેષ મહારાણી માતુશ્રીએ આપને કહાવ્યૂં છે કે [4]મહારાજને અને મારે તો જેવા વત્સ ગોપાલક અને પાલક, તેવા તમે છો. શાથી જે હું પ્રથમથી જ તમને મરનાર કુંવરી

---

૧ મૂળમાં काले काले छिद्यते रुह्यते च। એવો પાઠ છે. અહીં ત્પત્તિસૂચક જેવૂં અકર્મક रुह्નૂં અકર્તરિ [passive] રૂપ વાપર્યૂં છે, વૂં જ નાશસૂચક પણ કોઈ અકર્મક ધાતુનૂં અકર્તરિ રૂપ જોઈયે; નહિ તો યાકરણની દૃષ્ટિએ વાક્યરચના એકધારી ન થાય. આથી ભાસે સકર્મક ઉદ્ નહિ, પણ અકર્મક शद् ધાતુ વાપર્યો હશે એમ લાગે છે. આવી મજથી काले काले रुह्यते शद्यते च। એવો કલ્પિત પાઠ યોજ્યો છે. था घनैः रुह्यते च शद्यते च तथा लोकेनापि । वनानि रोहन्ति च ायन्ते च । एवं लोकोऽपि रोहति च शीयते च ।, આ પ્રમાણે નો સંબંધ બેસાડી અનુવાદમાં અર્થ આપ્યો છે.

૨ મૂળમાં અહીં मा मैवम् । એટલા બોલ વધારે છે. પરંતુ રાજા ુકીનૂં બોલવૂં ઊથલાવીને કંઈ કહેતો નથી. એ તો વાસવદત્તા વીસરાતી ી એટલૂં જ કહે છે. આથી એ વધારાના બોલ તજી દીધા છે.

૩ સ્મૃતિસંગિની—યાદદાસ્તમાં ચોટી રહેતી.

૪ મૂળમાં સંદેશાના આરંભમાં જ उवरदा वासवदत्ता એ બોલ તે ત્યાં નકામા છે, એટલૂં જ નહિ પણ અસ્થાને છે. वीणाववदेसेण ૧ दिण्णा પદની વચ્ચે दिण्णा કૃદંતના વિશેષ્ય તરીકે એ બોલોની ૨ છે, ત્યાં તે છે નહિ. લેખકદોષથી એ આડા અવળા લખાયા હશે, ા સમજી એ બોલ બતાવેલે ઠેકાણે ખસેડ્યા છે.

મનથી દઈ ચૂકી હતી. એ આગમચથી કરી મૂકેલો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા મેં પાછળથી તમને ઉજ્જયિની અણાવ્યા. અહીં આવ્યા પછી વીણા શીખવવાને બ્હાને મેં કુંવરી તમને સમર્પી. માત્ર અગ્નિની સાક્ષીની ખામી હતી. પણ, અમે તમારો એનો વિવાહ કરિયે, તે પહેલાં તો તમે ચપળ થઈ સિધાવી ગયા. તેથી અમે વાંસેથી ચિત્રમાં તમારો વિવાહ કરાવ્યો[1]. એ ચિત્રપટ મેં મોકલ્યો છે. તે જોવાથી વત્સને શાંતિ થશે.

[રાજા] અહો કેવી લાયકી અને કેટલો ઉમળકો !

[અનુષ્ટુભ.]

સો સો રાજ્ય મળ્યાથી એ વ્હાલેરાં વેણુ આ સહી,
અપરાધી છતાં એ હું જ્યાં વાત્સલ્ય રહ્યું વહી. ૧૨

[પદ્મા૦] આર્યપુત્ર ! ચિત્રપટમાં મોટાં બહેનને[2] હું વંદન કરવા ઇચ્છું છું.

[ધાવ] જુઓ, બાસાહેબ, આ વાસુબા[3]. [ચિત્રપટમાં આંગળી કરી બતાવે છે.]

---

૧ મૂળમાં अह्मेहिं तव अ वासवदत्ताए अ पडिकिदिं चित्तफलआए आलिहिअ विवाहो णिव्वुत्तो । એ રીતનો પાઠ છે. આ પાઠ પ્રમાણે તો ઉદયન અને વાસવદત્તાની છબી જુદા જુદા ચિત્રપટમાં દોરેલી ઠરે. એ અકેક છબી અકેક જણ લેઈને ચોરીમાં બેઠેલ હોય ને છબીઓ પરણાવી હોય, એ શક્ય છે., પરંતુ અહીં ચિત્રપટ તો એક જ છે. આથી ચોરી ચિતરી તેમાં ઉદયન અને વાસવદત્તાના વિવાહનું ચિત્ર દોર્યું હતું, એમ હું સમજું છું. સબબ ભ્રમ ઉપજાવનારા पडिकिदिं અને आलिहिअ બોલ તજી દેઈ अह्मेहिं तव अ वासवदत्ताए अ चित्तफलआए विवाहो णिव्वुत्तो । પાઠ સ્વીકાર્યો છે. प्रतिज्ञायौगन्धरायण ।૪।માં चित्रफलकस्थयोर्वत्सराजवासवदत्तयोर्विवाहोऽनुष्ठीयताम्। એવું વાક્ય છે, તે પણ સંદિગ્ધ અર્થનું છે.

૨ મૂળમાં અહીં पेक्खिअ બોલ વધારે છે, તે અનુપયોગી હોવાથી તજી દીધો છે.

૩ ઓળખાવવાને માટે 'આ વાસુબા' એટલા બોલ અનુવાદમાં વધારાના ઉમેર્યા છે.

[પદ્મા૦ વંદન કરતાં સ્વગત[1]] હંઅં, આ તો નખશિખ આર્યા આવંતિકા ! [પ્રગટ] આર્યપુત્ર ! આ છબી મોટાં બહેનને મળતી આવતી તો હશે જ.

[રાજા] એને મળતી નહિ, એ પોતે જ છે એમ હું કહું છું. હરિહરિ !

[અનુષ્ટુભ.]

ભૂંડી આપત્તિ એ શી આ વાન લાવણ્યવાનને[2] !
જ્વાળાએ જળવૂં કેવૂં આ નવેંદુ શૂં આનને ![3] ૧૩

[પદ્મા૦ ચિત્રપટ ધારીને જોઈ] આર્યપુત્રની છબી બરાબર મળતી છે, તેથી જણાઈ આવે છે કે મોટાં બહેનની છબી પણ મળતી હશે.

[રાજા] દેવી ! ચિત્રપટ જોઈને તારૂં મુખારવિંદ ખીલ્યૂં ને પડી ગયૂં, તેનૂં શૂં કારણ ?

[પદ્મા૦] આર્યપુત્ર ! આબેહુબ આ છબીના જેવી એક સ્ત્રી અહીં છે.–

[રાજા] શૂં, વાસવદત્તાના જેવી ?

[પદ્મા૦] [4]મારા લગન પહેલાં એક બ્રાહ્મણ 'આ મારાં બહેન છે' એમ કરીને એને મારી પાસે મૂકી ગયો હતો.

---

૧ મૂળમાં અહીં (दृष्ट्वा आत्मगतम्) એવી નાટયસૂચિ છે. પરંતુ પૂર્વની ઉક્તિમાં अभिवादेतुं इच्छामि એમ પદ્માવતીએ કહ્યૂં છે. તેથી (अभिवाद्य आत्मगतम्) એવી નાટયસૂચિ કલ્પી છે.

૨ લાવણ્યવાન–સલૂણૂં, સુંદર.

૩ મૂળમાં जूषितम् છે, તે બદલ दूषितम् પાઠ લીધો છે. આ કલ્પિત પાઠ ગણપતિ શાસ્ત્રીએ પણ ત્રીજા સંસ્કરણમાં આપ્યો છે.

૪ મૂળમાં આ બોલ પછી १ पद्मावती–आम ।, २ राजा–तेन हि शीघ्रमानीयताम् । એ બે ઉક્તિ વધારે છે. પરંતુ, ધર્મજ્ઞ રાજા પૂરી હકીકત સાંભળ્યા વગર આવો હુકમ કરે, એ દેખીતૂં અજુગતૂં છે. આ કારણથી એ ઉક્તિઓ અનુવાદ કરતાં તજી દીધી છે.

એ બિચારીના સ્વામી વિદેશ ગયેલ છે. એની પવિત્રતાની શી વાત કહૂં[1] ? એ પરપુરુષને મ્હો દેખાડતી નથી[2].

[રાજા]

[અનુષ્ટુભ.]

વિપ્રની બ્હેન જો, તો તો અન્ય એ; મળતાપણૂં
રૂપનૂં મળી આવે છે લોકમાં કોક કોકનૂં. ૧૪

[એવે પ્રતીહારી વિજયા પ્રવેશ કરે છે.]

[પ્રતી૦] મહારાજનો સદા એ જય હો. ઉજ્જયિનીનો કોઈ બ્રાહ્મણ છે, તે કહે છે કે 'મારાં બ્હેન મેં રાણીસાહેબ પાસે મૂક્યાં છે[3]. તેમને હૂં લેવા આવ્યો છૂં,' એ દેવડીએ ઊભો છે.

[રાજા] પદ્માવતી ! આ જ એ બ્રાહ્મણ કે ?

[પદ્મા૦] હા. એ જ હશે.

[રાજા] એ બ્રાહ્મણને યોગ્ય સત્કાર સાથે વ્હેલી અંદર

---

૧ આના પછીના વાક્યમાં કહેલા અર્થની ઉત્થાનિકારૂપે આ વાક્ય અનુવાદમાં નવૂં ઊમેર્યૂં છે.

૨ આ પછી મૂળમાં क પ્રતમાં ता अय्यं मए सह आअदं पेक्खिअ जाणादु अय्यउत्तो । એટલૂં વાક્ય અધિક છે. તે ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં કબૂલ રાખ્યૂં છે. નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલે ग પ્રતનૂં अय्या पेक्खदु सदिसी ण वत्ति પાઠાંતર સ્વીકાર્યૂં છે. પરંતુ રાજાની આગામી ઉક્તિમાં એ બાબતનો કંઈ પણ ઈસારો નથી. તેથી એ બંને પાઠ ક્ષેપક લાગે છેઃ ख પ્રતમાં એ બેમાંથી એકે વાક્ય છે નહિ. આ કારણથી એ ભાગ તજી દેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં मम भइणिअत्ति णासो णिक्खित्तो છે, તે બદલ मम भइणिआ णासो त्ति णिक्खित्ता [સં. मम भगिनी न्यास इति निक्षिप्ता] એવો પાઠ લીધો છે. સરખાવો અહીંથી દસમી ઉક્તિ किं भवतः स्वसा पद्मावत्या हस्ते न्यास इति निक्षिप्ता । પૃષ્ઠ ૭૮ની ટિપ્પણી ૪ વાળી પદ્માવતીની ઉક્તિ સાથે સરખાવી કોઇએ નકામો ફેરફાર કરવાથી પાઠ ભ્રષ્ટ થયો લાગે છે.

તેડી લાવ[1].

[પ્રતી૦] હુકમ, પૃથ્વીનાથ! [જાય છે.]

[રાજા] પદ્માવતી! એ બાઇને પણ તેડી લાવવી જોઇયે.

[પદ્મા૦] જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા. [જાય છે.]

[પછી ભમતા ભિક્ષુકના વેષમાં યૌગંધરાયણ પ્રતીહારી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[યૌગં૦ સ્વગત] અહા,

[વસંતતિલકા.]

રાણીજીને કુશળતાથી ખસેડી ખાંતે
છૂપાવી રાખી હિત ચિંતવી સર્વ વાતે
મેં જુક્તિ જે રચિત, તે થઈ સિદ્ધ; તોયે
'કહેશે શું એહ ?' કરી હું ડરું ચિત્ત માંહે[2]. ૧૫

[પ્રતી૦] આવો, આર્ય! આ મહારાજ બિરાજે. પધારો.

[યૌગં૦ પાસે જઈ] મહારાજનો સદા એ વિજય થાઓ!

[રાજા સ્વગત] કહો ન કહો, પણ ઘાંટો જાણે પૂર્વે સાંભળ્યો હોય એવો છે. [પ્રગટ] આવો, ભૂદેવ! તમારાં બહેન તમે પદ્માવતી પાસે મૂકી ગયા હતા, કેમ, નહિ?

[યૌગં૦] હા, રાજાધિરાજ!

[રાજા] વિજયા! જા, ભૂદેવનાં બહેનને વ્હેલાં લાવે એમ કર.

[પ્રતી૦] હુકમ, પૃથ્વીનાથ. [જાય છે.]

[પછી રાણી પદ્માવતી અને આવંતિકાના વેષમાં વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.]

---

૧ મૂળમાં प्रवेश्यतामभ्यन्तरसमुदाचारेण । એમ છે, તે બદલ प्रवेद्यतामभ्यन्तरं समुदाचारेण । એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે.

૨ મૂળમાં प्रच्छाद्य राजमहिषीं नृपतेर्हितार्थं कामं मया कृतमिदं हितमित्यवेक्ष्य । सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि ઇત્યાદિ છે. એમાં દેખીતી પુનરુક્તિ છે. તે દૂર કરવા प्रच्छाद्य राजमहिषीं हितमित्यवेक्ष्य कामं मया कृतमिदं; नृपतेर्हितार्थे । सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि ઇત્યાદિ પાઠ યોજ્યો છે. એમાં नृपतेर्हितार्थेનો कर्मणि સાથે અન્વય છે.

[પદ્મા૦] [1]આર્યા! એક વધામણી છે.

[વાસ૦] શી?

[પદ્મા૦] તમારા ભાઈ આવ્યા છે.

[વાસ૦] ત્યારે હૂં એમને સાંભરૂં છૂં ખરી. ખુશીની વાત.

[પદ્મા૦ પાસે આવી પહોંચતાં] જય જય, આર્યપુત્ર! આ એમની સોંપરત.

[રાજા]–સોંપી દો ભૂદેવને. પંચ તરીકે આર્ય રૈભ્ય અને ધાવમા હાજર છે. સોંપરત સોંપવી તેના સાક્ષી રાખવા કહ્યા છે, તે છે.

[પદ્મા૦] જુઓ, આર્યાને આ લેઈ જાય છે[2].

---

૧ મૂળમાં एदु एदु अय्या। पिअं दे णिवेदेमि। છે. તે બદલ अय्ये पिअं दे णिवेदेमि। એવો પાઠ લીધો છે. પૂર્વની નાટયસૂચિમાં क ને ख પ્રતો પદ્માવતી અને વાસવદત્તાની સાથે પ્રતીહારીનો પ્રવેશ કરાવે છે. આ પ્રતોના આદર્શ પુસ્તકમાં કદાચ प्रतीहारी–एदु एदु भट्टिणी। એવી ક્ષેપક ઉક્તિ પ્રતીહારીનો પ્રવેશ સાર્થક કરવા મૂકી હશે. તે પદ્માવતીની अय्ये पिअं दे णिवेदेमि। ઉક્તિ સાથે શેળભેળ થઈ જઈ ભ્રષ્ટ પાંઠ ઉત્પન્ન થયો હશે.

૨ સાક્ષી રાખવાની સૂચના ગ્રહણ કરી પદ્માવતી આ વાક્યથી કંચુકી અને ધાવનૂં આવંતિકાવેપધારી વાસવદત્તા તરફ લક્ષ ખેંચે છે. તે ઉપરથી ધાવ અને કંચુકી સાક્ષીની જવાબદારીને લીધે ધારીને જુએ છે. તે જ ઘડીએ વાસવદત્તા ઓળખાઈ આવે છે. સ્ત્રી હોવાને લીધે ધાવથી અને અંતઃપુરનો અધિકારી હોવાને લીધે કંચુકીથી આવંતિકાવેષધારી વાસવદત્તાએ મ્હો સંતાડયૂં જાય એમ ન હતૂં. મૂળમાં અહીં अय्य [પાઠાંતર अस्त्र] णीअदा [પાઠાંતર इअं] दाणिं अय्या। એ રીતનો ભ્રષ્ટ પાઠ છે. ભમતા ભિક્ષુકના વેષમાં યૌગંધરાયણ સોંપરત પાછી લેવા આવ્યો છે. તેના પ્રત્યે પદ્માવતી આ વચન કહે છે, એમ સમજી ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ત્રીજા સંસ્કરણમાં अयं णीअदां दाणिं अय्या। એવો કલ્પિત પાઠ આપ્યો છે. ઉપર જે વસ્તુસ્થિતિ આપી છે, તે જોતાં એ કલ્પિત પાઠ અગ્રાહ્ય છે. નારાયણ અને શ્યામસુંદર મૈથિલે ख પ્રતનો अस्त्र इअं दाणिं अय्या।

[ધાત્ર ધારીને જોતાં] અહો ! આ તો મારાં વાસુબાસાહેબ.

[કંચુકી ધારીને જોઈ] અરે ! મહાસેનનાં કુંવરી છે.

[યૌગં૦] નહિ, નહિ[1], મારાં બહેન છે એ[2].

[રાજા] અરે, ભૂદેવ, તમે બોલો છો શું ? એ તો, કહે છે, મહાસેનની કુંવરી છે.

[યૌગં૦] રાજાધિરાજ, ભરતવંશવિભૂષણ !

[અનુષ્ટુભ.]

ધર્માત્મા, વિનયી, રાજધર્મના ધરનાર ને
જ્ઞાની થઈ નવ ઘટે હરવી પરદારને. ૧૬

પાઠ સ્વીકાર્યો છે. આ વાક્ય પૃષ્ઠ ૭૯ની ટિપ્પણી ૨ માં ક્ષેપક ગણી કાઢેલો **अय्या पेक्खदु सदिसी ण वत्ति ।** પાઠ માગી લેતો જણાય છે. વળી બે સાક્ષીમાંથી એકનું ન્યાસ તરફ લક્ષ ખેંચવું ને બીજાનું ન ખેંચવું, તે પણ બરાબર ન કહેવાય. પૂર્વ ઉક્તિમાં રાજા બંનેને એકસરખી રીતે સંબોધે છે. એ કારણથી **ख** પ્રતનો પાઠ પણ સ્વીકારાય એમ નથી. અનુવાદ માટે વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ **अय्या णीअदे दाणिं इअं** [સં. **आर्यौ नीयते इदानीम् इयम्**]। એવો પાઠ યોજ્યો છે.

૧ મૂળમાં આ ઉક્તિ રાજાના મુખમાં મૂકી છે. આ ભૂલ એકાંતરે આવનારી ઉક્તિને લીધે થઈ છે. એ ઉક્તિ રાજાની છે અને તેમાં આ જ વાક્ય છે. તે એ પારકા શબ્દના પ્રતિધ્વનિ તરીકે બોલે છે; શાથી જે આવંતિકાવેષધારી વાસવદત્તાનું મ્હો એણે કંઈ જોયું નથી. એ પારકા શબ્દ પારકા નહિ, પણ રાજાના પોતાના જ છે, એમ કોઈના સમજવામાં આવ્યું જણાય છે. આ રીતની ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ, એટલે એમાં **देवि प्रविश त्वमभ्यन्तरं पद्मावत्या सह ।** એ વાક્ય પણ ઉમેરાયું. પૃષ્ઠ ૮૧ની ટિપ્પણી ૨ માં જણાવેલા કારણ સર પ્રસ્તુત ઉક્તિ અનુવાદમાં કંચુકી રૈભ્યના મુખમાં મૂકી છે અને વધારાનું વાક્ય તજી દીધું છે. અહીંથી ચોથી ઉક્તિમાં રાજા ન્યાયાધીશનું પદ ધારણ કરે છે, તે ધારણ કરી શકે એટલા માટે આ ગોઠવણ આવશ્યક છે.

૨ મૂળમાં અહીં વધારાનો **प्रवेष्टव्यम्** બોલ: છે. એ બોલ, ગઈ ટિપ્પણીમાં જે વાક્યને ક્ષેપક કહ્યું છે, તેની અપેક્ષા રાખે છે; અને, તેનો

[રાજા] ત્યારે હવે આનો નિર્ણય કરવો જોઈશે[1]. અંતરપટ દૂર કરો.

[યૌગં૦ છતો થઈ] જય જય, મહારાજ !

[વાસ૦ છતી થઈ] જય જય, આર્યપુત્ર !

[રાજા સ્વગત[2]] અહો ! આ તો યૌગંધરાયણ; અને આ વાસવદત્તા. [વિચારમાં પડી જઈ]

[અનુષ્ટુભ.]

આ એ શૂં સાચ્ચૂં કે સ્વપ્નૂં ? જોઉં હૂં એહને ફરી.
આ જ રીતે દઈ દેખા એ ગઈ હતી છેતરી. ૧૭

[યૌગં૦] મહારાજ ! હૂં આપનો અપરાધી છૂં. મેં દેવીને ખસેડી ગુપ્ત રાખ્યાં હતાં. મને ક્ષમા કરશો. [પગે પડે છે.]

વક્તા રાજા છે, એમ પણ માગી લે છે. જેઓને હાથ પૂર્વની બે ટિપ્પણીમાં દર્શાવેલા ફેરફાર થયા હશે, તેમણે જ **प्रवेष्टव्यम्** પદ ઉમેર્યૂં હશે. એ ક્ષેપક બોલ અનુવાદમાં તજી દીધો છે.

૧ અહીં **भवतु । पश्यामस्तावद् रूपसादृश्यम् ।** એમ મૂળમાં છે. એ પાઠથી રાજાના મનમાં રૂપનૂં મળતાપણૂં જોવાનૂં ક્ષુદ્ર કૌતુક થયાનો ભાવ નીકળે છે. પરંતુ પદ્માવતીએ 'આર્યપુત્ર ! આબેહુબ આ છબીના જેવી એક સ્ત્રી અહીં છે' વગેરે કહ્યૂં હતૂં ત્યારે જેણે કંઇ કુતૂહળ બતાવ્યૂં ન હતૂં, તેના મનમાં અત્યારે આવી તુચ્છ લાલસા પ્રગટે એ અસંભવિત અને અજુગતૂં છે. મૂળનૂં **पश्यामः** ક્રિયાપદ નિર્ણય અર્થનૂં છે, તેને અવલોકનના અર્થમાં લેઈ કોઇએ **रूपसादृश्यम्** પદ ઉમેર્યૂં જણાય છે. એ ક્ષેપક ગણી અનુવાદમાં તજી દીધૂં છે.

૨ મૂળમાં આ નાટ્યસૂચિ છે નહિ. પરંતુ ઉક્તિનૂં હાર્દ વિચારતાં રાજા મન સાથે બોલે છે એવૂં જણાઈ આવે છે. જો પ્રકાશોક્તિ હોત, તો કદાચ યૌગંધરાયણ રાજાનો સંશય દૂર કરવા 'આ વાસવદત્તા જ છે' એવા અર્થના શબ્દો અપરાધની ક્ષમા માગતાં પ્રથમ બોલ્યો હોત. આ કારણથી અનુવાદમાં ઉક્ત સૂચિ નવી ઉમેરી છે.

[રાજા હાથે ઊઠાડી] તમે તો યૌગંધરાયણ[1] છો. તમે અપરાધી હો જ નહિ.

[અનુષ્ટુભ.]

ખેલે ખાંડાતણા, ફેલે ગાંડાના, મંત્રશક્તિએ
મથી મને બૂડંતાને તાર્યો તે તમ ભક્તિએ. ૧૮

[યૌગં૦] પ્રતાપ સૌ મહારાજના રૂડા ભાગ્યનો. અમે તો એના દોર્યા દોરાનાર.

[પદ્મા૦ સ્વગત] અહો ! આ તો ખરે જ બહેન વાસવદત્તા. [પ્રગટ] અરેરે, મોટાં બહેન, મારા વિવેકમાં ભારે ખામી આવી ! હું અપરાધી છું. મેં તમને મોટાં બહેન ન જાણ્યાં ને સખી તરીકે ત્રેવડ્યાં[2] ! આ હું તમારે પગે પડું છું. મને ક્ષમા કરશો. [પગે પડે છે.]

[વાસ૦ હાથ ઝાલીને ઊઠાડી] ઊઠો, ઊઠો, સૌભાગ્યવતી, ઊઠો. વળી પોતાનું શરીર તે અપરાધી બનતું હશે કે[3] ?

[પદ્મા૦] મોટો અનુગ્રહ સમજું છું.

[રાજા] મિત્ર યૌગંધરાયણ ! દેવીને ખસેડી ગુપ્ત રાખવાની મતલબ શી ?

[યૌગં૦] એ જ કે કૌશાંબીમંડળને કોઈનું સાલ ન રહે ને રાજ્ય નિર્ભય થાય.

[રાજા] વારૂ, પદ્માવતી પાસે મૂકવાનું શું કારણ ?

---

૧ અહીં યૌગંધરાયણ પદમાં 'નિરંતર રાજાનું હિત ચિંતવનાર' એવો લક્ષણામૂલક અર્થાંતરસંક્રમિતવાચ્ય ધ્વનિ છે. એ હિતચિંતનને અનુરૂપ કાર્ય અનુષ્ટુભમાં ગણાવ્યાં છે. અહીં प्रतिज्ञायौगन्धरायणના વસ્તુનું સૂચન છે.

૨ મૂળમાં अय्ये सहीजणसमुदाआरेण अजाणन्तीए अतिक्कन्तो समुदाआरो । છે. અનુવાદ કરતાં અહીં આરંભમાં प्रकाशम् । નાટ્યસૂચિ ઊમેરી છે અને અંતે अय्यासमुदाआरो પાઠ લીધો છે.

૩ મૂળમાં अत्थि सअं णाम सरीरं अवरज्झइ । છે; તે બદલ अध सअं णाम सरीरं अवरज्झदि [सं. अथ स्वकं नाम शरीरमपराध्यति] । એવો પાઠ લીધો છે.

[યૌગં૦] મહારાજનાં એ રાણી થશે એમ પુષ્પભદ્ર[1] આદિ દૈવજ્ઞે ભાખેલ, તેથી.

[રાજા] એ રુમણ્વાનના જાણવામાં ખરું ?

[યૌગં૦] બધું-બધું એ[2].

[રાજા] અહો, રુમણ્વાન પાકો શઠ દેખું.

[યૌગં૦] મહારાજ ! કહો, તો આર્ય રૈભ્ય અને ધાવમા આજે ને આજે પાછાં ફરે ને જઈને દેવી વાસવદત્તાના કુશળ-સમાચારની વધામણી ખાય.

[રાજા] એ બે જ શા માટે ? એઓ અને અમે સૌ એ દેવી વાસવદત્તા અને પદ્માવતી સાથે[3] ઉજ્જયિની જઇશું.

[યૌગં૦] મહારાજની જેવી આજ્ઞા.

[ભરતવાક્ય[4]]

---

૧ મૂળમાં **पुष्पकभद्रादि** છે, તે બદલ **पुष्पभद्रादि** પાઠ લીધો છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૬ ની ટિપ્પણી ૧.

૨ મૂળમાં **सर्वैरेव ज्ञातम् ।** છે. જો આ અસલ પાઠ હોય, તો આવનારી ઉક્તિમાં **अहो शठाः खलु यूयम् ।** એમ હોવું જોઇયે. પરંતુ એ ઉક્તિમાં તો એકલા રુમણ્વાનની વાત છે. આથી **सर्वैरेव** ના બદલે **सर्वमेव** પાઠ કલ્પ્યો છે.

૩ મૂળમાં **सर्व एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या सह ।** એમ છે. તે બદલ **सर्व एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या च सह ।** એવો પાઠ લીધો છે. **सर्व एव वयम्** શબ્દ વડે કંચુકી રૈભ્ય, ધાવ વસુંધરા અને વત્સરાજ પોતે, એ, ત્રણ અભિપ્રેત છે; અને **देव्या** પદ વાસવદત્તાને અનુલક્ષીને છે. રાજા અવંતિ જાય અને વાસવદત્તાને મૂકીને જાય, એ પ્રસ્તુત સંજોગમાં બને જ નહિ. આવી સમજથી **च** અવ્યય ઉમેર્યો છે.

૪ ભરત એટલે નટ. એ શબ્દમાં સૂત્રધાર, પારિપાર્શ્વિક અને બીજા નટ સૌનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ અહીં સૂત્રધાર જ અભિપ્રેત છે. **दूतघटोत्कच** નાટકના મંગળાચરણમાં સૃષ્ટિ વિસ્તારનાર અને સમેટનાર નારાયણ ભગવાનમાં નાટકના પ્રસ્તાવક અને પ્રતિસમાપક સૂત્રધારનો આરોપ કર્યો છે; જુઓ ઉત્તરાર્ધ **लोकत्रयाविरतनाटकतन्त्रवस्तुप्रस्तावनप्रतिसमापनसूत्रधारः ।** તે ઉપરથી સમજાય છે કે સૂત્રધાર આવીને,

[અનુષ્ટુભ.]

હિમાલયથકી સિંધુ વિંધ્ય પર્યંત ભૂમિમાં[1]
એક છત્રે કરો રાજ્ય રાજાજી કેસરી સમા. ૧૯

[સર્વ જાય છે.]

ભરતવાક્ય બોલતો હતો. હાલના ખેલોમાં પાત્રોના વેષમાં જ સૈ નટો એકઠા મળી આશીર્વાદની કવિતા ગાય છે, તે કઢંગી રીત કરતાં આ જૂનો શિરસ્તો વધારે સારો છે.

૧ મૂળમાં 'હિમાલય અને વિંધ્યાચળ જેનાં કુંડળ છે એવી સાગર પર્યંત ભૂમિ' એમ કહ્યું છે. એમાં કુંડળનૂં એકદેશી રૂપક જે યોજ્યૂં છે, તે કંઇ પણ મહત્ત્વ ધરાવતું નથી. આથી એ અલંકાર મૂકી દેઈ સાદા ભાવને અનુસરી અનુવાદ આપ્યો છે.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો.

अ ભાષાંતરવિભાગ.

૧ મેળની મુદ્રિકા
કિંવા
મુદ્રારાક્ષસ નાટક.

ચોથી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૧૫.

મૂલ્ય રૂ. ૧.

અનુવાદમાં પ્રૌઢતા સાથે અર્થની સુગમતા બહુ સારી જળવાઈ છે......સમશ્લોકી રચનામાં સર્વે અર્થ દર્શાવવાનું કાર્ય કઠણ હોવા છતાં રા. કેશવલાલે તે કુશળતાથી સિદ્ધ કર્યું છે........ગદ્ય શૈલી પણ ગૌરવ સાથે સરળતાવાળી છે. પ્રસ્તાવના......વિદ્વત્તાથી પૂર્ણ છે.

સર્વાંશે આ અનુવાદથી જેમ મૂળ નાટકની બહુ સારી પીછાન મળે છે, તેમ જ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ તે ઉંચી રસવત્તા અને શિષ્ટતાવાળું છે.

માર્ચ, ઈ. સ. ૧૯૧૧.
અમદાવાદ. } ज्ञानसुधा

The work is embellished with an introductory preface, which is a study in comparative history itself. The data on which he (i.e. Mr. Dhruva) bases the period during which the Natak was composed as being the latter part (fourth quarter) of the sixth century, after ransacking and collecting the various ancient works Buddhist, Sanskrit, Chinese, works on Numismatics and Epigraphy, furnish a treat in themselves, and compel admiration for an Eastern scholar who has throughly assimilated the lines of research work followed by Western savants.........We would strongly recommend all Indian scholars to procure a copy and go through it, as *they would find there much that is*

new, much that would delight their literary conscience.

Modern Review VI, 1; July. 1908.

A review of the second edition of this work was published by us iu the July issue of 1908, and we are happy to see that it has now passed into a fresh edition. As usual with all the works of this erudite Gujarati scholar, the introduction is the most valuable part of the contribution made by him; it contains so many original statements—the result of scientific research, that unless one elects to go into them *in extenso*, one fails to appreciate them at their true value. For instance he has tried in the introduction to this edition to fix the time when विशाखदत्त, अवन्तिवर्मा, चाणक्य वात्स्यायन, दिङ्नाग, वसुबन्धु, उद्द्योतकर, धर्मकीर्ति, सुबन्धु, and मुरारि flourished, from materials which would indeed tax the knowledge of any...Sanskritist to reject... ....The native country of प्रवर्तक is also determined by him in a convincing way. But the most remarkable result of his researches seems to us to be the definite opinion he pronounces as to Chanakya being the author of the कामसूत्र and न्यायभाष्य ....A study of the introduction is necessary to fully grasp his contention and position. We only repeat our desire, expressed before, that these remarkable researches merit a wider reading public than that of Gujarat and that Mr. Dhruva should not hide his light under a bushel, but contribute articles relating to his researches to well-known English magazines, like the *Antiquary* and others. It is but due to him and to them.

Modern Review, XIII 3; March, 1913.

૨ પરાક્રમની પ્રસાદી
કિંવા
વિક્રમોર્વશીય નાટક.

આવૃત્તિ ૪, ઈ. સ. ૧૯૧૬.

મૂલ્ય રૂ. ૦॥।.

"અન્ય ભાષામાં જો...મૂળ ગ્રંથકર્તાએ...ગ્રંથ લખ્યો હત, તો તે એ ભાષામાં કેવી રીતે લખત" એ આશયને વળગી રહીને...પ્રસ્તુત પુસ્તક રચેલું છે.

શબ્દોની મીઠાશ, યોગ્ય ભાવને ઊતારનારાં સમાન વચનો........ રસનિર્વાહની સરળતા, આદિ તત્ત્વો ..સારાં છે; અને નિઃસંશય પુસ્તક વાંચતાં "વાહવાહ" ના ઉદ્‌ગારો સ્વભાવિક રીતે જ નીકળી જાય છે.

જાન્યુઆરી, સન ૧૯૧૨.
મુંબઇ. } **સમાલોચક.**

× × ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોશ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રભુતા; એ કોશની વિશાળતા અને શબ્દની પસંદગી કરવામાં ઝીણો વિવેક; અર્થ કરતાં રસ ઝીલવા તરફ વિશેષ લક્ષ, પણ તે મૂળના અર્થને હાનિ પહોંચાડીને ભાષાંતરની સરળતા કે અર્થની સુગમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ–પણ આવા ગ્રંથોમાં રસ એ જ એનો આત્મા હોય છે તેટલા માટે; અને તે ઉપરાંત ઉંડું નિરીક્ષણ અને સંશોધન કરી મૂળના પાઠનો નિર્ણય જેથી ભાષાંતરને ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્થનો લાભ મળે; આ સામાન્ય ગુણો રા. કેશવલાલના 'વિક્રમોવર્શીય'માં પાને પાને ઉભરાય છે.

ભાદ્રપદ, સંવત ૧૯૬૮.
અમદાવાદ. } **વસંત.**

આ ભાષાંતર એક **અસલ નાટક** જેવું શોભી નીકળે છે.

એપ્રિલ, સન ૧૯૧૩.
વડોદરા. } **સાહિત્ય.**

वङ्गाल महाराष्ट्र और गुजरातमें..........उच्चपदस्थ कर्मचारी भी अपनी भाषा की सेवा करते हैं। वडे वडे वरिस्टर, इन्स्पेक्टर और हेड मास्टर अपनी मातृ-भाषा में पुस्तक रचना करते हैं। अहमदाबाद के हाइस्कूल के हेड मास्टर, श्रीयुत केशवलाल हर्षदराय ध्रुव, बी. ए., उन्हीं मेंसे हैं। ध्रुव महाशय संस्कृत के उत्तम

विद्वान्, पुरातत्त्व के अच्छे ज्ञाता और गुजराती भाषा के सुकवि तथा सुलेखक हैं। उन्होंने गीतगोविन्द, मुद्राराक्षस, अमरुशतक और घटकर्पर आदि संस्कृत ग्रन्थो के गुजराती अनुवाद कर के उन्हें टीका-टिप्पणी समेत प्रकाशित किया है। गवेषणा पूर्ण भूमिकायें लिख कर उन में उन्होंने मूल लेखकों के समय आदि के विचार अप्रतिम विद्वत्ता दिखाई है।......उन्होंने विक्रमोर्वशीय की भूमिका में बीलकुल ही नये ढँग से कालिदास के समय का विचार कर के उन्हें ईसा के पूर्व पहले शतक का निश्चित किया है।.......... और भी कितने ही रहस्यों के उद्घाटन की चेष्टा श्रीयुत केशवलालजीने "पराक्रमनी प्रसादी"। में की है। एतदर्थ आपको अनेक साधुवाद।

प्रयाग, मार्च, १९१३. **सरस्वती.**

This is another work from the scholarly pen of Mr Keshavlal Dhruva, whose previous work we had the pleasure of reviewing before.........We have found the translation.........*very readable, and such as gives a very good idea of what the original is like.*

Modern Review, XI, 4; April, 1912.

Only a few months ago we had the pleasure of reviewing the second edition of this admirable translation of Kalidas's Vikramorvasiy Natak, and now a third edition has been called for. Its scholarly translator has utilised the opportunity by adding still more to its worth......He has embellished it by means of a......concise but extremely well-written introduction trying to determine the period when Kalidas lived. He examines the sources-which are at best but few-with great acumen and intelligence and arrives at a result which seems to be as near accuracy as it is possible to have under the

circumstances. He places the period somewhere near the middle of the first century B.C. By employing an ingenious method Mr. Dhruva compels the plays to yield up their...chronological secrets. He has noted closely and given interesting tables of the different छन्द्s used by Kalidas and other poets, and by means of a certain percentage worked out with great labour, and which increases and decreases with the remoteness or nearness of that particular play in which they are employed, to certain well-ascertained periods, tried to confirm his conclusion arrived at by other methods. We wish that the research methods of this Gujarati scholar may get a wider public to appreciate them. The only way to do so would be to publish them in English.

Modern Review, XIV, 1, January 1913.

વિશેષ નોંધ.

આ ભાષાંતર નામદાર બ્રિટિશ સરકારના અને શ્રીમંત વડોદરા સરકારના કેળવણી ખાતાએ **નિશાળોનાં ઈનામ અને પુસ્તકશાળાને લાયક** ઠરાવ્યું છે; તથા બ્રિટિશ રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ સેકંડરી સ્કૂલોમાં અને ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં **ભણતરના પુસ્તક તરીકે મંજુર** કર્યું છે.

---

૩ પ્રિયદર્શના નાટિકા.

આવૃત્તિ ૧, ઈ. સ. ૧૯૧૫.

મૂલ્ય રૂ. ૦॥૦

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં × મહારાજા હર્ષ વિશે બહુ સારી રીતે લંબાણથી ઐતિહાસિક ઉપોદ્ઘાત લખેલો છે અને તે.........બહુ વિદ્વત્તા ભરેલો, ઘણા ખોટા ભ્રમોને દૂર કરનારો, પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક નવીન પ્રકાશ નાંખનારો, કીમતી સૂચનાઓથી ભરચક, અને અનેક નવીન વિચારોને પ્રેરનારો છે...........આખું ચરિત્ર ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ, જે પ્રમાણભૂત સાધનો મળી આવ્યાં તેનો શાસ્ત્રીય રીતે ઉપયોગ કરી, બહુ

પરિશ્રમ લઇને...તૈયાર કર્યું છે; અને તેથી પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એક કીમતી પ્રકરણનો ઉમેરો થયો છે..............તે વાંચતાં કોઇને પણ તેમની [અર્થાત્ લેખકની] પાકટ વિદ્વત્તા, સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશાળ વાંચન, ઊંડો અભ્યાસ, ઝીણું નિરીક્ષણ અને ઊંચી વિવેકશક્તિનો પાને પાને સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેશે નહિ. તેમની પ્રભાવશાળી બુદ્ધિ અને પરિપક્વ જ્ઞાનને માટે તો બેશક ગુજરાત મગરૂર થઈ શકે તેમ છે.

જુલાઇ, ૧૯૧૫.
અમદાવાદ. } બુદ્ધિપ્રકાશ.

અનુવાદની ભાષા **નિઃસંશય ઉત્તમ** છે......પ્રારંભમાં ચક્રવર્તિકવિ હર્ષનો ઇતિહાસ ઘણા સંશોધન પૂર્વક લખાયેલો છે; અને ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્યના રસિકોને તે પ્રિય લાગે તેવો છે.

તા. ૯, એપ્રિલ, ૧૯૧૬.
અમદાવાદ. } પ્રજાબંધુ

પ્રિયદર્શિનાનું......ભાષાંતર×એવું×સંસ્કારી શુદ્ધ અને સરળ થયું છે કે×સામાન્ય વાચક વર્ગને તો જાણે તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ જ હોય એવો ભાસ થાય એમ છે........કુશલ સંશોધન સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી યોજાયલો પાઠનિર્ણય અને યોગ્ય...પદયોજના આદિ×તત્ત્વો કેશવલાલભાઇની વિદ્વત્તા સૂક્ષ્મ પરીક્ષકબુદ્ધિ અને ઝીણી રસવિવેકશક્તિનો ઉત્તમ ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે આપે છે.

ઉપોદ્ઘાતમાં......હર્ષવર્ધનનું ચરિત......તેના દિગ્વિજયની સફલ પ્રવૃત્તિઓ, તેના સમયના ભરતખંડની અને તેની સરહદની રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ આદિનો અસ્ખલિત શૃંખલાબદ્ધ વૃત્તાંત ઘણો જ રસિક રીતે ઐતિહાસિક સાહિત્યવિષયક તેમજ દાનપત્રાદિક છૂટાંછવાયાં પણ પ્રમાણભૂત સાધનોને એકત્રિત કરી પૂર્ણ ઝીણવટથી આલેખેલો છે......આ ઉપોદ્ઘાત શ્રીકેશવલાલભાઇનો ગહન અભ્યાસ, સૂક્ષ્મ અવલોકન અને સઘન વિચારવિવેકશક્તિનો તેમ જ પુરાતત્ત્વના ઉચ્ચ પ્રતિના જ્ઞાનનો સબળ પરિચય કરાવે છે.

એપ્રિલ, સન ૧૯૧૬.
મુંબઇ. } સમાલોચક.

This is a Gujarati rendering of a Sanskrit drama.........The verse portion has been done into corresponding Gujarati poetry, which at once represents the spirit and the meaning of the author.

.........The introductory essay embodies the result of much reading and collating of important material. ....It is surprising how a book, to the making of which so much scholarship has gone, could be placed on the market at the ridiculous price of eight annas.

27, July, 1915. **Bombay Chronicle.**

Harsha, the Prince poet of Early India,... whose successful arms......reached the borders of China, is the author of this play in Sanskrit, called Priyadarsikâ, or as the learned translator has chosen to call it, Priyadarsanâ. In an erudite introduction Mr. Dhruva has given a very interesting account of the times before and during which ....(Harsha) flourished.........and for each and every event mentioned by him he has quoted an authority, such as cannot be gainsaid...........The several details of the numerous wars waged by the Emperor are of great historical import and sure to furnish food for thought and reflection to European scholars......The translation bears the stamp of intelligence and scholarship usual with all his works, and it need not be said that each word in the translation seems to have been chosen carefully so as to bring out its full significance.

Modern Review, XVIII, 2; August, 1915.

In the Columbia University Indo-Iranian Series there has been promised for a considerable time past......, in an English garb, the Priyadarsikâ...........But there is no sign of its early appearance......Meanwhile we are agreeably surprised

to find a Gujarati translation of this play issued in Ahmedabad......in a handy little volume, which, we are afraid, may fail to attract attention to its scholarly contents.........The translator, Mr. Kesavlal H. Dhruva, is a well known writer of Gujarat and has already given several excellent translations of classical Sanskrit plays and poems ....His version of the Priyadarsikâ or as he prefers to call it the Priyadars'anâ is, as usual with him, scholarly and readable, and we hope it will make the play popular in Gujarat as it well deserves to be.

The Priyadarsanâ.........is one of a group of three plays............attributed to King Harsha, a mighty conqueror who ruled over the whole of Northern India......in the first half of the seventh centnry..............Mr. Vincent Smith thinks that Harsha had at least a large share in the composition of these plays; but Mr. Dhruva has no hesitation in concluding both on internal and external evidence that Harsha is entirely their author......

To this translation Mr. Dhruva has prefixed a long introduction giving valuable information about the life and times of the royal dramatist... ....This historical sketch alone ought to prove very welcome not only to readers of the play, but also to others interested in the early history of their own country, an episode in which is therein told on trustworthy authority in an interesting way. He is naturally very enthusiastic about his subject and sometimes writes of the royal dramatist in

terms of what some would be disposed to call excessive praise. But Harsha, the poet-king and liberal patron of literary merit, very nearly deserves it all.

10 November, 1915.
Bombay, } **Times of India.**

વિશેષ નોંધ.

આ ભાષાંતર શ્રીમંત વડોદરા સરકારના કેળવણી ખાતાએ નિશાળોમાં **ઈનામ અને પુસ્તકશાળાને માટે મંજુર કર્યું છે.**

---

૪ સાચું સ્વપ્ન

કિંવા

સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક.

આવૃત્તિ ૧, ઈ. સ. ૧૯૧૬,

મૂલ્ય રૂ. ૧ાા.

---

૫. અમરુશતક

સંસ્કૃત મૂળ સહિત.

ત્રીજી આવૃતિ, ઈ. સ. ૧૯૧૦.

મૂલ્ય રૂ. ૧.

'રા. કેશવલાલે સાભિપ્રાય ભાષાંતરની પદ્ધતિને અનુસરી આ ભાષાંતર રચ્યું છે......તેમણે શોધક બુદ્ધિથી જે જે સ્થાને [મૂળ સંસ્કૃત પાઠમાં] સુધારા શોધી લીધા છે, કે પોતાની રસિકતાને આધારે યોજ્યા છે, તે સર્વથા ઔચિત્યાનુસાર છે...ભાષાંતરની ઉચ્ચ રસજ્ઞતા એવી છે, કે તેમના હૃદયના સંસ્કારથી ઘણેક ઠેકાણે મૂળમાં નહિ એવી ખુબીઓ પણ આવી ગઈ છે...ભાષાંતર **બહુ ઉત્તમ** છે. ભાષા શુદ્ધ સંસ્કારવાળી છે...ભાષાંતરકારે...અતિ ઉત્તમ ટીકા પદ્યો સાથે જોડી છે, તે બહુ બોધદાયક અને રસિક છે.'

ફેબ્રુઆરી, ઇ. સ. ૧૮૦૩.
નડિયાદ. } **સુદર્શન.**

Jayadeva's Gita-Govinda, describing the amours of Radha and Krishna, is 'a gem of purest ray' in Sanskrit.........There have been translations of it into Hindi, Marathi and Bengali, and also Gujarati. But we doubt, if in Gujarati at least, there is any translation which could be compared with the one under notice. It is Gita-Govinda re-written in Gujarati in the happiest style of Jayadeva. But for one's being told that it is a translation, it would be difficult to make out that it is one, so felicitously has the spirit and gracefulness of the original been copied and preserved. As is usual with all works of Mr. Kesavlal, the translation is preceded by a scholarly introduction, which surveys Jayadeva-his time, his work, his perfections and imperfections............in such an ample way that it leaves little to be desired. The Singer........... has drunk deep at the fountain of Jayadeva, and has consequently poured out, with a lucidity equally charming as Jayadeva's, what the latter's soul would have done, had he been a Gujarati.

Modern Review, XII, 1; July, 1912.

---

૭ છાયાઘટકર્પર.

એક રસમય ટૂંકું કાવ્ય.

આવૃત્તિ ૧, ઇ. સ. ૧૯૦૨.

મૂલ્ય આનો એક.

આ॰ સંશોધનવિભાગ.

१ श्रीमद्–विशाखदत्त–विरचित

मुद्राराक्षस नाटक.

સંસ્કૃત મૂળ, ઇંગ્રેજી ટીકા સાથે.

પ્રથમ આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૪-૦,

ग्रंथ आह्मीं समग्र वाचून पाहिला आहे. आणि तो वाचीत असतां आह्मांस रा. केशवलाल यांच्या नोट्स पाहून वराच अत्यानंद ही झाला. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास अद्याप पाहिजे तसा कोणी आमच्या कडे लिहिलेला दिसत नाहीं, तथापि कै. ना न्या. तेलंग, रा. रा. डा. भांडारकर, कै. प्रि. आपटे इत्यादि गृहस्थांनी या कामीं वराच प्रयत्न केलेला आहे. त्यांतच रा. केशवलाल यांची प्रस्तावना लेखनाचा समावेश करण्यास् हरकत दिसत नाहीं. प्रस्तावनेंत कविचरित्र, कविकाल, नाटकस्वरूप, नाटकान्तर्गत पात्रें व त्यांचे स्वभाव, प्रस्तुत आवृत्तींत योजण्यांत आलेलीं कांहीं वाक्यें, इतर नाट्यग्रंथांत दिसलेले दोष इत्यादिक भाग आला आहे. नोट्सची रचना फारच अवर्णनीय उतरली आहे. अलीकडील विद्यार्थ्यांच्या खर्या अडचणी लक्षांत घेऊन ज्या ठिकाणी काठिन्य आहे असें विद्यार्थ्यांस वाटते त्या त्या भागावर भरपूर टिप्पणी जोडण्यांत आली आहे. बहुतेक सर्व श्लोकांचे इंग्रेजींत भाषांतर देण्यांत आलें असून, प्रत्येक श्लोकांत असलेले अलंकार, वृत्तें इत्यादि सर्व गोष्टी जेथच्या तेथें नमूद करण्यांत आल्या आहेत. कित्येक ठिकाणी शब्दावर ही टीपा योजण्यात आल्या आहेत त्या योग्य आहेत. काव्य व नाट्य रहस्य हीं कित्येक ठिकाणी उत्तम रीतीनें व्यक्त करण्यांत आले आहे. निरनिराळ्या आवृत्ति शोधून निरनिराळी आढळलेली अन्य वाक्यें, पाठांतर वगैरे खालीं जोडण्यांत आलीं आहेत.

ता. ४, ऑक्टोबर, १९००, मुंबई } इंदुप्रकाश.

'મી. ધ્રુવે...મુદ્રારાક્ષસ ઉપર જે ટીકા કરેલી છે, તે પ્રથમ પંક્તિની ટીકા હોઇને તેઓ એક ઉત્તમ ટીકાકારના માનને પાત્ર થાય છે.' તેથી રાજકીય નાટકનું પુનરુજ્જીવન અથવા તો ગૌરવ વધારનાર તરીકે મિ. ધ્રુવને ગણીએ તો તે અતિશયોક્તિ ગણાય નહિ.'

'મિ. ધ્રુવે આરંભમાં એક વિદ્વત્તા ભરેલી પ્રસ્તાવના લખેલી છે, તેમાં ગ્રંથકર્તાએ કવિનો કાળનિર્ણય કરતાં સાહિત્યગ્રંથોનાં આંતરૂ પ્રમાણો આપીને પ્રાચીન ઇતિહાસને બહુ જ અજવાળામાં આણ્યો છેઃ તે પછી નાટકના વસ્તુ સંબંધે વિવેચન કરતાં તેમાં રહેલો પ્રધાન રસ, ભાવ તથા પાત્રસંકલના સંબંધે વિવેચન કર્યું છે. પાત્રો વિશે કરેલું વિવેચન વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ મનનીય છે. તે પછી બ્રાહ્મણપાત્ર ચાણક્યના સંબંધમાં વિવેચન કરેલું છે, જેમાં ચાણક્યના લખેલા બીજા ગ્રંથોને પણ મિ. ધ્રુવે અજવાળામાં આણ્યા છે. આ રીતે બહુ જ વિદ્વત્તાવાળી પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થાય છે. ત્યારપછી, મુદ્રારાક્ષસની આવૃત્તિમાં આપેલાં પ્રમાણો માટે મિ. ધ્રુવે જે જે ગ્રંથો જોયા છે, તેમનાં નામની એક મોટી યાદી આપેલી છે. તે ગ્રંથો તરફ અને ટીકામાં આપેલાં તે તે ગ્રંથોનાં વચનો તરફ જોતાં મિ. ધ્રુવનો પરિશ્રમ ખરેખર પ્રસંશાપાત્ર છે. જેમ સંસ્કૃત પદોની સિદ્ધિ પાણિનિનાં સૂત્રોથી કરવામાં આવી છે, તેમજ પ્રાકૃત પદોની સિદ્ધિ પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રોથી તથા પ્રાકૃત ગ્રંથોના પ્રમાણોથી આપી છે. ગ્રંથને અંતે નાટ્યના ત્રિવર્ગ, પ્રકૃતિપંચક, કાર્યાવસ્થાપંચક, સંધિપંચક, અને નાટ્યનાં ચોસઠ અંગોનું વિવેચન કરતાં તે તે વિષયો કયાં છે અને તેનો આરંભ કયા કયા સ્થળેથી થાય છે તે પણ સ્થળના નિર્દેશપૂર્વક દેખાડયું છે, જે વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં, પરંતુ વિદ્વાનોને પણ મનન કરવા જેવું છે.

જાનેવારી, સન ૧૯૦૧.
મુંબઇ. } સમાલોચક.

---

૨ કવિશ્રી ભાલણ કૃત

કાદંબરી

પૂર્વ ભાગ

સમજૂતી સહિત.

આવૃત્તિ ૧, ઈ. સ. ૧૯૧૬

મૂલ્ય રૂ. ૩.

' कादम्बरी નામની અપૂર્વ કથાનું સંસ્કૃતમાંથી આ ગૂજરાતીમાં પદ્ય ભાષાંતર છે......હિંદુસ્તાનની બીજી કોઇ ભાષામાં કાદમ્બરીનું પદ્યાત્મક પ્રતિબિંબ ઉતર્યું નથી.

રા. કેશવલાલની ઘણી વિદ્વત્તા ભરેલી સમજૂતીથી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં બહુ વધારો થયો છે. અર્થ સમજાવતાં તેમણે જુની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ સમજાવ્યું છે. તે ભાષામાંથી થયેલી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે

This is × the first part of Mr. Keshavlal's work.......The editor is acknowledged on all hands to be the first and foremost authority on Old Gujarati Language and Literature; and in the carefully edited text and its scholarly notes, he has in no way detracted from the reputation he has established..............Reading these × , we are reminded of the thoroughness with which Rev. Kitchin has edited and annotated Spencer's Faery Queen. Indeed this part of the work sets a model to annotators, and shews how exacting the work of annotation is and what wide knowledge it requires. The three indexes at the end add to the worth of the book.

Modern Review, XIX, 3; September, 1916.

પ્રાપ્ત પાઠને બદલે વિશેષ યોગ્ય કલ્પિત પાઠો ટીકામાં જણાવ્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ મૂળ સંસ્કૃત ભ્રષ્ટ જણાતા પાઠોનો પણ સારોદ્ધાર કર્યો છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન પુરુષો અને સ્થળો માટે ઇતિહાસ પુરાણમાંથી કથાઓ, અલંકાર નિર્દેશ, ભૂગોળની જગાઓનો પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ સ્થળ નિર્ણય તથા વિવિધ વસ્તુઓ અને વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ ' સમજૂતી ' માં સમાવ્યું છે..................આટલો યોગ્યતાવાળો પ્રાચીન ગ્રંથ હજી સુધી ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયો નથી.

સપ્ટેમ્બર, ઑક્ટોબર, ૧૯૧૬ 14736 બુદ્ધિપ્રકાશ.

અમદાવાદ.

હવે પછી

કવિશ્રી ભાલણ કૃત

કાદંબરી

ઉત્તર ભાગ,

કવિતામાં,

સમજૂતી સાથે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબઈ.

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ. કંપની,

બુકસેલર્સ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલબાદેવી રોડ.

વડોદરા.

રા. મોહનલાલ મનસુખરામ શાહ,

બુકસેલર,

લહેરીપુરે દરવાજે.

અમદાવાદ.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,

ખાડિયામાં ગોટીની શેરી.

ઓરિયેંટલ બુક ડીપો,

રતન પોળને નાકે.

રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ.

ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ રચેલાં પુસ્તકો.

૧	બુલબુલ (ત્રીજી આવૃત્તિ).	૦—૪—૦
૨	હરિધર્મશતક.	સિલકમાં છે નહિ.
૩	અમારાં આંસુ.	,,
૪	મુમુક્ષુભૂત.	,,
૫	कान्हडदे प्रबंध (પદ્મનાભકૃત).	૧—૪—૦
૬	કાન્હડદે પ્રબંધ (અનુવાદ).	હવે પછી
૭	વિદ્યાર્થીનો મિત્ર.	સિલકમાં છે નહિ.
૮	વનસ્પતિશાસ્ત્ર.	૦—૮—૦
૯	સરળ અર્થશાસ્ત્ર (આવૃત્તિ ત્રીજી).	૦—૪—૦
૧૦	સરળ પદાર્થવિજ્ઞાન.	૦—૪—૦
૧૧	રણજીતસિંહ (બીજી આવૃત્તિ).	૦—૧૨—૦
૧૨	સાડીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.	૦—૧૨—૦
૧૩	સરળ રસાયનશાસ્ત્ર.	૦—૮—૦
૧૪	શહાનશાહ જ્યોર્જ ૫	૦—૧૨—૦

૧, ૫, ૯, ૧૩ કર્તા પાસેથી અથવા ઓરીએંટલ બુક ડીપોમાંથી, ૬ સરકારી પુસ્તકો વેચનારને ત્યાંથી અને [illegible] ૧૧, ૧૨, ૧૪ ગુ. વ. સોસાઇટીમાંથી મળશે.

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ માટે રાખી શકાશે.